

ЛЕВКО ЛУКАСЕВИЧ

РОЗДУМИ
НА
СХИЛКУ ЖИТЯ

LEVKO LUKASEVYCH

**REFLECTIONS AT THE
TWILIGHT OF LIFE**

ST. SOPHIA UKRAINIAN ORTHODOX PUBLISHERS

New York

1982

S. Bound Brook

ЛЕВКО ЛУКАСЕВИЧ

**РОЗДУМИ
НА СХИЛКУ ЖИТТЯ**

diasporiana.org.ua

УКРАЇНСЬКЕ ПРАВОСЛАВНЕ ВИДАВНИЦТВО СВ. СОФІЇ

Ню Йорк

1982

С. Бавнд Брук

*Присвячую
Світлій пам'яті товаришів зброї, що
загинули в бою під Крутами
29. I. 1918 р.*

Автор

Зворушила світлина з останніх років життя автора спогадів — Левка Лукасевича. Прага 1975 р.

Спогади Левка Лукасевича — "Роздуми на схилку життя" — появляються друком з ініціативи Митрополита Мстислава, патрона видавництва Св. Софії та побратима автора спогадів по службі в Армії Української Народної Республіки.

Видаються "Роздуми", насамперед, для доповнення скарбниці української літератури, вбогої, на жаль, на твори мемуарного жанру.

Крім того, видання "Роздумів" — це низький поклон перед могилою Левка Лукасевича, одного з дуже нечисельних учасників бою під Крутами, що залишився в живих, який ціле своє життя віддав на службу українській нації.

На думку тих авторитетних людей, що читали спогади, вони: — "преважливий вклад у нашу мемуаристику; — вони джерельні, ерудитні, до них звартатимуться історики та ті, що брали участь у списуваних подіях".

Здійснено видання "Роздумів" дякуючи матеріальній допомозі Владики Мстислава та його родини.

Окрема подяка належиться проф. Іванові Коровицькому та проф. Тарасові Гунчакові за їхню усердну працю над цією книгою.

Видавництво

Частина I.

В УКРАЇНІ — ДО НАШОЇ ТРЕТЬОЇ ПРОГРАНОЇ

*"Дивлюсь на пройдену дорогу,
І гнів і жаль мене пече...
Але у нашу перемогу
Усе ж я вірю гаряче..."*

"Чужиною". О. Олесь

Передмова

Життя людини поділяється на дві епохи: першу переживаємо в майбутнім, а другу в минулім. До певних літ, людина в пишності своїх надій дивиться вперед з думкою — там чекає мене доля гідна бажань моого серця! Майбутнє здається їй барвисте і захоплююче. Коли ж міне гарячка молодості, коли зневажене самолюбство навчиться покірливості, коли багато разів зраджені надією, ми перестаємо їй вірити, тоді з жалем залишаючи майбутнє, вертаємо до минулого, та споминами стараємося замінити згублене щастя приемних очікувань, тоді починаємо цінити сучасність — це друга епоха життя людини.

Але ж, яка наша сучасність і наше сучасне життя! Чи можна назвати життям вегетацію наших днів 50 - 60-тих літ ХХ століття за залізною завісою?

Нічого смутнішого нема, як вставати день-у-день без промислу надії, виконувати без хвилювання денно ті самі заняття, без впливу на їх перебіг, їсти з угамованням, пити з помірністю та засипати зі спокоєм худоби. Чи можемо цінити таку сучасність?

Отож героїзмом сьогодняшнього дня є лишитись людиною, не стати рабом — істотою без свого я.

Мій вік, що належить вже "другій епосі життя людини", примусив мене взятися за давно "зломане перо". Страх перед гравоманією, страх перед примарою сучасної продукції друкованого слова стримував мене майже чверть століття від писемних проявів, бо "над тим всім що пишемо тяжить факт, що багато соток літ люди писали гусачими перами".

Є країни, де мемуаристика є привілеєм тільки визначних, провідних осіб у ділянці політики, науки або громадського життя — людей, які впливали на біг подій, або ними керували. До таких країн особливо належить Англія, де строго дотримується цей звичай. Такий порядок у ділянці мемуаристики можуть дотримувати тільки народи, які мають власну стару державу й живу традицію державності. Натомість ми мусимо виховувати цю традицію забуту протягом двох і пів століть, коли ми втратили рештки своєї незалежності в битві під Полтавою.

Правда, ми відзискали незалежність революцією 1917 року, але знова її втратили після кілька літньої тяжкої збройної боротьби, в добі якої у вогні бурхливих літ не мали змоги плекати цю традицію.

Виходячи з такого положення у нас, здається, має записати свої спогади кожен, хто приймав участь у визвольних змаганнях і хто стояв близько до справи відбудови нашого занепадаючого національного життя перед і після революції.

Тому багато з нас мало би взяти собі за обов'язок зафіксувати пережиті події. Це й мене змусило взятись до цієї праці — далі відкладати не можна: старіємось, забуваємо, а пережили ми велику добу нашого національного відродження й були свідками великих історичних подій. Отже вже найвищий час до "стриження письменницьких купонів з капіталу життя й досвіду".

Пишу про все, як підсумок пережитого й почутого, як критично-об'єктивні спогади, незалежні від головних політичних наших напрямків, як в Україні так і на еміграції.

При сучасній нетolerанції інших думок поміж нашими політичними еміграційними напрямками, нелегка доля таких спогадів, щодо їх друку, що автор вже відчув під час друку тільки фрагментів своїх спогадів. Все це, однаке, не примусить мене до кадження фіміяму тій чи іншій політичній орієнтації.

В останньому часі пишеться дещо спогадів в Україні, але там, як знаємо, винятково тяжкі умови для появи спогадів навіть в ділянці мистецтва, театру, чи взагалі культури, а в ділянці історії чи політики неможливі цілком хоч трохи об'єктивні публікації.

Багато з'являється спогадів на еміграції в Америці, але значна частина їх є забарвлена гlorифікацією якогось одного з політичних напрямків — правди та об'єктивності дехто з авторів чомусь боїться, хоч правда не є водою на млин ворога, як дехто думає.

В роках 1927-1930 Всеукраїнська Академія Наук у Києві видавала історичний збірник "За сто літ", але вкоротці це видавництво припинили разом з ліквідацією українізації та доби відродження 1925-30 рр. Це видання старався заступити Український Науковий Інститут у Варшаві збірником "З Минулого" в 1938 році, але війна припинила це видання.

Такі публікації повинна була б продовжувати еміграція, бо годі наразі сподіватися таких видань в Україні.

Культ історичної традиції є першорядним знаряддям

виховання свідомої нації, а не етнографічної маси, так важним для нашого недержавного народу, який призабув своєї державні традиції та славну історію.

Бомбардування психіки нашої молоді питанням історії нашого народу є надзвичайно важне для виховання її національної свідомості. Завданням нашої історичної літератури є освітити для молодого покоління важливі дати нашої історії — роки 1654, 1709, 1764, 1863, 1876, 1881, 1905, 1917 — аж до кінця другої світової війни.

Сучасні умови життя нашого народу варти освітлення, як тенденції створення доби економічно задоволених верств населення без духовної культури й національного життя — створення верстви, яка була би твердиною опорою найтемнішої реакції, обскурантизму й бюрократії державного капіталізму.

Коли ж ми прагнемо, щоб наш народ жив у добробуті й був свідомий свого Я, мусимо виходити із засади, що "хто не знає свого минулого, той не варт свого майбутнього" (Максим Рильський). Наше молоде покоління не сміє стати тільки консументом українського борщу. Воно мусить знати й пам'ятати, що щастям і гордістю бути приналежним до українського народу є вже тільки тому, що маєш право називатися співгromadянином великого Тараса Шевченка. Пам'ятаймо слова приятеля Т. Шевченка польського революціонера З. Сєраковського, що "народ, який зродив Т. Шевченка, не може бути позбавлений власної державності. Народ цей живе, буде жити та буде відігравати в світі щораз більшу роль".

Ці мої спогади є причинками до минулого з багатьох пережитих літ, літ, які вже відійшли у вічність, але які мали великий вплив на розвиток нашого національного життя перед революцією й на сучасний стан життя в Україні.

В нашому житті, житті людей XIX століття, було аж надто багато подій, як на одне людське покоління. Здається, що існуєш вже понад століття, бо життя наше пройшло на переломі двох світових епох.

Прожити від доби кінського трамваю і нафтової лямпи, яка чарівно нам роздавала світло і тепло, створюючи затишність і спокій родинного життя, дожити до електричності, атомової енергії, космічних летів і шаленої, неспокійної в темпі доби, до схилку другої половини ХХ століття — хіба ж це не століття?

В тяжкому положенні людина в переломовій добі, подібна вона людині, що має пересісти на розбурханому морі з одного

човна до другого. Човни тягнуть у дві противні сторони — жити на переломі двох епох не легко!

Отож: "життя — мистецтво, яке не дається при народженні, а якому треба навчитися", сказав Й. В. Гете.

Відносно спокійний XIX вік в дійсності пережив довше, ніж йому належало — скінчився бо він аж в 1914 році. XX вік фактично розпочала перша світова війна й далі події, що посунули за нею, як велетенський водоспад. До 1914 року ми жили укладом життя та ідеями XIX століття і під гнітом царизму виховувались в сводолюбивих революційних ідеалах, в умовах дуже відмінних від умов XX століття.

Перша світова війна й події, які наступили після неї, принесли нам незабутні хвилини великого національного зrivу, творчої праці, боротьби і надій. Була це доба реалізації наших ідеалів.

У віддалі часу, з перспективи спомини дістають більше барви і плястичності. *Le recul de l'histoire* — історична перспектива дозволяє зв'язати причину з вислідом і його наслідками.

Тому бажав би я в своїх спогадах змалювати середовище, в якому жив, настрої цього середовища, події, які пережив і людей, яких спіткав у житті. А було серед тих людей багато таких, які перейшли до історії не тільки нашого народу, але й до світової історії.

Sibi, amicis et posteris пишу ці рядки, а тому, що вони безпретенсійні, пишу їх погідно та анекдотично. Тим вони будуть легше читатись і тим краще зрозуміс молоде покоління, що я хотів сказати. Не обійтися, звичайно, без критики моїх сучасників, котрі часом будуть чиплятись питань ідеології, другорядних, персональних і неістотних питань чи помилок. І такі явища, як критика є корисні, а головно маю надію, що ці спогади може прочитати молоді, бо книжки, які мають офіційний авторитет, книжки, на котрі люди покликаються, дуже часто мало їх читають. До таких "авторитетних" книжок мої причинки до нашої минувшини, не маючи претенсій, як також не мають претенсій до Bestseller. Писатиму так, аби написане було можливо об'єктивне, не сентиментально-хуторянське, бо сентиментальні спогади — це любов з бородою.

Все, що тут написане дало мені життя й тисячі людей, з якими я здібався — це викопичення того життєвого матеріалу, який критично впорядковую в думках.

Дуже багато з того, що тут написано, я винен своїм співбе-

сідникам, що від них чув, що пережив і теж архівним матеріалом. Нічого сенсаційного і т. зв. "оригінального" прошу в написаному не шукати.

Віддавна я мав на думці написати про людей яких знов, про події в яких приймав участь, або був їх близьким свідком, але все відкладав цю працю. Переміг, однаке, обов'язок.

1. З життя українського Кисва в початках ХХ століття.

В Києві пройшли мої юнацькі та молодечі літа. В місті чужому й своєму, бо на зовні не було видно в Києві його українського характеру. Мало чулося на вулицях Києва українську мову серед київських мішан, а лише від селян, які приходили до міста за справунками до урядів, чи пак приїздили на базар продавати свої рільничі вироби та лишки.

Всі околиці Києва були мені знані з автопсії, бо постійно влітку ми юнаки робили екскурсії, або часом я мешкав з мамою в Межигір'ї, чи Дарниці. Вже як старшим юнаком бувало їздив з Дідом та знайомими на ближчі, чи далі прогулки. Пізніше вже сам, або разом з вуйком їздив великопедом не тільки в околицях Києва, але й далеко на південь в херсонські степи, чи на захід — на Житомирщину й південне Полісся.

Вертаючи в думках до тих відлеглих часів, згадав, як колись був на відвідинах у Голосіївському монастирі біля Києва. Крім батьків і мене була з нами ще велика приятелька нашої родини, відома українська драматична артистка, Любов Ліницька (Загорська). Хоч до чоловічого монастиря вступ жінкам був заборонений, однаке ігумен запросив ціле товариство. Так одного дня ми одержали запрошення відвідати їх літнє монастирське господарство й бути в них на обіді. Голосіївський монастир мав якесь організаційне відношення як до Лаври, так і до Михайлівського монастиря, тому в Голосієві вліті відпочивали вищі духовні достойники тих двох монастирів. Ігумен прислав по нас гарний файєтон з двома барськими кіньми. І так ми одного гарного літнього дня опинились в голосіївському монастирі. Після оглядин церкви, господарства, овочевих садів, городництва й гостиниці приняли нас ченці прекрасним обідом у садку. Під час обіду присутні ігумени Михайлівського та Голосіївського монастирів, як і інші ченці, під впливом доброго обіду та дотепної Ліницької, оповідаючи нам цікаву історію початків Голосієва, самочинно

перейшли в розмові на українську мову. Безперечно, що заслуга в цьому була в талановитості й чару бесіди Ліницької, котра полонила всіх присутніх церковних достойників. Швидко й приемно пройшов день у веселій розмові, а пізнім вечером баські коні знова відвезли нас додому в Київ. Ігумени, архимандрити й ченці сердечно нас прощаючи ще приїхати та подарувати їм знова кілька приемних хвиль розваги в "чернечому" житті серед своїх, як вони підкresлили, людей.

Після таких хвиль розради й відпочинку, вертали ми знова до пореволюційної дійсності — прикрих літ реакції 1907 року.

Події, що посыпались на нашу батьківщину від 1654 року через трагічну катастрофу 1709 року — рік 1764, 1863 — аж до революції 1905 року приносили нашій окупованій країні тільки все нове та нове поневолення. Реакція після революції 1905 року знова намагалася знищити деякі здобутки, але іскра протесту і незадоволення постійно живірла по всій країні. Так було й в Києві, де на зовні українське життя до революції 1905 року майже не проявлялось. Українське слово, друк і театр були загнані в підпілля й зустрічали непереможні труднощі при спробі виявлення себе.

Старше українське громадянство груповалось біля "Київської Старини", молодь — в студентських організаціях. Це видавництво та студентські гуртки у формі "землячеств", були єдиними, нібито, легальними проявами національного життя, крім проявів українською піснею, яка лунала під проводом нашого корифея Миколи Лисенка. Він виступав по всій Україні з хором, заснованим ще в 1886 році в Києві. Як на злість всім гнобителям, Київ переживав тоді немов якусь співочу психозу: українські пісні співали по домах, садках, вулицях, на Володимирській горі, на Дніпрі. Російської пісні в Києві не було чути, не рахуючи беззмістовних жовнірських пісень машинуючих відділів війська.

2. Один з моментів духового "рісорджімента" України: Ювілей М. Лисенка.

Рік 1903 — це новітнє українське "рісорджіменто" України, до чого спричинилися пам'ятник творцеві нової української літератури Іванові Котляревському в Полтаві та ювілей 35-літньої діяльності визначного українського композитора Миколи

Лисенка. Події ці були дуже знаменні в історії нашого культурного й національного життя.

Свято 35-літнього ювілею діяльності Лисенка розпочалось виїздом Лисенка в Галичину в супроводі відомого діяча й письменника Сергія Єфремова разом з нашим діячем-меценатом Наддніпрянини Євгеном Чикаленком. В Галичині М. Лисенко, як сам оповідав, був принятий "королівською учтою" у Львові, Тернополі, Чернівцях (Буковина) і інших містах.

"Я не чекав у своєму житті, що моя праця, мої послуги народові можуть бути так високо цінені нашими людьми" — казав М. Лисенко.

Загальноукраїнський зміст цього ювілею народився поміж делегатами Наддніпрянщини й Галичини, що прибули на відкриття пам'ятника І. Котляревському в 1903 році.

Як вже сказано вище, перша частина ювілею М. Лисенка відбулась у Галичині й Буковині, а другою частиною урочистостей був Київ, пізніше Чернігів і Петербург.

До Києва прибули численні делегації з Великої України та делегація з Галичини. У Києві вітали М. Лисенка 19 грудня 1903 року наші артисти в театрі Бергоньє першою українською оперетою "Чорноморці", якою М. Лисенко починав свій шлях у театральній музиці. Другого дня був вечір організований "Літературно-артистичним товариством", що відбувся в залі "Купецького Зібрання", при участі делегацій зі всіх кінців Соборної України. Серед делегатів були представники музичного світу росіян, поляків, чехів і грузинів. Зворушливим явищем був виступ селянської делегації з села Романівки, де М. Лисенко бував багато разів і записував там народні пісні. Представник селян такими словами подякував М. Лисенкові: "Дякуємо від широго серця за Вашу невпинну працю, за те, що нас простих людей не цурається, мови нашої рідної безталанної не забуваєте, що нашу пісню-тугу про наші кривди-недолі на папері списали та на всесвітній суд виставили. Дай Вам Боже ще довго й щасливо прожити. Слава Вам, наш соловейко, Слава!".

На цьому ж концерті виступав селянський хор з Охматова під проводом музики-етнографа Порфірія Демуцького, учня М. Лисенка.

Ше був другий концерт 21 грудня того ж року в Київському оперному театрі, де грали першу українську оперу М. Лисенка — "Різдвяна Ніч" та відспівано ювілейну кантувату "Б'ють пороги".

В умовах царського поліційного режиму це святкування було

незвичайним явищем у Києві. Ці культурні події самочинно змобілізовували весь свідомий український Київ, як рівно ж порушали свідомість широких малосвідомих мас, у чому було велике значення національного характеру цього свята.

Дуже важливим, як на ті часи, було відкриття М. Лисенком в 1904 році "Музично-драматичної школи". Відкриття школи було наслідком ювілею, бо в знак пошані й любові до свого найкращого композитора, нарід зібрав досить значну, як на той час, суму грошей. Передбачалось, що частина грошей дасть можливість видати твори М. Лисенка, а решта грошей піде на придбання хати на літній відпочинок для композитора. М. Лисенко, однаке, вже віддавна мріяв заснувати школу необхідну для виховання нових кадрів українських музиків і артистів. Так зібрані гроші, замість дати можливість відпочинку для надірваного здоров'я М. Лисенка, пішли, згідно його бажання, на засновання "Музично-драматичної школи М. Лисенка в Києві". Школа, утворена на громадські кошти, давала молодим адептам мистецтва можливість національно розвиватися, що було ідеєю нашого великого композитора. Своє завдання школи ця виконала й виховала багато національно свідомих, першорядних мистців. Засновання й відкриття школи перейшло через низку труднощів зв'язаних з дозволом міністерства внутрішніх справ і освіти та явного опору ворогів української культури. Особистий чар М. Лисенка, безперечно, мав вплив на успіх отримання дозволу для засновання школи.

М. Лисенко був зрівноваженою та доброю людиною. Розумний, палкий патріот, він вмів утримувати рівновагу в українському суспільстві, попережаючи горячих від непотрібних виступів, додаючи силу слабодухам. Був він людиною, що дійсно не мала ворогів.

Доля дала мені цю приємність, що я знав особисто М. Лисенка, бо він бував у нашому домі найменше раз у році на т.зв. "голодній куті" під Йордан, а то й частіше. Була це традиція нашого дому, коли збиралися в нас всі артисти театру Миколи Садовського на чолі з Садовським і Миколою Лисенком.

Мій батько мав постійний білет вступу, вірніше — стало крісло в перших рядах партеру. Я, молодий тоді ще парубок, учень гімназії, використовував цей білет при кожній можливості, відвідуючи заборонений учням "малоросійський театр". Театр цей був моєю національною школою. Без огляду на неприємності, які я мав у школі, я відвідував театр завжди, коли там не

були батько, чи мати, знаючи за пару літ добре репертуар нашого єдиного українського театру. До театру ходив я перебраним до цивільного вбрання, бо не вільно було й подумати йти в театр в гімназійній уніформі. Я довго ще не мав власного цивільного вбрання, а не міг ще брати батьківського, то вирішував це питання тим, що відрізував від уніформи срібні гудзики і так, ніби "цивіліста" парадував у театрі, уникаючи очей педагогичного дозору. Мало це помагало та часто хтось з членів педагогічного персоналу, інспектор, або педель побачив мене, за що на другий день мусів заплатити в школі "карцером". На щастя інспектор київської 4-ї гімназії, в якій я вчився, професор Володимир Тумасов був українець, (про що я довідався тільки по революції), то ж він карав мене досить лагідно. Йому, як інспекторові, підлягали всі проступки проти дисципліни, при накопиченні котрих у такого деліквента, його виключалося із школи. Отож інспекторові Тумасові та директорові Якимахові (як пізніше виявилося, був також українець), я завдячую у великий мірі, що не був виключений із гімназії за постійне, уперте помимо напоминань відвідування українського, чи пак, як тоді називалось "забороненого для середньошкільників малоросійського театру". Часто-густо інспектор Тумасов, що відвідував театр службово, але в душі дуже охоче, бачив мене, але вдавав що не помічає та не робив мені жадних прикроїв.

3. Театр Миколи Садовського в Києві. Українська мельпомена та наша родина.

Український театр у Києві, як постійний театр, починає грати тільки від 1907 року. Була це трупа Миколи Садовського, в складі котрої були такі видатні артистки, як О. Петляц (пізніше грала в одеській опері), М. Литвиненко-Вольгемут, (згодом заслужена опера артистка УРСР), драматичні артистки М. Заньковецька, Л. Ліницька, Г. Борисоглібська, Є. Хуторна, О. Полянська-Карпенко, Л. Гаккебуш. Артисти: І. Мар'яненко, Ф. Левицький, С. Панківський, О. Корольчук та інші. На цій сцені грали теж і опери як "Енеїду" Лисенка та його несмertельну "Наталку Полтавку", "Утоплену", "Бранку Роксоляну" Д. Січинського, "Запорожець за Дунаєм" С. Гулак-Артемовського. За діяльнюю допомогою цього театру в 1913-14 роках на сцені київської опери чотири рази йшов "Ноктюрн" Лисенка. Крім того в

театрі М. Садовського йшли українською мовою опери: "Галька" Монюшки, "Продана Наречена" Б. Сметани, а з драматичного репертуару — така перлина нашої драматургії, як "Кам'яний Господар" Лесі Українки, а також побутово-класичні п'єси Старицького, Кропивницького, Карпенка-Карого, Старицької-Черняхівської, Винниченка і перекладні: Гоголя "Ревізор", "Страшна Помста", "Вій", "Одруження". Островського — "Тепленьке місце", Словашукова "Мазепа" та інші.

Душою театра був, безперечно, сам Садовський — талановитий режисер і артист, який забезпечив театрів майстерність виконання своєю режисурою. Він ставався розширювати репертуар свого театру п'єсами української і чужої драматургії. Співпрацівниками М. Садовського в ділянці сценарії та декорації були малярі В. Кричевський та І. Бурачок. Диригентом театру був О. Кошиць. Склад трупи театру, як на ті часи, був досить великий, бо сягав до 50 осіб. Театр грав у приміщенні Троїцького Народного будинку, який мав добру сцену й залю на кілька соток осіб. Успіх театру був великий серед широких кіл української, жидівської, польської, чеської та частини російської суспільності. П'єси "Жидівка-Вихрестка" Тогобічного, "Мірелеп-Ефроч" Гордіна — з жидівською тематикою, класична чеська побутова опера "Продана Наречена" Б. Сметани, або "Галька" Монюшки — стягували багато жидівської, чеської й польської публіки всіх верств суспільноти, як багатих так і мало заможних, бо доступність цін квитків на ранкові вистави в неділю по знижених цінах цьому сприяли. Як відомо, в старі часи театри в бувшій Росії гралі без перерви, та не мали ніяких свят, чи неділь. Єдиними вільними днями для артистів були дні суворого посту під Різдво, Йордан і Великдень, коли всі театри були зачинені та грати було невільно. Так на Йордан, на т. зв. "голодну кутю", коли артисти були вільні від праці, майже ціла трупа Садовського традиційно гостювала в нашому домі. Були це роки 1909 -1912, роки пореволюційної реакції, роки нового гноблення українського національного життя. Гості з'їздилися біля 6, 7-ї години та перед вечерею й після вечери, що бувала о 8-9 годині, співалося під акомпанімент Миколи Лисенка. Роз'їздилися гостидалеко після півночі, о другій-третій годині вночі й тих шість-вісім годин, перебутих в приємному товаристві, належали завжди до незабутніх хвилин моого життя. На приняття гостей, яких приїздило біля 30-40 осіб, ціле наше помешкання ґрунтovno переставлялось, щоби цілий поверх нашого дому на Великій Ва-

сильківській вулиці, був вигідно пристосований для гостей. Добру багату вечерю, зовсім не "голодну" робив кухар, якого спеціально наймала моя мати на цей день у поміч нашій служниці. Два дні наперед вже кухня варила й пекла на приняття дорогих гостей. Меню вечері завжди мало традиційний пісний український борщ, що івся на зимно, як то є звичаєм в деяких районах України, а зігривався горілкою. Книші, печені пісні пиріжки, різні риби — теплі й на зимно, пісні вареники з капустою та неодмінна кутя. Нема де правди діти, було теж різне м'ясиво та шинка для аматорів м'ясного меню.

Тому, що театральна браття не була противна алкоголеві, не сміло бракувати на столі горілки, вина та пива. На закінчення вечері, по тодішнім звичаям, подавався пломбір і чай з тортами. Кава тоді ще у нас не була в моді. Перед і після вечері в сальоні, при піяніно займав місце М. Лисенко, а навколо нього гуртувались всі співучі артисти та розпочинався концерт, якого позаздріла би не одна концертова заля. Моментально творився добірний хор, під керуванням незабутнього, веселого, рухливого й дотепного О. Кошиця, який був завжди душою товариства й бавив у перервах поміж співом, як і при вечері, ціле товариство своїм безконечним запасом анекdotів.

Найбільше співалися щедрівки й колядки. Чую їх як зараз, згадуючи цей традиційний вечір нашого дому. Часом бувало, що М. Лисенко грав щось із своїх творів, тоді всі присутні, в абсолютній тиші слухали прекрасні твори лисенкової музики.

Бувало часом, як М. Садовський в добром настрою співав пісні й романси під акомпанімент М. Лисенка. Його спів, вже тоді дещо старечого голосу, чарував експресією виконуванням і тих, котрі частіше перебували в його товаристві та не раз чули його спів.

Як зараз бачу постаті наших кращих артистів, що в присміній товариській атмосфері без журно, як тільки вміють артисти, проводили тих кілька годин "голодної куті".

Крім згаданих вже Лисенка, Садовського та Кошиця завжди бували у нас під Йордан ще Ліницька, що після відходу зі сцени М. Заньковецької, заслужено заняла її місце, Мар'яненко, Левицький (відомий комік), Малиш Федорець — примадонна тодішніх часів трупи М. Садовського, драматичні артистки побутових ролей, недосяжні Борисоглібська й Полянська; рухливий хор-мейстер театру гуцул Верховинець з чарівною маленькою, як і він дружиною, теж артисткою цього театру. Багато ще інших членів

трупи Садовського завжди бувало в цей день у нас, але годі їх пригадати, коли пишу ці рядки з пам'яти, більшість бо моого архіву загинула під час повстання у Варшаві.

Коли роз'їздилися гості, десь о другій, третій годині ночі, на вулиці перед нашим домом вже стояли шнуром санки візників, яких самочинно збирав наш районний поліцай.

Згадую це все пишучи ці рядки півстоліття пізніше, в ці самі хвилини — під Йордан, далеко від рідного краю та Києва, але ясно бачу всі чільні постаті, всіх уже не живих учасників "голодної куті". Були то часи тяжкої, як ми казали, пореволюційної реакції, часи повні парадоксів, з перспективи однаке лагідніші в порівненні з сучасними відносинами в Україні. Чи ж можливо було б тепер, наприклад, у Києві, столиці "самостійної" Радянської України безконтрольно зібрати в приватному домі українського громадянина, товариство 40 осіб?

Традиція "голодної куті" плекалась в нашій родині аж до першої світової війни. Пізніше, на еміграції теж рік-річно, але в невеликому товаристві найближчих знайомих. Товариськість і звичай "відкритого дому" не заник у нашій родині: в кінці 20-х років і до другої світової війни у Варшаві вже я з дружиною проводжували теж зустріч Нового Року, запрошуvalи своїх знайомих. Ці незабутні зустрічі кільканадцятьох близьких знайомих лишили по собі багато спогадів і низку спільніх фотографій. Тепер, на протязі 70-х років нашого сторіччя, часто згадую з дружиною тих, що передчасно відійшли від нас на завжди в добі другої світової війни. З-поміж учасників новорічних зустрічей особливо часто згадуємо трагічно загинувших подружню пару Телігових. Світлої пам'яти веселу, експансивну Олену та її мужа Михайла, прекрасного бандуриста. Були вони завжди осередком веселих забав і першою парою добрих танцористів поміж нашим, тоді ще молодим товариством.

4. Силует Миколи Лисенка.

Чільною постаттю цих зібрань під Йордан, безперечно, бував Микола Лисенко. Як зараз стає мені перед очима наш великий композитор, завжди старанно, навіть чепурно вбраний та бездоганно оголений, він носив чорний сурдut, що до його сивого волосся дуже гармонізувало. Ласкавий та уважний до кожного він не мав у собі нічого гордовитого, чи пишного, а

разом з тим в його мові й поводженні з людьми було щось, що зраджувало його добре, навіть аристократичне виховання, в тому найкращому змісті цього слова. Чарівний спосіб розмови з людьми здобував йому симпатії у всіх. Під національним оглядом М. Лисенко був релятивно бездоганним — він не був шовіністом, ані русофілом, як його на свій лад стаються представити сучасні прихильники цих двох напрямків. Так, наприклад син Лисенка Остап в своїх споминах пише* "Мій батько був щасливий знайомством з Чайковським... гордився тим, що є членом т-ва російських композиторів і драматургів". Але Остап Лисенко в своїй статті "Спогади про М. Лисенка", написаній в 1942 році, зовсім інакше освітлює свого батька. Так, наприклад, він пише: "Божою милостю рапсод народній зачаровував слухачів і пробуджував в їх душах те, що зветься свідомістю національною." Згадує він і про "московський меч", що висить над українцями та що батько був дуже релігійна й моральна людина. Цю невелику статтю Остапа Лисенка я привіз в 1942 році з Києва, маю у себе та буде вона видрукована, як замітка про спогади О. Лисенка з 1957 року. Оголошена вона буде друком, звичайно, аж після смерті її автора, щоби не чинити йому прикорсті перед його більшовицькими протекторами, яких О. Лисенко без потреби восхваляє.

Так суперечно й неправдиво характеризували М. Лисенка українські емігранти під впливом націоналістів та нації громадяни на "нашій не своїй землі". Там в Україні це явище загальне й необхідне для видання публікації друком. Т. Шевченка у всіх совітських виданнях необхідно представляти, як палкого прихильника всього російського. Необхідно вишукувати революційні, а головне "більшовицькі" моменти в житті визначних людей, а коли таких нема, то їх треба створити за всяку ціну. Отож син М. Лисенка Остап у вицезгаданих своїх спогадах пише про 1905 рік: "Навіть підпільна більшовицька каса зберігалась (знова ж таки) з відома Миколи Віталійовича (Лисенка) у школному сейфі". Було це в 1905 році, коли ще більшовиків не було, не було їх партії, лише були соціал-демократи, але з М. Лисенка треба силоміць зробити більшовика.

*Остап Лисенко про Миколу Лисенка (Спогади сина), Київ 1957.

5. Революція 1905 року і український рух.

Революція 1905 року в Києві, хоч як відгук петербурзьких подій, але пройшла досить бурхливо, не маючи, однаке, в своєму перебігу українського характеру.

Була вона для нашого суспільства несподіванкою. Звістки заскочили нас на слідуючий день після подій 10 січня, а 12 січня вже вибух перший страйк робітників у Києві на південному машинобудівничому заводі та заводі Гретера і Крживанка. Ці страйки були цілком соціально-економічного змісту, з вимогами підвищення зарібків на 50% і восьмигодинного дня праці, як і інших соціальних вимог. До страйкуючих вкоротці приєднались робітники інших підприємств і студенти. Страйк продовжувався понад тиждень, набував часом грізного вигляду, але однаке не мав загального характеру. Припинити страйк вдалося тільки при допомозі війська, головно донських козаків і арештами поміж керівників страйку — російських соціал-демократів. Натомість вже в перших днях лютого знову вибух страйк працівників Південно-західної залізниці, який продовжувався три тижні та втягнув до страйку ще кільканадцять менших підприємств Києва.

Події ці сприяли зростанню революційних настроїв серед демократичної інтелігенції, особливо серед студентської молоді. Поміж студентами університету й політехнічного інституту проявилось це першою демонстрацією студентів інституту в половині січня, для ліквідації якої влада покликала в поміч поліції — сотню донських козаків. Подібні демонстрації повторилися в університеті. Наслідок — були зачинені на неокреслений час як університет, так теж інститут. Щойно виступи студентів, які повторювалися та могутнішали, надали демонстраціям сутто політичний характер. Хоч як старається радянська історія доказати, що це були робітники, та ще більшовицько настросні.

Страйки повторювались у Києві майже у весь 1905 рік, все прибираючи на силі, що проявилось особливо в жовтні, коли російська влада оголосила в Києві воєнний стан. Таке положення, зрештою, наступило в цілій Росії, що примусило владу оголосити 17 жовтня 1905 року царський маніфест про утворення першого парламенту в Росії — "Державної Думи", та деяких громадянських свобод.

18 жовтня 1905 року київські газети, з видрукованим маніфестом, роздавались дарма. Цього дня Київ був свідком маніфестації всіх верств населення. Поміж пропорами демонстран-

тів, де переважали червоні барви, були вперше теж українські написи з домаганням політичних і культурних свобод. Демонстрації цього дня були найбільші. Вони примусили в двох великих поліційних арештах Києва, звільнити арештованих, що в свою чергу, довело до вислання владою на вулиці міста війська й поліцію, які стріляли до демонстрантів на площі перед ратушею — наслідки: вбиті 16 та ранені 134.

Майже рівночасно було організовано російською владою, конкретно — поліцією, за допомогою ультраправих, шовіністичних російських чорносотенних організацій "Союза русского народа" — жидівські погроми під гаслом "Бей жідов — спасай Россію", приписуючи всі останні "нешастя" царської влади — жидам.

Були це ганебні звірства та плюндрування жидівських мешкань, при цілком пасивній поставі поліції. Навпаки, така акція починалась маніфестацією, на чолі якої несли портрет царя в асисті одного, або двох поліціаїв, при співі гимну царської Росії.*

Жидівські мешкання плюндрувались, меблі викидували з вікон, а мешканців-жидів, при спротиву, часто забивали, калічили, а в найкращому разі, юрба їх била.

Три дні були ці кріваві погроми жидів у Києві покидьками київського населення, під додглядом поліції. Нешасне жидівське населення покинуло свої мешкання й переховувалось поміж українською, польською та російською інтелігенцією, що в абсолютній більшості, прихильно відносилось до жидів. З огидою згадуються ці страшні дні, дні постійних галасів п'яної юрби вдень і вночі. Як зараз пригадую, як юрба викинула клавір з балкону п'ятого поверху заможнього жидівського мешкання, недалеко від нашого дому. Клавір розсыпався на бруші, видаючи із себе останній, розpacливий акорд під дикий оклик юрби. Такі погроми відбувались, майже, по всіх містах і містечках України і Польщі. На цих бо землях, у кордонах б. Росії мало право сталого замешкання жидівське населення. Таким чином на російських землях погромів, майже, не було, бо не було там кого бити: жиди там масово не мешкали. Від того часу юдофобство та погромництво жиди записали на конто українського й польського населення. Особливо українського, бо жиди ніколи не

* Щодо жидівських погромів, рекомендую: Витте С. Ю. граф. Воспомінанія, Берлін, 1922., том I, особливо стор. 312, 315, 316.

виступали проти "державних" народів.

При київському жидівському погромі, за три дні було вбито й покалічено кілька соток жидів і сплюндровано кілька тисяч мешкань і крамниць, жиди бо були, головно, купці та ремісники. В районах, де мешкали жиди, ще кілька днів після погрому, вулиці були засипані пір'ям з подушок і перин, які юрба дерла на кавалки, висипуючи пір'я.

В першій половині листопада 1905 року Києвом знова пройшла хвиля страйків, а 18 листопада до страйків приєднались військові саперні частини, які вийшли з касарень із зброями в руках на вулиці Києва. Військова влада вислала проти повстанців вірне владі військо, яке стріляло до демонструючих саперів і робітників. Знову були вбиті та поранені. В деяких районах міста були барикади, але на другий день положення в місті опанували війська вірні владі. Провідник повсталих саперів, старшина Жданівський був поранений, арештований та засуджений військовим судом на кару смерті, замінену довічною каторгою. Крім нього було засуджено кілька десять вояків. Страйки ще виникали в грудні 1905 року, в травні 1906 року, а в червні 1907 року знову вибухло повстання двох військових частин, що було зліквідоване майже в самих початках, і з-поміж заарештованих кілька десят засуджено на каторжні праці на Сибір.

Остаточно революція 1905 року зазнала поразку в червні 1907 року, коли російський уряд розпустив 2-гу Державну Думу й оголосив зміну виборчого закону. Організований робітничий рух, зліквідований поліцією, в половині 1907 року вже не існував.

Український національний рух не був підготовлений до подій 1905 року. Протягом 1905-1906 років українці почали організуватись. У 1906 році твориться українська преса — почав виходити в Києві часопис "Громадська Думка", який пізніше виходив як "Рада". Появився журнал "Нова Громада", а зі Львова перейшов до Києва "Літературно-Науковий Вісник", рівно ж почало виходити ще кілька інших журналів. Засновується київська "Просвіта", видається популярна література для народу. У цій видавничій діяльності найбільшу активну участь приймав В. Грінченко. Постають нові видавництва та оживляються в своїй діяльності давніші. Живий рух розпочався у всіх ділянках національного життя. Київ набрав дещо вигляд українського міста. Розпочалися конкретні заходи біля засновання катедр українознавства в київському університеті, а професори В.

Перец і А. Лобода вже вели виклади курсів української літератури та фольклору.

Реакція, що запанувала в 1907 році сильно приборкала розмах українського руху, однаке всього знищити нараз не вдалося.

6. Перший український клуб у Києві. 50-річчя дня смерті Тараса Шевченка. Активність клубу та його закриття.

У 1908 році ініціативна група на чолі з М. Лисенком, по довгих стараннях добилась дозволу від царської влади на відкриття українського клубу.

Український клуб у Києві, це вперше — своя рідна хата, де могла київська громада збиратися, обмірювати свої справи, демонструвати досягнення розвитку національної культури. Була це визначна подія в історії нашого культурного життя в Києві. Цілком зрозуміло, що головою клубу був обраний Микола Лисенко, який віддався увесь цій справі, а праці було багато: влаштовання вистав, лекцій, вечорів та ще всякі адміністраційні справи. М. Лисенко, як добрий господар, пильно доглядав за всім і мав ще час написати на честь відкриття клубу фортечний твір. Клуб мав свою домівку на Великій Володимирській вулиці, недалеко від театральної площа, в скромному помешканні, яке складалось десь з п'яти, чи шести кімнат і великої залі.

Багато громадян, які до цього часу були досить інертні й далекі від громадського життя, від хвилі засновання клубу охоче приймали участь у праці клубу та весь вільний час перебували в домівці клубу. Крім М. Лисенка до правління клубу увійшли: Ольга Косач (Олена Пчілка), Марія Старицька, Максим Синицький та інші. Літературні п'ятниці київського українського клубу мали успіх, а тому й велику авдиторію, переважно молодь. Часто виступали на цих вечорах наші поети й письменники: Вороний, Олесь, Чупринка, Стешенко, а приїзджуючи до Києва виступали в клубі теж Михайло Коцюбинський, як теж Леся Українка. Учасниками концертів і відчитів, на поклик М. Лисенка, виступали: Кропивницький, Нечуй-Левицький, Русов, Орест Левицький, Науменко, Вязлов, Садовський, Саксаганський, Цесевич, Донець, Кошиць і Карлашов. Авторитет М. Лисенка був дуже великий серед нашого громадянства й ніколи ніхто не відмовляв його проханню виступити з концертом, чи прелекцією в клубі.

У суботи й неділі бували в клубі концерти, які під дбайливим оком М. Лисенка, мали завжди високий рівень. В цих концертах приймали участь відомі співаки й музики київської опери, виступаючи переважно безоплатно. А скільки концертів у клубі дав сам М. Лисенко, захоплюючи присутніх своєю прекрасною грою! Виступав нераз у клубі теж Микола Садовський, читаючи твори Т. Шевченка, або співаючи думи своїм приємним баритоном.

В 1911 році клуб підготував святкування 50-их роковин смерті Т. Шевченка, яке заповідалося бути дуже урочистим. М. Лисенко написав на цей концерт кантуату на слова В. Самійленка — "До 50-річчя з дня смерті Т. Шевченка". Активна українська молодь Києва, до складу котрої належав теж і я, помогала при організації цього свята. Поміч наша була технічною при організації виставки творчості Т. Шевченка та рідкісних видань творів великого поета. Коли вже все було приготовлено до урочистого свята, раптом прийшла заборона російської влади на "всяке громадське вішанування" пам'яті нашого кобзаря. Свято, однаке, відбулося, прибравши цілком інший характер мовчазної демонстрації. Ніяких промов, без слів, при портреті Т. Шевченка, який стояв у великий залі клубу, організації нашого громадянства, як і інших народів, склали вінці.

З цього не відbutого в повній програмі свята, досі в мене скоронилася пам'ятка одна з найдороших: жетон з вигравірованим портретом Т. Шевченка на одній стороні і рокаами 1861-1911 та моєю монограмою з другої сторони. Це пам'ятковий подарунок правління клубу для молоді за участь і поміч в організації свята. Молодь дісталася цей прекрасний жетон виконаний в сріблі, а старші громадяни дістали такий самий жетон виконаний в золоті. Для нас, молоді, була це така дорога пам'ятка та відзначення, неначе якийсь орден "почесного легіону". Досі цей жетон лішається для мене найціннішою пам'яткою, яку вдалося мені врятувати, як одну з небагатьох особистих пам'яток в бурхливих літах моого життя.

В літі 1910 року наш клуб організував для членів та їх родин прогулянку на могилу Т. Шевченка до Канева. Багато це дало праці правлінню клубу, аж вдалося дістати дозвіл від влади. Зрештою був винанятий пароплав, яким ми відпилили одного гарного літнього вечора з Києва вниз Дніпром та вранці слідувочого дня були в Каневі. Для нас, молоді, що їхали вперше на могилу Т. Шевченка, була це казкова подорож. Їхалося при

чудовій місячній літній ночі, за невтихаючого співу хору, яким, здається, диригував О. Кошиць. Майже цілу ніч більшість учасників подорожі пересиділи на палубі, а дехто взагалі не сходив спати до каюти. Чулися ми всі, як одна родина. Пароплав був нанятий виключно для нас, не було між нами поліційного ока. Все лунала українська пісня та українська мова. Навіть залога пароплава приєдналася до нас, та співала й розмовляла по українськи. Вранці пароплав причалив біля Дніпрової кручі, де похований Т. Шевченко.

Високими й довгими сходами увійшли ми на гору, з якої відкривався чудовий краєвид на другий, нижчий берег Дніпра. Перебули ми на могилі цілий день, в оточенні прекрасної природи. Як тільки ми приїхали, то при могилі хор відспівав "Заповіт" та ще декілька пісень, які всі зібрані вислухали в тиші й побожному скупченні. Оглядали ми потім хатинку, що стояла тут близько біля могили. Була це звичайна українська, селянська хатина, під солом'яною стріховою, чистенька й чепурненька. В ній були виставлені в габльотках видання творів Т. Шевченка. Була там теж книга з підписами відвідувачів могили. Ця книга відвідувачів особливо нас зацікавила підписами та сентенціями багатьох визначних наших і чужих відвідувачів. У хаті мешикав доглядач могили — відома постать чернечої гори — дід Ядовський.

Сама могила зробила на нас глибоке враження своєю простою могутністю. Був це, по-козацьки, високо насищаний курган на кручі понад Дніпром. На горі могили стояв білий кам'яний хрест прекрасно мережаний українським визерунком. Навколо хреста невисока заливна огорожа.

Тепер на могилі Т. Шевченка стоїть пам'ятник — постать поета понад натуральної висоти, на високому п'єдесталю. Пам'ятник цей був поставлений вже за часів радянської влади та має цілком сучасний модерний вигляд.

З жалем від'їзжали ми другого дня до Києва з цих прекрасних околиць та дорогих нам місць, посилені на дусі та в надії на кращу будущину.

Рік 1911 приніс Києву царську візиту з епілогом атентату на П. Столипіна. Прем'єр-міністр Росії, відомий реакціонер П. Столипін, був забитий під час урочистого представлення в київській опері в честь царя Миколи II. Атентат виконав російський соцрев. Багров, що був агентом царської поліції. Арешти й труси, які виникли після цього атентату, не оминули теж українців, які, однаке, були пізніше звільнені, бо цей атентат був виключно

справою російських соц-рев., яко акт пімсти й протесту проти реакційної політики П. Столипіна.

Наша домівка — український клуб — дуже успішно розвивалась. При клубі існувала бібліотека й читальня, а правління прикладало всі сили, щоби створити громадянству приємну власну хату. З ініціативи М. Лисенка організувався спортивний гурток, для якого придбали необхідне спортивне приладдя, а керував цим гуртком мій батько, ознайомлений з зasadами фізичного виховання львівського "Сокола-Батька". Це мало великий успіх між молоддю, яка ще більше відвідувала клуб.

Київські події 1911 року, як теж і розвій українського життя, мали вплив на острійше переслідування нашого клубу владою. Зі сторони російських реакційних кіл посыпались доноси на клуб, як на середовище українського сепаратизму й "мазепинства". Закид мазепинства завжди був для російської влади найгрізнішим, як і тепер теж за совєтської влади. Найменша прихильність до Мазепи вважається за жовто-блакитний український націоналізм і сепаратизм. Єдиний з гетьманів, якого можно було згадувати в царській Росії, як і тепер в Стовітах, це Богдан Хмельницький, що "воз'єднал" Україну з Москвою. Але те, що Богдан Хмельницький вкоротці зрозумів свій хибний крок і намагався знайти вихід із складної політичної ситуації, про це згадувати в Україні не вільно понад 300 літ.

Так наслідки доносів і напруженої політичної ситуації після вбивства П. Столипіна не дали на себе довго чекати. При ревізії в клубі поліція знайшла закордонні українські часописи. Це було причиною закриття клубу, що сталося десь на початку 1912 року.

Як і це подібне до сучасних відносин на Вкраїні! Закордонний український часопис в руках громадянина "Суверенної Радянської України" — це навіть державна зрада.

7. Другий український клуб у Києві. Початки українського економічного життя.

Зараз же після закриття українського клубу почалися нові старання перед владою про відкриття нового українського клубу. В чолі цієї акції знова був М. Лисенко. По тяжких стараннях і великих протекціях дійшло до відкриття нового українського клубу вкінці 1912 року. Новий клуб, який містився в тому ж са-

мому помешканні, що й попередній, носив назву "Родина", яка в українській та російській мовах була для нас цілком відповідна для приняття, хоч мала різне значення.

М. Лисенко не дочекався відкриття другого українського клубу, бо в листопаді 1912 року нагло помер від серцевого склерозу.

Другий український клуб у Києві існував теж не довго, бо не повних два роки, коли восени 1914 року, після вибуху першої світової війни, його помешкання було взято владою під військовий шпиталь. Це був тільки формальний претекст для закриття.

На чолі другого українського клубу в Києві став Максим Синицький. Була це цікава постать українського Києва. Правник по освіті, адвокат по фаху він був директором комерційного жидівського банку в Києві — явище, надиво, рідке для українця. М. Синицький, між іншим, родом був з Бердичівщини, та добре володів жидівською мовою. Досконалій фінансист він вміло вів банк та мав велику пошану й авторитет серед жидів. Для нас М. Синицький був небом післаний фінансовий пророк, який дуже помогав нашим організаціям, видавництвам, газетам і клубові постійними позиками, яких так часто потребували наші, щойно починаючі, бідні установи, організації та наше молоде економічне життя.

М. Синицький, разом з іншим членом клубу Василем Королівим-Старим були засновниками видавничого товариства "Час" у Києві, яке швидко розрослося у велике видавництво й відіграво так визначну роль у видавничій справі в Україні. В. Королів-Старий та М. Синицький були теж організаторами фабрики т-ва "Добробут", яка виробляла бідони для молока, що тоді у нас було ще новиною, бо то ж були білони з герметичним замкненням. Спільноти т-ва "Добробут" і капітал були виключно українські. Фабрика добре розвивалася, росла та існувала до 1919 року.

Ці два "аякси", як їх називали в українських колах Києва, завжди разом співпрацювали у всіх торговельно-промислових підприємствах і ідеально доповнювали себе під оглядом організаційно-торговельним і фінансовим.

Був це новий на ті часи тип людини-американця на сході Європи взагалі, а в нашому житті особливо.

Василь Королів-Старий, навіть зовнішньо, виглядав по-американськи — носив великий бриль, був без вусів і бороди та був завжди старанно оголений.

Третій український клуб відродився зараз після революції

1917 року під назвою "Український Національний Клуб у Києві", в складі правління такого, як і другий клуб, на чолі з М. Синицьким. Знова й цей клуб прожив недовге життя, бо тільки два роки та був "ліквідований" Совєтською владою.

8. Київ після революції 1905 року.

Революційні події 1905 року оживили політичне українське життя, що проявилось утворенням нових політичних партій. Так в 1905 році РУП (революційна українська партія), яка зродилась ще 1900 році й була першою активною нашою політичною партією, перетворилася у соціал-демократичну партію УСДРП. Крім того організувалася українська радикально-демократична партія та поширила свою діяльність українська народня партія, яка утворилася ще 1912 році. Пізніше, бо аж в 1907 році, зродились окремі групи українських соціалістів-революціонерів, які в 1917 році утворили самостійну партію соціалістів-революціонерів.

За прикладом Галичини почали після 1905 року засновувати освітні товариства "Просвіти" по всій Україні. Київська "Просвіта" була заснована в 1905 році, а зачинена владою в 1910 році. Однак реакція не могла придусити всіх проявів культурного життя й політичного та економічного руху. Наукове життя успішно розвивалось в Українському Науковому Товаристві в Києві від 1908 року та мало свій вираз на сторінках "Літературно-Наукового Вісника" перенесеного зі Львова в 1907 році. Він (ЛНВ) замінив журнал "Україна", який виходив 1 рік, як еманація журнала "Кіевская Старина". До оживлення українського життя Києва спричинився факт, що від 1907 року постійно там грав український театр під проводом М. Садовського.

У 1908 році я вперше побував у Галичині в свого діда священика на селі галицького Поділля. Була це теж моя перша подорож за кордон. По дорозі я з матір'ю затримався у Львові, Тернополі й Теребовлі. Ці міста, особливо Львів, зробили на мене враження своїми пам'ятниками старовини, українськими крамницями й установами. На селі у діда, протягом двох місяців вакацій ячувся, як в казці, перебуваючи в товаристві брата у перших (син моого дядька), який хоч мав мати польку, вдову по дядькові, але під впливом діда виховувався в українському дусі. Маючи для забав великий сад з гойданкою ми, в товаристві ще

кількох хлопців селян, забавлялися в запорозьких козаків, співали українські пісні, робили "відважні наскоки на татарів" в плавнях невеликого ставку, що прилягав до садиби діда.

Велике враження зробив на мене патріярхальний уклад життя в домі діда, де все відбувалося по строго встановленому порядку дня — в певних годинах. Сніданки, обіди й вечері подавались і відбувались згідно до певного обряду й порядку, над чим тримала руку моя тітка, яка взірцево по старосвітськи вела все господарство, бо дід був вдівцем.

Природа Поділля з його лагідним підсонням, з його ярами, балками й урвищами, давали нагоду й можливість прогулянок до південної частини попід Буковину та до прекрасних Заліщик. Не оминув я жодної окazії поїхати з дідом бричкою, чи возом з яким небудь статечним селянином, що їхав по "справунки" на північ до Теребовлі, або на південню до Копичинців, Чорткова, а то й дальше.

По-друге я був у діда в селі Мишанець біля Деренівки в 1910 році. В тому часі гостювала там наша своячка Ася Січинська, сестра Мирослава Січинського, який в 1908 році застрілив галицького цісарського намісника, поляка графа А. Потоцького. Мирослав Січинський тоді ще сидів у в'язниці. Пригадую, як вечорами дебатувалася в родинному колі ця подія на політичному обрію Галичини, яка була ще досить свіжка. Як зараз бачу гарну молоду енергійну брюнетку Асю, яка з запалом говорила про гноблення українського життя в Галичині польською адміністрацією, а українських селян — польськими поміщиками.

Січинські є нашими свояками: їх батько священик і мій дід були в якомусь близькому ступені споріднення. Ася Січинська була вчителькою за фахом, але не могла дістати в тому часі посаду із-за того, що була сестрою Мирослава. Вкоротці вона одружилася і ще перед першою війною приїхала в Київ із своїм чоловіком, гімназіальним професором К., який вчив у київських середніх школах німецьку мову.

У 1912 році мій дідусь відвідав нас у Києві, побачити бо Київ було його мрією, яку й здійснив перед самою смертю. Вмер він у 1913 році.

Ці дві подорожі в юнацьких літах на галицьке Поділля, головне на галицьке село лишили й досі в пам'яті чар західно-українського села, образ свідомого українського селянина й усієї громади, яка з дрібних грошових збірок будувала громадську читальню "Просвіти" плекаючи, в міру своїх можливостей, рід-

ну культуру. Гарне було село Мішанець, де дід був священиком. Не було там чути чужої мови, п'яних авантур, де громада дбала про культурне життя, де кожний господар дбав про збільшення свого господарства хоч кількома моргами святої земельки.

Востаннє відвідав я ці місцевості в 1938 році, коли Галичина була в кордонах Польщі. Відносини були гірші, ніж в 1910 році. Сучасні відносини, як приходять відомості відтам, є ще більші нейвідрядні при колхозному господарстві в селі, яке щораз більше підпадає економічно й культурно. От такі парадоксальні відносини на західно-українському селі були під Австро-Угорщиною, під Польщею й тепер існують в "незалежній УРСР".

У 1909 році в Києві стала досить визначна подія політично-суспільного значення: з'їзд польської інтелігенції Правобережжя, прихильної до українського національного руху. Цей нелегальний з'їзд, який відбувся в помешканні панства Вольських, зібрав кільканадцять учасників попольщеної української шляхти та польських лідичів Правобережної України, таких як: Е. Пашковський, Леон Радзієвський (редактор "Кіевской Мислі"), Антоній і Францішек Васютинські, Т. Міхальський, Ясенецький, Володимир і Людігар Грохольські, Б. Ярошевський, А. Рокицький, Людвіг Сідлецький та інші. Душою з'їзду був В. Липинський. Наради з'їзду провадив українською й польською мовами. Обговорювано польсько-українські відносини, питання про становище, яке треба би було заняти щодо українського руху, справу національної автономії для польського населення в Україні. Після дискусій було схвалено підтримку українським домаганням про заведення навчання українською мовою в народніх школах України, засновання читалень і видавництва часописів і книжок українською мовою. В. Липинський під час з'їзду в своїх виступах намагався, щоби всі представники запольщеної шляхти в Україні вернулись до українського національного табору. Однак тільки меншість присутніх на з'їзді визнала себе українцями. Були це: Липинський, Вольська, Ярошевський, Сідлецький, Тишкевич та ще кілька. Більшість лишилася тільки симпатиками українського руху. З'їзд заснував фонд видання в Києві двотижневника польською мовою "Przegląd Krajowy", який почав виходити в половині 1909 року. Фактичним редактором цього часопису був В. Липинський та редактував його талановито. Відгуком з'їзду був також виданий в 1909 році дуже гарний альманах "Rocznik Polsko-Ukraiński" під редакцією Е. Лігоцького й Т. Міхальського, а в 1912 році — історичний збірник "Z

dziejów Ukrainy" виданий при активній співучасті Й. Оркевича, Ф. Вольської, Л. Сідлецького й В. Липинського. Подібно було теж з журналом "Klosy Ukrainskie". З'їзд 1909 року та його пізніші відгуки був цікавий, як рідке явище бажання співпраці частини польських землевласників в Україні та їх домагання щодо утворення духового, культурного життя для українського селянства, а не тільки піднесення їх економічного добробуту. Такий бо добробут, побудований тільки на економічній основі, створює лишень твердиню темноти й опору найстрашнішої реакції. Ці думки були провідними на самому з'їзді, як і в його пізніших відгуках.

9. Смерть Миколи Лисенка.

Рік 1912, як у Києві, так і по всій Україні, відзначився новою, але сумною подією, яка перетворилася у величезну маніфестацію української національної свідомості: була це несподівана смерть Миколи Лисенка. До революції 1905 року, як і під час нової доби реакції, великі маніфестаційні виступи були одиноким, технічно можливим, хоч теж забороненим, проявом на зовні українського життя. Такою то величавою маніфестацією були похорони М. Лисенка.

Вмер М. Лисенко нагло в перших днях листопада 1912 року. Ще напередодні смерті був М. Лисенко присутній в театрі М. Садовського на виставі п'єси Черкасенка "Жарт Життя". Був він, як завжди, повний енергії та планів і тільки змучений вигляд свідчив про нездовільний стан його здоров'я.

Звістка про смерть славетного українського музики рознеслася, як блискавка не тільки в Києві, але й по всій Україні. Знова українська культура понесла величезну втрату по недавній смерті (1910) Бориса Грінченка.

Ховали М. Лисенка в сумну й непривітливу листопадову неділю десять тисяч українського громадянства Києва. Участь громадянства на похоронах обраховували на більше, як п'ятдесят тисяч. На місце вічного спочинку прийшли провожати великого громадянина всі, хто почував себе навіть напівсвідомо частиною-молекулою українського народу. Напередодні похоронів, при перенесенні тіла покійного з його помешкання до Володимирського собору, надзвичайний здвиг народу, що заповнив густою лавою Благовіщенську вулицю, занепокоїв місцеву ро-

сійську владу, яка не знала що почати, щоб перешкодити стихійній українській маніфестації. Отож, як перший відгук, поліція не дозволяла священикам затримуватись для читання євангелія, та не дозволила галицько-українській делегації нести срібний вінець на червоній оксамитовій подушці, а студентському хорові робилися всякі перешкоди. Народу була така сила, що невеликі відділи поліції мало змінили на перебігу цієї могутньої — сумної маніфестації першого дня. Попереду йшли учні школи М. Лисенка, які несли віко труни. Далі йшли делегати Галичини — депутат галицького сейму О. Нижанківський, представник львівського "Бояна" проф. Ф. Колесса, від "Сокола-Батька" — др. Волошин і проф. Шухевич та інші. А далі — представники Надніпрянщини, хор, духовництво, труна з тілом небіщика, рідня, а за ними три колесниці вінців, серед яких був вінець з трави зібраної на могилі Т. Шевченка та вінець з рідного села М. Лисенка, із степових квітів і трави.

Жалібна процесія, посугуєвшись, ледве встигла дійти до Бібліковського бульвару (тепер — Бульвар Т. Шевченка), як вже стало темніти й були запалені смолоскипи, що надавало надзвичайний могутній вигляд процесії. Після внесення труни до Володимирського собору поліція не впустила туди нікого, крім родини та священиків і зачинила собор, а кінна поліція очистила площу від народу.

У неділю вранці вже весь майдан навколо Володимирського собору був заповнений народом так, що поліція не могла пробратися крізь густу лаву в собор і весь розпорядок опинився в руках громадянства. Здається, це були одинокі українські похорони, коли поліція залишилась поза громадським ланцюгом, який тримали студенти, та приглядалась збоку. Після служби Божої похоронна процесія направилась Володимирською, Караваївською й Васильківською вулицями на Байкове кладовище. На цьому українському Пантеоні, що все ще чекає на своїх геніяльних будівничих, котрі дадуть йому той вигляд, якого він заслуговує, був похований теж М. Лисенко, як і багато інших славних наших громадян.

Порядок, під час проходу процесії, тримали студенти, які взявшись за руки, довгим ланцюгом огорнули чоло походу навколо. Перед труною йшли делегати з вінцями, а за ними йшов сполучений хор університету, вищих жіночих курсів та духовної семінарії під диригуванням О. Кошиця. Хор був такий великий, що О. Кошиць ледве міг диригувати хором настремленою на

палицю шапкою. Перед театром М. Садовського, що містився в домі "Общество Грамотности" похід затримався. Двері театру були зачинені, а на поверсі, крізь відчинені вікна, виднівся в театральному фойє портрет Миколи Лисенка вкритий жалібним чорним крепом. Заборонений поліцією грati на похороні жалібний марш з драми "Гетьман Дорошенко", був виконаний оркестрою театра М. Садовського при зачинених дверях, але відчинених вікнах, крізь які, наче з підземелля, неслися тихі сумні згуки жалібного маршу. Поліція кинулася до дверей, аби перешкодити виконанню марша, але двері були заченені. Доки поліція дісталася до будинку, марш був виконаний й тисячі учасників похорону, вислухавши прощальну музику, рушило спокійно далі на кладовище.

Ще напередодні М. Садовський звернувся до чільних чинників київської поліції з проханням дозволити проводити небіжчика на кладовище з театральною оркестрою, на що була лаконічна заборона: "Ніяких демонстрацій!". Не вільно було грati на вулиці, але, чайже було вільно грati у власному будинку театру, та ще й при зачинених дверях!.. Так хитро обійшов заборону київської поліції М. Садовський. Виконав однаке прекрасного жалібного марша, що написав небіжчик до драми "Гетьман Дорошенко".

На кладовищі, із-за пізнього часу, лише дехто міг попрошатися з М. Лисенком. Промови в конспекті були напередодні похорону цензуровані київським губернатором. Промовляли О. Русов, І. Стешенко, проф. Шухевич і О. Нижанківський. Пам'ятаю надзвичай цікаву промову І. Стешенка, який говорив про зв'язок М. Лисенка й Т. Шевченка: "Один взяв у народа слово, другий пісню й возвели народне слово й пісню в перлину творчості. Ці два імена є фундаментом національної української самостійності й самобуття. Та, коли скінчиться будівля цього храму, прийде народ і поклониться своїм пророкам, а їх імена возведе в храм безсмертя"...

О. Нижанківський в своїй промові намітив три моменти в житті М. Лисенка. Перший, коли Лисенко прислав свій перший збірник до Галичини й замінив галицькому українцеві сурогат української пісні дійсною українською мелодією. Другий — признання цього факту устами галицької делегації на ювілії М. Лисенка. Третій — сумний момент "ми перед свіжою могилою. Вмер батько наш! Але від цієї могили вічно буде розходитись подих невмираючої красоти народної української душі, виявле-

ній М. Лисенком у народній пісні”.

Під час похорону не обійшлося без інцидентів з поліцією. Отож, коли знесли труну з катафалку, поздіймавши з неї вінці, поліція загляділа, що труну вкрито червоною китайкою, що у деяких вінців причеплено червоні стяжки. Поліція вимагала негайно познімати червоні стяжки та китайку, вважаючи в цьому прояв революціонізму. Дехто з громадян почав пояснювати, що покрити домовину червоною китайкою велить старий козацький звичай, та що жалібна українська барва не чорна, а червона. “Начальство” нічого знати й не хотіло та вимагало віддати всі стяжки й китайку. Так і взяли все це, як побідні трофеї над українською маніфестацією. Всі ці інциденти не порушили сумної уроочистості величавого похорону, але другого дня, про те, що трапилося при похороні, говорив увесь Київ, а реакційні “чорносотенці” російської газети рознесли відомості про всі ці “демонстрації мазепінців” по всій Росії.

Рік 1913 позначився ще одною величавою маніфестацією — похорони Лесі Українки в Києві. Цей похорон не мав так великого відголосу між широкими колами київського населення, як похорон Миколи Лисенка.

10. Сторіччя народин Тараса Шевченка. Родинні справи на тлі подій. Наша Любов Ліницька — українська Сара Бернард.

Березень 1914 року був річницею століття народин Т. Шевченка. Російська влада заборонила святкування народин великого Кобзаря, що викликало розгірчення й обурення, яке вилилось у формі вуличних демонстрацій. У день народження Т. Шевченка весь український Київ, особливо молодь, вийшла на вулиці міста зі співами та пропорами. Весна того року була винятково рання, день був теплий та погідний. Вулиці в центрі міста були повні народу. Демонстрації були бурхливі й тривали в Києві майже два дні, а їх відгуки були в дебатах Державної Думи в Петербурзі. Київська поліція, передбачаючи демонстрації, стягла до Києва багато повітової поліції, яка аж велими старанно розганяла демонстрантів, а розганяти було кого, бо на вулиці вийшли тисячі мешканців, серед яких більшість складалася з молоді, головно студентства. Фінал — багато арештованих, а через кілька місяців судовий процес, який київські жандарми

намагались перетворити в монстр-процес антидержавного змісту.

Жертвою того процесу, як головний обвинувачений, був мій вуйко П.З.*, якому приписувалась роль провідника демонстрації та інкримінувався державний злочин за вигуки гасел проти російської держави, головно — за гасло: "Геть з Росією, хай живе Австрія!". Для більшої театральності жандарми обвинувачували його, що ці гасла він викрикував їduчи в чолі демонстрантів на білому коні. Другий закид обвинувачення це спроба задусити поліційного стражника повітової поліції при виконанні службових обов'язків.

Всі, хто був присутній на цих березневих демонстраціях у Києві, знає добре, що ніяких таких театральних виступів не було: ніхто не їхав на коні та ніхто не викрикував гасел прихильників Австрії. Київський жандармський відділ безглаздим способом хотів надати цій демонстрації протидержавний характер і вибрав собі за жертву одного з-поміж арештованих, яким був мій вуйко. Приписуванням йому поширення гасел прихильників Австрії, напередодні війни, коли напруження вже відчувалося, придало би цілій маніфестації пронімецький характер, що так любили твердити росіяні: "Українці — німецька вигадка".

Вибір впав на моого вуйка тому, що він дійсно вхопив поліційного стражника (який старанно бив у плечі якусь студентку) за портупею (шнур) револьвера й намагався її затягнути на його ший, довкола якої портупея висіла. Маючи в руках рушницю, которую боявся випустити з рук, стражник був унерухомлений та виставлений на глум юрби, яка зібралась навколо шамотні цієї двійки. 'Орба, як то буває, голосно підбальзорувала вуйка пасивно приглядаючись, аж доки не вхопили завзятого студента інші поліції, що прибігли на поміч.

Під час слідства вуйко досить витерпів поліційних катувань, бо поліція намагалась примусити його призватися до неіснуючих гасел і вигуків інкримінуваних йому. Він однак не заломився та не підписав акту обвинувачення. Дякуючи обороні одного з ліпших київських жидівських адвокатів, що коштувало великі гроші нашій родині, вдалося адвокатові доказати абсурдність закидів і вуйко дістав винятково невисоку кару. Головним свід-

* Див. "Рада", Київ ч. 58, 1914. Передрук "Українская Жізнь" Москва, кн. 4. 1914.

ком оскарження в цьому процесі був відомий провідник київських російських "чорносотенних" студентів — Голубєв.

Мій вуйко тоді був студентом київського політехнічного інституту й членом нелегальної групи українських соц-революціонерів.

Звичайно, що з політехнікума він був виключений та міг продовжувати студії тільки після революції 1917 року. Але після окупації Києва більшовиками він був внедовзі арештований, як український націоналіст, засуджений на заслання на північ, де й загинув.

Ніхто з нашої родини не був реакційних поглядів, навпаки, всі ми були настроєні революційно, що й не диво в тодішніх умовах царської дійсності. Більшість свідомого українського громадянства було в ті часи радикальних і революційних поглядів, бо вважали російський царський устрій за найбільш реакційний, а Росію за найстрашнішу в'язницю народів. Яким парадоксом здається це тепер з перспективи сучасних умов життя національних меншин в ССРС. Царська Росія ХХ століття в порівнанні з режимом в ССРС, сьогодні могла би вважатись за досить ліберальну.

Тільки ті члени нашої родини лишились в живих, хто опинився за кордоном. Решта або померла під час страшного голоду в Україні, або згинули на засланні, чи були розстріляні більшовиками. Так другий мій вуйко В. З. був розстріляний за "економічну контр-революцію" десь в 1923 або 1924 році. Була це людина винятково добра, лагідного характеру, цілком не заангажована політично. За фахом був він інженер будови мостів. Вже після революції він відбудував два більших мости знищених під час громадянської війни, за що був відзначений подякою, але на підставі доносу був розстріляний, як контр-революціонер.

Мало котра родина в Україні не понесла втрати поміж своїми рідними засланням чи розстрілом в добі терору спочатку весняного, а пізніше, як періодично організовані чистки, чи процеси в менших, або більших розмірах. Один з болючих для нас процесів був процес "Спілки Визволення України" в 1930 році, організований тодішнім першим секретарем КПБУ Н. Хрущовим. В цьому процесі ми понесли великі страти засланням великої кількості нашої інтелігенції, представників науки на чолі з академіком Сергієм Єфремовим.

Згадавши дещо про нашу родину не можу не згадати про відому драматичну артистку Любов Ліницьку, яка була великою

приятелькою нашої родини та мешкала разом з нами в одному домі зі своїм сином Славком Загорським, приятелем моїх юнацьких літ. Любов Ліницька (Загорська) була чільною артисткою української сцени й достойно спадкоємницею Марії Заньковецької. Була це артистка з великим драматичним талантом і зовнішнimi даними, що відігравало в її сценічному успіху не другорядну роль. Вона була досить висока, прекрасно збудована, з гарними сірими очима й меццо-сопраном дуже доброго тембру, з яким могла би зробити кар'єру в опері. Її виступи в "Утопленій" й "Катерині" цілком це підтверджували, що теж завжди підкреслювалось у всіх рецензіях. Маючи дзвінкий приемний голос, в житті вона завжди говорила тихо, спокійно, а сміялась дуже рідко. Але її сміх був захоплююче чарівний. Чесна, правдива й принципова людина вона захоплювала собою кожного, хто мав можливість її пізнати, бо товариству вона уділялась мало й була замкнена в собі. На ці риси її вдачі вплив мало її родинне життя з її першим чоловіком — здібним артистом Іваном Загорським. Тяжкі умови життя українських артистів кінця XIX й початках ХХ століття зробили з І. Загорського п'яницию, що тяжко переживала Л. Ліницьку, а це утворювало тертя в її подружньому житті. Другий її чоловік, з яким вона одружилась кілька літ після смерті Загорського, Віталій Малина, здібний український диригент, був батьком її сина Славка, але й з тим чоловіком не прожила вона щасливо своє життя, бо він її покинув, коли синові Славкові було шість літ. Від того часу Л. Ліницька всю свою любов віддала своїм дітям: донці від першого чоловіка Натали та особливо палко кохала свого сина Славка.

При своїй замкнутості, хоч рідко, Любов Павлівна бувала в товаристві й товариство її знайомих дуже цінило її присутність поміж себе. Хто знов Любов Павлівну близче, той кохав її як людину, та як артистку, бо, як в буденному житті, так і на сцені була вона чаруюча. Знаю, що одна з її театральних прихильниць киянка-українка, що мешкала в далекій Індії, рік-річно приїздила до Києва, щоби побачитися з нею, відвідати український театр і побачити Любов Павлівну на сцені. Під час короткого перебування в Києві вона більшість часу перебувала в товаристві своєї улюбленої артистки. Ця багата жінка високого англійського колоніального урядовця завжди обдаровувала Ліницьку різними пам'ятками й альбомами з Індії, що викликало великий інтерес у Славка та в мене, тоді ще гімназіяльних юнаків.

Чутливість і людяність були зasadничими рисами характеру Л. Ліницької, яка завжди активно ставала в обороні покривджених молодших співпрацівників сцени, особливо молодих дівчат. Скромність її була часом аж перебільшена, що їй шкодило як артистці. Чутлива на всякі несправедливості й образи вона навіть відмовилась від свого бенефісу, що мав відбутись в день 25-ліття її сценічної праці (здастесь в 1912 році) коли в театрі створились інтриги, зрештою так звичайні за лаштунками цього храму мистецтва. Але проти волі "організаторів" й артистки, її ювілей пройшов дуже урочисто, а публіка обсипала квітами свою улюблену артистку. Український клуб "Родина" влаштував пізніше вроцисту вечерю в честь ювілянтки, на котрій зачитали всі телеграми й привітання, що надійшли в день ювілею.

Умови праці в театрі М. Садовського в 1912-1914 рр. не були сприятливі для Л. Ліницької, як також і для інших артистів. М. Садовський тоді якось мало займався особливо режисурою й адміністрацією, що передав у не зовсім відповідні руки. Це утворило нездорові й натягнені відносини серед ансамблю. Інгеренція М. Садовського не лагодила відносини, бо треба згадати, що він був тяжкий у співпраці: владний, нерівний, запальчивий й необ'єктивний, він часто підпадав під вплив кліки або примадонни (бо не був він байдужий до жіночої краси). Таке положення було теж і пізніше, що викликало занепад театру, а в наслідок цього з трупи виступила низка артистів на чолі з І. Мар'яненком. У числі артистів, які виступили з трупи М. Садовського, була теж Л. Ліницька. Під орудою І. Мар'яненка, при участі П. Саксаганського й М. Заньковецької було утворено "Товариство Українських Артистів", що почало грати на весні 1915 року в Києві.

Любов Ліницька на сцені була чарівна й критика часто її порівнювала до Сари Бернард — бачити її гру було великою насолодою. Коли ж вона грала разом із М. Заньковецькою в "Товаристві", то гра цих двох найкращих артисток української сцени мала винятковий успіх серед глядачів, бо були це артистки широкого діапазону та кожна з них мала свій оригінальний творчий профіль.

Л. Ліницька була героїня переважно трагедійна й володіла великим репертуаром української побутової сцени минулого та початків сучасного століття. Доля судила Л. Ліницькій грати теж в п'есах репертуару світових класиків. Вперше в 1909 році на сцені тератру М. Садовського, а в 1917 році в українському

Національному театрі в Києві, в творах Мольєра, Шніцлера, Геєрманса та інших світових авторів.

Гра Любов Павлівни завжди робила на мене велике враження. Особливо залишилась в пам'яті з моїх юнацьких літ Ліницька, як Галя в "Назар Стодолі", в Лисенковій опері "Утоплена", де вона виявила свій прекрасний меццо-сопран, це — з часів, коли вона ще грала молоді ролі, та гра в ролі матері Дорошенка в драмі Л. Старицької-Черняхівської "Гетьман Дорошенко", в ролі донни Анни в "Камінному господарі" Лесі Українки та, як Пернель в комедії Мольєра "Тартюф" — це з пізніших її креацій.

Після червоної окупації Києва, в тяжких економічних умовах того часу настали невідрядні дні в житті Л. Ліницької, яка грала до остатніх днів свого життя (1924), але найбільший удар для неї це була смерть її коханого сина Славка. Славко був улюблений Любов Павлівни й вона рідко розставалась із своїм сином. Вчився Славко в таганрозькій середній школі, але перед першою світовою війною десь три роки вчився в Києві. На вакації він завжди приїздив до матері й часто, разом з театром, в якому грала Л. Ліницька, мандрував по широких просторах України. Тоді вже він почав захоплюватись театром і мріяти про сценічну кар'єру. Після скінчення середньої школи Славко студіює в Петербурзі одночасно в Психоневрологічному інституті та в імператорській театральній школі при Александрівському театрі. В Петербурзі мешкала його одружена сестра, в котрої Славко мешкав, приїзджуючи на літо до матері, що тоді вже постійно мешкала у Києві. Славко був дуже здібним і добре вчився як в інституті, так і в театральній школі. Театр був йому близичне до серця і вже вкоротці в школі йому доручають грati менші ролі, що дуже тішило як його, так і його мати. Проте мати постійно нагадувала й прохала Славка, щоби скінчив вищу фахову освіту, та щойно тоді посвятився театральній, знаючи з власного досвіду тяжкі умови українського актора.

Зовнішньо Славко був дуже гарний парубок високого росту, ідеальної будови тіла з гарною, добре посадженою головою й мистецькою шевелюрою. Був він короткозорий, так як і його мати, але це йому додавало якогось особливого чару та інтимності.

Після революції 1917 року, від літа Славко вже лишається в Києві, бо мати не хотіла, щоб він від'їхав до Петербургу в неспокійні революційні часи. У Києві він вступає до Комерційного інституту і від осені 1917 року починає грati в українській трупі

київського Лук'янівсько-народного дому. Зі Славком я пережив кілька літ парубоцького приятелювання та часто бачив його на сцені Лук'янівського театру, як теж і на сцені "Т-ва українських Артистів", де він грав разом з матір'ю. Грою він талановито унаслідував від матері й батька — мистців української сцени.

Славко був чутливий і інтелігентний юнак і добрий щирий товариш, з яким у вільні хвилини ходив я до театру М. Садовського. Були це часи ще перед революцією, коли ми захоплювались молодими адептками нашої сцени: Литвиненко й Гаккебуш. Перша була тоді починаючою співачкою театру М. Садовського, а друга — драматичною артисткою того ж театру. Кожна з них іншої краси, іншої фізичної статури: Литвиненко висока й оглядна українська молодиця з прекрасним голосом. Гаккебуш — струнка, жагуча брунетка, здається, грецького чи болгарського походження, добра драматична героїня-любовниця.

З приємністю згадую безтурботні юнацькі часи, коли ми з великими букетами квітів, потайки зібраних в садку моєго батька йшли на чергову виставу театру, щоби після представлення вручити букети своїм улюбленим артисткам, до яких ми обидва по юнацьки були закохані. Після вистав ми часто дискутували на теми театру, який Славко кохав до безтями, всіма фібрами своєї артистичної душі.

Його перші спроби на літературному полі датуються 1917-1918 роками, коли він друкував свої поезії в альманасі молоді Черкаси-Київ, здається, під назвою "Дніпро". Були це гарні динамічні вірші під впливом революційних подій та відродження нації, які свідчили, що з нього може бути добрий поет. До цього альманаху Славко втягнув теж мене, де я почав свої перші спроби прози.

Всі, хто знали Славка Загорського, бачили в ньому здібного, багатонадійного артиста-мистця, бо все говорило за те, що Славко вкоротці займе гідне місце на українській драматичній сцені. Але... В листопаді 1918 року Славко вмирає, підлягаючи тяжкій грипі, епідемія якої тоді панувала в Києві.

Мене вже тоді не було в Києві, це сталося внедовзі після моєго від'їзду і я не був, нажаль, присутній на його похороні.

Смерть його була великим ударом для його матері Л. Ліницької, яка бачила в синові гідного наступника на українській сцені...

Ці рідкі пишу майже півстоліття після останніх Великодніх

Свят, коли наша родина зібралася в хаті моєї бабусі в Києві в 1918 році. Були це незабутні хвилини пов'язані з прекрасними традиціями українського Великодня. Великдень 1918 року був десь в останніх днях березня, в радісному настрою після звільнення Києва від більшевицької навали, а під оглядом економічним були це часи ще господарського добробуту.

Після Служби Божої від одинадцятої вночі до третьої вранці та після посвячення пасок і всякої їжі зібралося нас на розговини 14 осіб найближчої родини. Дорогим гостем для всіх нас був вуйко Володимир З., який щойно недавно вернувся з Данії, де був інтернований як хорий старшина першої світової війни. Була з нами теж і Любов Ліницька зі Славком, що рахувалися, як члени нашої родини. На рясно заставленім їжою великім столом не бракувало кількох високих українських пасок, крашанок, писанок, печеної порося, печеної й вареної шинки, ковбас та сирних пасок. В чолі стола сиділи дід і бабця. Дід ділився із всіма нами свяченім і в дружній бесіді та погідному настрою просиділи між до шести годин ранку, згадуючи пережиту світову війну, революцію й двомісячну кріваву більшовицьку навалу. Так сидячи снували ми припущення на будучину, припущення, які тоді в березні 1918 року, були досить оптимістичні. Було нас за столом, крім діда з бабкою, моїх батька й матері ще трьох моїх вуйків з двома невістками, тітка й Любов Ліницька з сином Славком. З усього товариства, яке тоді зійшлося при спільному святочному столі в останній раз, сьогодня лишився в живих тільки я та син одного вуйка. Двох вуйків загинули закатовані більшовиками, дід і бабуся вмерли від епідемії 1921 року, тітка скінчила самогубством під впливом тяжкої депресії, а решта згаданих теж передчасно вмерли під тягарем пережитих умов існування.

11. Перша світова війна та революція 1917 року. Протиукраїнські репресії на початку війни.

Початок першої світової війни вже в перших моментах заповідав тяжкі часи для українського населення в кордонах колишньої Росії. Лише була проголошена війна, посунення російської влади були спрямовані майже до цілковитої ліквідації національного українського руху. Українська преса, яка так успішно починала розвиватись, була цілком заборонена.

Лишився тільки єдиний український журнал, що виходив у Москві російською мовою: "Украинская Жизнь". В Україні почалися арешти й переслідування "мазепінцев", якими були всі свідомі українці. В київській російській "чорносотенній" пресі з'явилася низка статтей (головно в "Кіевлянінє" з інсинуаціями на діяльних українських громадян. Статті закликали владу до заслання "мазепінців" в Сибір і до конфіскації їх маєтків. Арешти й заслання відбувались без жодного слідства, переслуху чи суду, лише т. зв. "адміністративним порядком" на рішення поліції чи жандармерії. І при змінених обставинах (т.т. після уstanовлення конституції 1905 року) це вважалось, за нашими російськими правами, зайвою розкішшю (слідство, переслухання, суд), — як писав В. Короленко в "Історії моого сучасника" (твори том 3, стор. 538, Київ 1954).

Пригадую, як денно ми брали до рук "Кіевляніна" в очікуванні нових доносів на приятелів чи знайомих. Пригадую, як священик-чорносотеник з неофітів приходив до нас на Великдень святити паски, хоч наша родина не була релігійно практикуюча. Було це необхідним звичаєм й він приходив, хоч ми його ніколи не кликали. Під час читання молитов, посвячення пасок і пілого мешкання цей "слуга Божий", на вид портретів Т. Шевченка та гетьмана І. Мазепи, які висіли в кабінеті батька, вкладав поміж молитви репліки: "А, доктор мазепінець". Однаке, як це було ліберально в порівнанні з сучасним станом в Україні — тепер навіть ніхто не подумає про можливість повісити портрет І. Мазепи в своїй власній хаті.

В "Кіевлянінє", як я згадував вище, завжди була якась нова несподіванка, а одного дня з'явилась замітка теж про нашу родину з вимогою заслання моого батька й вуйка Петра З. Тільки мобілізація в дієву армію та виїзд на фронт захоронили їх від заслання.

Всі ці доноси були ділом рук зросійщених українців-україножерів. Загально відомий сумний факт, що в дореволюційні часи переважаючий контингент запеклих противників нашого національного визвольного руху давало українське громадянство. Мало не всі україножери були походження українського. Наш історик В. Біднов подає цікавий синтез цього питання в своїй праці про А. Скальковського, як історика Степової України. Праці А. Скальковського про Запорожжя взагалі, а, особливо "Історія Останнього Кошу Запорозького", мала аж три видання (1841, 1846, 1886). Вони поважно вплинули на спосіб думання

нашої інтелігенції від другої половини XIX століття.

А. Скальковський в своїх працях, пише проф. В. Біднов, "стоїть на ґрунті загально-російського, центролістично-державного погляду і з цього погляду оцінює різні історичні події та діяльність поодиноких осіб, що мали те чи інше значення в історії Запорозького війська, а через те, не дивлячися на явні симпатії до січовиків і своє захоплення Низовим товариством, як лицарсько-орденською організацією, історик Запорожжя (А. Скальковський) часто уникає історично-об'єктивного, правдивого малювання подій та стає на шлях тенденційний, з упередженням ставиться до деяких осіб і явищ. Єднання Запорожжя як і цілої України з Московщиною, покірливість козаків Росії та служба їх з повним нехтуванням власних традицій, прав та інтересів — це критерій Скальковському. Виходячи з цього він висловлює осуд, або похвалу Запорозькому військові.

Через те ѿ в читачів його праць, які мали велику популярність, вся історія України зводилася до історії козаччини, а діяльність останньої оцінювалась з погляду єдності "руссаво народу" з державно-московського, а не з національно-українського.

Так наші зденаціоналізовані інтелігенти-малороси, з яких формувалися кадри нових яничарів у російській службі, любили по-своєму Україну та український (читай малоросійський) народ, ідеалізували його минуле, кохалися в народній пісні і в той-же час вславлялися своєю ганебною протиукраїнською працею "во імя единаго русскаго народа". (Провідною особою цього "руху" в Києві був Василій Шульгин, /1878-1966/ один з кузенів Олександра Шульгина — міністра закордонних справ УНР.)

Успіх російської армії в початках війни ѿ захоплення Галичини ще більше згіршили положення українського народу вже, майже, на всіх соборних землях України, які були тоді під російським пануванням.

У Галичині почалися великі арешти ѿ депортациї тих українських громадян, які лишилися в краю. Їх брали як закладників і вивозили в центральні райони Росії.

Київська українська громада, як могла, помагала тим українським громадянам, які переїздили через Київ. Для цього було засновано нелегальний комітет допомоги, який збирав гроші, одіж і їжу на допомогу закладникам.

Щойно два роки тому, в 1912 році, ми бачили С. Федака на похороні М. Лисенка як делегата Галичини, тепер у 1914 році

зустріли його, як в'язня-закладника, приймаючи його обідом у товаристві знайомих йому київських громадян, під час його короткої зупинки в Києві. Бували у нас часто українські греко-католицькі священики, що "етапним порядком" їхали до Ростова, а на кілька день затримувались з транспортом у Києві. Помагали ми теж українцям-полоненям австрійської армії, які переходили через Київ до таборів полонених. Особливо старалися ми віднайти поміж ними українських січових стрільців. Були це небезпечні й дуже утруднені контакти. Одного разу дістав я від невідомого мені українського січового стрільця книжечку, видану Союзом Визволення України. Був це календар з військовим інформативним матеріалом, з народними й січовими піснями, статтями про Галичину та Наддніпрянську Україну. Скільки радості й гордості переживали ми в ті тяжкі часи, коли бачили й читали про початки організації українського національного модерного війська!

12. Активізація українського руху в другому році війни.

В другому році війни Росія мала великі неуспіхи на фронті, а це мало вплив на значну активізацію нашого руху й пожавлення діяльності всіх наших партій та угруповань. Організації УСДРП провадили в Києві революційну агітацію поміж робітниками й вояками. Група українських соц.рев. поміж київських студентів видавала нелегальний орган "Боротьбу". Всеукраїнська юнацька спілка 19/II 1915 р. почала видавати свій нелегальний орган "Зорю". В "Зорі" я приймав участь технічною працею та короткими відомостями. У 1916 році "Зоря" як і інші нелегальні видання перестали виходити із-за нової мобілізації молоді. ТУП-овці теж діяльно працювали, але вони були ослаблені арештом і засланням над Волгу провідника ТУП проф. М. Грушевського. Така праця провадилася і в інших містах України: Полтава, Катеринослав, де дійшло до арештів і процесу проти УСДРП (І. Романченка й І. Вирви). У цілому наш рух був нелегальний та мало скоординований в своїй діяльності.

13. Київ у роках війни.

Київ під час війни дуже розрісся, бо було це найбільше прифронтове місто південно-західного фронту, де концентрувались

тилові установи та військові шпиталі. На відпуску з'їздилося до Києва багато вояків з фронту, головно старшин, щоб погуляти після тяжкого й небезпечноного фронтового життя. Помимо того, що були певні обмеження воєнного часу й був заборонений продаж горілки, однаке ресторани, нічні кафе-шантанти й винарні були повні старшин, де за добре гроши можна було дістати все заборонене. За вищі ціни горілка записувалась в рахунок, як овочі (фрукти), чи квіти, а старшини мали багато примусово заощаджених грошей на фронті, отож вони спішили їх видати під час короткої відпуски, вертаючи з якої на фронт не знали, чи прийдуть ще, чи вже ніколи. Життя Києва било приспіщеним пульсом, населення міста збільшилось, хоч місто пережило частинну евакуацію деяких урядів і установ. Крім існуючих в Києві театрів почали працювати театри нового типу ревій — театри-мінютор, яких у нас раніше не було. Ці театри з легкою оперетковою програмою мали великий успіх, а їх модні пісні й мелодії співалися та гралися у всіх кавказьких винирнях, яких було багато в Києві. Війну в місті відчувалось хіба тільки в переважаючій кількості військових уніформ поміж чоловічим населенням, як рівнож у переважаючій чисельно кількості чоловіків.

Велика чисельність населення в колишній Російській імперії, а тим самим велика засоба чоловічого контингенту для армії, проявилася так що багато молоді в перших двох роках війни ще вчилися у вищих школах Києва. В тих роках Київ мав такі вищі школи: університет зі всіма загальнопринятими факультетами; політехнічний інститут з відділами: інженерним, механічним, хімичним і сільсько-господарським; жіночий медичний інститут, вищі жіночі курси з відділами: історично-філологічним, фізико-математичним, економічно-комерційним і правничим; комерційний інститут, вечірні вищі курси А. Жекуліної зі спеціалізацією історично-літературною; консерваторія, музично-драматична школа М. Лисенка. Крім того в Києві тоді була малярська школа, яка не мала прав вищої школи, але своїм рівнем шілком відповідала таким школам, а ще було в Києві кілька приватних шкіл співу з дуже високим рівнем навчання. Всі ці школи були цілком заповнені слухачами.

Культурне й мистецьке життя Києва в часі першої світової війни концентрувалось в шістьох більших театрах, поміж якими три театри були українські: трупа українських артистів М. Садовського, театр т-ва українських артистів під орудою І. Мар'яненка й театр Лук'янівського народного дому. Інші київ-

ські театри того часу це: Опера, Драматичний театр Соловцева й Драматичний театр Бергонья.

Рік 1915 був роком великих неуспіхів російських армій на фронтах війни, тому в 1916 році фронт вже потребував нових поповнень резервами. Молоді річники дістали мобілізаційні накази й шереги студентів Києва міцно порідішли.

14. Перша українська маніфестація в Києві

Перейшовши кількамісячну муштру як однорічник, осінню 1916 року я вже був на фронті, як поповнення кадрів фронтових частин, які зменшилися внаслідок страт полоненими й забитими. Доля мені судила приділ до 288-ої пішої саперної Пермської дружини, яка була на Південно-Західному фронті в Галичині в напрямку на Бучач. Були це часи позиційної війни. По другій стороні нашого відтинку стояла якась турецька частина, яку відотці заступили німці, а за якийсь час знова прийшла австрійська частина. Служба й праця саперної частини при позиційній війні була дуже тяжка й вичерпуюча. Маючи порівнюючи велику відлеглість від позиції противника, нашим завданням було підготувати нові шанці для більш успішного атакування ворога. Копання шанців відбувалось переважно після стемнення аж до ранку при довгих осінніх та зимових ночах. Працювати треба було в лежучій позиції на боці, при частому обстрілі ворогом і освітлюванні терену ракетами. У зимових вичерпуючих ночах наша частина губила багато вояків раненими й вбитими. Особливо тяжким був час, коли позиції противника були обсаджені німцями, які були без порівнання активніші, ніж австрійці чи турки. Кілька місяців перебування на цьому відтинку здавались роками. На щастя прийшло розпорядження про дислокацію, що було висвобожденням. Перенесені на румунський фронт, ми опинились в умовах безсумнівно кращих, бо румунський фронт був взагалі спокійніший.

Вибух революції 1917 року приніс фронтові надії на скінчення війни, а в зв'язку з тим теж розхитання дисципліни й порядку в армії. Користаючи з таких відносин вдалося мені в березні вже опинитися в Києві в характері "хорого", в київському військовому шпиталі.

Український Київ був заскочений революцією та не був приготовлений до нової ситуації. Проте українські організації,

політичні партії й окремі рухливі громадяни визначили на 19 березня маніфестацію українського населення Києва. Організатори маніфестації, повідомляючи населення міста афішами й відозвами, не сподівались великої участі й могутності від цієї маніфестації. Слабодухі навіть передбачали фіаско маніфестації, вважаючи її передчасною. Але, яке ж було здивування організаторів та всіх нас, коли прекрасним весняним березневим ранком спонтанно на вулиці Києва вийшли тисячі українського населення. Цю маніфестацію я ще й досі не можу забути, така вона була величава.

Протягом кількох днів сталася метаморфоза: громадяни, що вчора були ще якоюсь аморфною масою, вийшли на вулиці міста під українськими національними прапорами, свідомі своїх бажань і домагань права для свого народу. Під час маніфестації відбувалися зворушливі сцени зустрічі людей, які ще вчора не знали одні про других, що вони чуються принаджними до української нації. Спомини про цю маніфестацію лишилися в моїй пам'яті, як один з найбільш величавих, цілком вільних проявів бажань народу. Другим таким проявом була збірка дарів на національний фонд у літі 1917 року, коли представники всіх верств населення приносili гроші й золоті речі, яко дари для відновленої української державності, яких більше мені ніколи не зустрічалось бачити.

Вийшли ми на маніфестацію 19 березня (за старим стилем, який вживався тоді в Східній Україні) 1917 року під прапорами з гаслами за повну культурну, національну й економічну автономію, громадську й політичну свободу в рамках демократичної республіки. Маніфестація перевищила всі сподівання, бо в ній прияло участь більш 100000 людей. *

* Київська маніфестація, провід над якою офіційно взяла Українська Центральна Рада, закінчилася зібранням на Софійській площі під головуванням проф. Михайла Грушевського. На зібранні була винесена така постанова: "Ми українці, зібрани у Києві 19 березня 1917 р. на першім українським святі свободи, вітаємо відновленням народовластя, знищеного царським деспотизмом і одностайно постановляємо:

1. Піддержувати Центральне Правительство, намагаючи всіма силами за- безпечити новий свободний лад від всяких ворожих заходів в твердім переконан- ню, що воно далі прикладатиме всі сили для укріплення свободи й демокра- тизму;

2. Потвердити йому (Центральному Правительству) наші сподівання негай- ного скликання Установчих Зборів на основі загального, рівного, прямого і тай-

Коли сьогодні дивимося на бездушні урядові маніфестації під натиском партії та адміністраційного апарату, щойно тоді можна зрозуміти й оцінити ту відрухову, спонтанічну маніфестацію, що самочинно перетворилася у прояв національного ентузіазму. Був це надзвичай світливий момент в житті відроджені країни, яких не було багато: новітня історія українського народу принесла йому більше тіней, ніж світла. Проте кожна тінь є дитиною світла і тільки той, хто пізнав сяйво світла й темряву, війну й мир, зліт і падіння, тільки той справді жив!

Тому, з надією в будуччину Батьківщини, згадую все пережите, зло і добре.

Безпосередніми причинами революції в Петрограді були демонстрації жінок на тлі харчової кризи. Ця криза давала себе в знаки теж і в Україні, а після революції вона ще більше поглибилась у зв'язку з розхитанням порядку й дисципліни. Транспорт був дезорганізований і часто бракувало харчових продуктів першої потреби. Це викликало спекуляцію й підвищку цін. Пригадую подію, як юрба злінчувала жидівку-крамарку за переховання харчових товарів. Двох поліцай провадило її до канцелярії поліційної дільниці, для списання протоколу, але юрба міської потолчі, що зібралася навколо крамарки й поліцай, відбила крамарку від екскорті та злінчуvala її на вулиці протягом кількох хвилин. Вперше я бачив сцену лінчу юрбою звірилої голоти, коли безборонна людина протягом кількох хвилин стала невеличкою купкою крівавої маси на бруку вулиці. Кожен з юрби намагався вдарити крамарку, хоч раз п'ястуком. Поранена, скривавлена, опанілена від страху крамарка ще більше викликала дикий шал юрби, яка в трансі амоку, голими руками, без зброї вбила людину. Більший відділ поліції, який вкоротці прибув на місце

ного вибору, котрі (Установчі Збори) мають ствердити автономний лад, який на Україні заводимо;

3. Зажадати від Тимчасового Правительства, щоб воно міцно зв'язало справу автономії України з інтересами нового ладу і заохотило людність її до всяких жертв, для чого негайно видало б декларацію, котрою зі свого боку визнало би потребу широкої автономії української землі і поробило б одразу всі заходи, щоб наладити український національний характер публичним установам (на Україні) з захованням прав національних меншин;

4. В справі переведення цих постанов (в життя) Віче доручає Українській Центральній Раді порозумітися з Тимчасовим Правительством".

Текст постанови Віча подано за київськими газетами того часу.

випадку, прибув уж пізно й сам мусів тікати перед грізною поставою озвірилої юрби. Бачив це все я з вікна свого дому в Києві, де тоді хвилево перебував.

Російська лютнева революція 1917 року була майже безкровна, оскільки її порівняти з іншими революціонерами, а особливо з більшовицьким жовтневим повстанням і його кривавими наслідками протягом десятиліття й далішою диктатурою "великого Сталіна", аж до його смерті.

Тяжко освітити цілком правильно й об'єктивно історію революції взагалі, а особливо цієї східно-европейської, більшовицької революції.

Кожен бунт обов'язково буває заражений двома страшними хоробрами: горожанською війною та зрадами з їх братовбивчим сопухом. Можна хвалити революційний рух загально, з огляду на його зasadничо шляхетну мету, деталі однаке лишаться брудні й відштовхуючі: розрахунки, вагання та сумніви, денунціяції, упадок духа, зміни фронту — все це змушує "офіційльну історію" усунути ці деталі для апoteозу ідеї.

Сьогодні, з перспективи, в найкращому можливому підході тільки так можна дивитися на так звані "славні події великої жовтневої соціалістичної революції". Події, яких так вповні закуштував український народ.

Даліші пореволюційні події в Києві розвивались швидким темпом у всіх ділянках життя. Українці, якби проснулись і почали організуватись, творити власне життя на здивовання росіян, які ніяк не могли зрозуміти, що це є дійсно народ та ще й до того здібний до самостійних чинів.

15. Початки новітньої української державності. Українська Центральна Рада та її Генеральний Секретаріят.

Вже в березні 1917 року постала Українська Центральна Рада з представників політичних партій, економічних, освітніх і станових організацій, як еманація українського парламенту. У квітні на Всеукраїнському Національному Конгресі (ВНК відбувся в Києві 4. 4. 1917 р., в залі Купецького Зібрання) Українська Центральна Рада (УЦР) була посилена представниками всієї України, а на чоло її знова був обраний проф. Михайло Грушевський. Старання УЦР знайти спільну мову з Тимчасовим Російським урядом і представниками російської революційної демо-

кратії не давали результатів із-за ворожого відношення росіян всіх напрямків до українських постулатів. Тимчасом нашим скромним жаданням була НАЦІОНАЛЬНО-ТЕРИТОРІЯЛЬНА АВТОНОМІЯ для України в рамках демократичної Росії. Була це програма-максимум нашого першого парляменту, але цих жадань і самої УЦР не визнавав ані Тимчасовий Російський Уряд, ані політичні російські партії, загрожуючи розігнати цю українську установку військовою силою. Тільки після нового поповнення УЦР делегатами селянського й військового всеукраїнських з'їздів, утворення виконавчого органу УЦР — Генерального секретаріату, як найвищого органу адміністрації України та проголошення першого універсалу УЦР, в якомусь говорилось, що: "Однині будемо творити наше життя", Тимчасовий Російський Уряд визнав УЦР з її Генер. Секретаріатом. Як наслідок цього компромісу був виданий другий Універсал УЦР. Після цього УЦР була доповнена представниками національних меншин України: росіянами, поляками й жидами. Російський Тимчасовий уряд і російські політичні партії, однаке, далі робили усякі труднощі цієї, вже легальній українській владі.

Російський Тимчасовий уряд особливо вороже ставився до домагань УЦР виділити вояків-українців в окремі військові частини. Щойно постанови могутнього Першого Українського Військового з'їзду й сам факт його реалізації в Києві в червні 1917 року, привели до згоди творення таких частин, хоч головне командування російською армією, як і влада, постійно робили всякі труднощі й перешкоди, помимо того, що польські частини в російській армії вже давно існували.

Перешкодою в праці нашого парляменту й уряду (Ген. Секретар.) було ще те, що вони не отримували регулярно з центральної державної скарбниці необхідні грошові кошти для праці цих установ. Тому УЦР оголосила народню збірку на Національний фонд, на що громадянство відгукнулося великою офірністю. Люди жертвували гроші, дорогоцінності, золоті й срібні речі — хто що міг. Пожертви були значні, як на можливості нашого громадянства в тяжких часах війни й революції. Бували зворушливі сцени, коли бідні люди здіймали з рук шлюбні перстені, віддаючи їх на національний фонд. Я особисто був свідком таких зворушливих сцен, коли мав варту в будинку УЦР, де відбувалась збірка пожертв. Як довго УЦР не мала своїх військових і поліційних частин, її безпека була постійно наражена на всякі ворожі виступи росіян.

Міліція Києва, хоч мала за начальника українського громадяніна П. Богацького, але була, щодо персонального складу, тільки частинно з українців і не запевнювала цілковитої безпеки нашому парляментові. Знаю це з власного досвіду, бо був я членом київської міліції від квітня до осені 1917 року. Київська міліція була чисельно невелика, а праці було дуже багато у великому місті розбурханому революційними подіями. Незнання всіх деталів поліційної служби дуже утруднювало працю, але ми її сповняли тільки із-за патріотизму, щоб Київ мав у складі міліції якнайбільше українського свідомого елементу. Праця наша, здається, була успішна, бо безпека міста, як на революційні часи, була в досить потішаючому стані.

Щоби забезпечити належну охорону УЦР, українська партія соц-рев., як найсильніше представлена в парляменті, тому теж найбільш рухлива, утворила Бойовий курінь української партії соц.-рев. для охорони УЦР. До цього бойового куріння вступив теж і я разом з кількома членами київської міліції. Ми — молодь найбільш симпатизували з ідеями і програмою укр. соц-рев. Від начальника міліції П. Богацького ми дістали дозвіл на виступлення з міліції, бо він добре розумів потребу й вагу охорони будинку УЦР. Завданням нашим було виконувати зовнішню і внутрішню охорону будинку. Курінь наш був невеликий, так що ми були майже постійно в службі, рідко маючи відпуску до дому, але ми були задоволені, що охороняємо найвищу нашу установу, де будуються основи нового нашого національного життя.

16. З'їзд народів колишньої Росії та III Всеукраїнський Військовий З'їзд.

Часто приходилося мати службу на галерії для публіки під час засідань пленума Ради, то ми прислухувались до перебігу дебатів, що тоді всіх нас так дуже інтересувало і захоплювало. Мав я теж службу на галерії під час Конгресу Народів Росії, скликаного УЦР-ою до Києва. Конгрес засідав у будинку УЦР. З інтересом прислухався я до цікавих промов делегатів від різних народів, що виступали з проектами утворення федерації народів Росії. Були це палкі, ширі братерські промови, повні надій на співжиття у вільній, демократичній спільній республіці. Малювались прекрасні образи можливості вільного співжиття, в яке ми вірили помимо хвилевих труднощів і непорозумінь. Пригадується мені виступ грузинського делегата Бартошвілі, який в

палких словах, як то вміють південні народи дякував УЦР-ді та її голові проф. М. Грушевському за ідею скликання цього конгресу, що може покласти підвалини утворення нової спільноти демократичної республіки.

Самий факт скликання такого конгресу УЦР-ю дуже підніс престиж України та висунув її на чоло національних меншин Росії в ділі організації нового ладу на теренах б. Росії. Це якраз дуже не подобалось росіянам та Тимчасовому російському урядові.

Росіяни всіх напрямків, а київські росіяни особливо, не могли погодитись з реальним існуванням української влади на українських землях. Для них Україна постала як "фенікс з попелу", з чим не годились і постійно вигрожували УЦР. Дуже напруженово стала ситуація під час засідання Всеукраїнського Військового З'їзду в Києві в днях 2-12 листопада 1917 року. З'їзд засідав саме в часі, коли в Петрограді відбулося жовтневе повстання (за старим стилем) більшовиків проти Тимчасового російського уряду. Центральної влади фактично не було й військові чинники добре розуміли небезпечну ситуацію, яка виникла для України зі сторони більшовиків. З'їзд закликав УЦР до перебрання всієї повності влади в руки української влади. УЦР була досить нерішуча, а радикальні виступи делегатів З'їзду Всеукраїнського Військового З'їзду викликали ворожі противиступи київських більшовиків згрупованих біля своєї головної бази — робітників київського арсеналу.

УЦР не виступала проти більшовиків, які на словах були досить прихильні самоозначенню народів Росії та оголошували, що поспільство здійснять демократичні принципи. А В. Ленін визнавав право України навіть на відділення від Росії. Але все це було до часу перемоги жовтневого повстання, та після захоплення влади вони поставились вороже до питання перебрання влади в Україні УЦРадою та її Генеральним Секретаріятом, як адміністраційним апаратом УЦР. Під враженням успішного для більшовиків петроградського жовтневого повстання й на підставі директив більшовицького центру, в Києві більшовики цілком явно підготовляли повстання з метою захоплення влади в свої руки.

Штаб Київської Військової округи теж добре знав про ці заміри більшовиків і виступив перший арештуючи більшість членів більшовицького київського ревкому. УЦР та її Генеральний Секретаріят, не маючи в своїму розпорядженні надійних

військових частин і довіряючи більшовицькім проголошенням, не виступила активно та заздалегідь, проти більшовиків.

17. Перше повстання більшовиків у Києві.

У відповідь на арешти переведені штабом Київської Військової округи більшовики піднесли прapor повстання, яке й без того мало відбутися. Арсенальці перші вийшли на вулиці Києва зі збросою в руках. Сили більшовиків складалися з російських робітників арсеналу та деяких військових частин прихильних більшовикам. Разом це складалось на досить велику силу. Більшовикам вдалося легко зліkvідувати сили штабу Київської Військової округи, що були переважно учні київської військової школи (юнкери). Щойно в останній хвилині цих подій УЦР, під впливом делегатів 3-го військового з'їзду зрозуміла, що дальший удар більшовиків піде в її сторону. З'їзд перервав свої засідання, сформувався в полк і вийшов на вулиці Києва зі збросою в руках. Делегатів з'їзду було до 3000, але все це були свідомі українці й досвідчені військові фронтовики, що репрезентували собою поважну військову силу.

У ліквідації більшовицького повстання в Києві приймав участь теж Бойовий курінь партії соц-рев. та ще деякі інші дрібні українські військові частини. Бойові акції тривали протягом трьох днів у районі Печерська, головно біля арсеналу, який був фортецею-центрим спротиву більшовиків. Арсенальці-робітники були в абсолютній більшості росіянне ворожі всьому українському. Це було головне ядро більшовицьких сил, до котрих ще належали збільшовичені частини війська, які мали постій в Києві. Однаке ці здеморалізовані частини були теоретичними прихильниками більшовизму й не мали, майже зовсім, охоти до бійки. В ті часи був ще один відлам, чи пак "рід", військових частин, т. зв. "нейтральних", які проголошували нейтралітет у всіх конфліктах поміж українською владою й більшовиками, переходячи іноді на сторону сильнішого переможця, щоб пізніше перейти на бік другого. Російська армія в ті часи була зовсім здеморалізована й зачинала самочинно демобілізуватись. У такій ситуації відбувались вуличні бої з київськими більшовиками в першій половині листопада 1917 року.

Українські частини (властиво полк 3-го Військового З'їзду) заняли всі важні й стратегічні місця Києва та в завзятих

сугубих, переважно з арсенальцями, витиснули більшовиків з околиці арсеналу. Там відбулися найбільш прудкі бої. Не маючи жодної підтримки населення міста більшовики капітулювали, але більшість їх втікала й розпорощилась. Так з невеликими стратами з нашої сторони було ліквідовано повстання київських більшовиків, котре загрожувало захопленням влади в Києві в листопаді, 1917 року.

Бойовий курінь української партії соц-рев. при УЦРаді, (в складі котрого я тоді був) приймав помічну роль в боях на вулицях Києва, поносячи втрати кількома раненими. У кінцевих акціях ліквідації повстання нам було доручено заняти будинок штабу Київської Військової Округи* та Військової Школи Піхотинців. Пригадую, що в будинку штабу округи ми вже нікого не знайшли. Був там великий недед: усюди повно знищених урядових паперів і повідрізуваних старшинських нараменників від одностроїв, що залишили російські старшини, втікаючи під натиском більш ініціативних більшовиків, які заняли штаб, помимо, що старшин і учнів військової школи (юнкерів) було значно більше й вони мали до диспозиції досить зброї, якої бракувало українським відділам, бо штаб округи неохоче давав зброю українським формacіям.

Після цих подій російська військова школа піхотинців у Києві була перетворена в Першу українську юнацьку військову школу, в котрій лишились учні-українці з бувшої російської школи й вступили нові кандидати, або дехто з формacії київських військових частин. Однаке склад школи не був повний. Росіяни були здемобілізовані та роз'їхались до своїх домів.

Петроградське жовтневе повстання більшовиків і захоплення ними влади в свої руки, скиненням та арештованням частини членів Тимчасового російського уряду привело, силою факту, до перебрання влади в Україні, головно в Києві, УЦРадою та її урядом Генеральним Секретаріатом, що було проголошено 3-м Універсалом УЦР 20 листопада 1917 року. Третій Універсал проголосував Україну Народною Республікою у федераційному зв'язку з Росією.

У листопаді 1917 року відбулись теж вибори до Всеросійської

* Штаб Київської Військової Округи все ще був старим російським штабом, який дуже недовірливо ставився до укр. війск. секретаріату. Після цих подій керівні особи штабу вийшли на Дон.

Конституанти, в котрих блок укр. соц-рев., укр. соц-дем. і селянської спілки дістали 3/4 всіх голосів в Україні, а більшовики зібрали лише 10% голосів. Подібні наслідки виборів, некорисні для більшовиків, були й на російських землях, що було причиною до недопущення більшовиками зібрання Загальноросійської конституанти. Проти плянованих замахів російських більшовиків захопити в свої руки теж владу в Україні, українські партії утворили єдиний фронт, що було причиною того, що у виборах до Українських Установчих Зборів, які відбулися в грудні 1917 р. українські партії знова отримали велику перевагу голосів над більшовиками. Розбиття єдиного українського фронту стало метою більшовиків, які в грудні 1917 року скликали до Києва "Всеукраїнський з'їзд рад робітничих, солдатських і селянських депутатів", що складався з 2500 депутатів та який висловив абсолютною більшістю голосів довір'я УЦРаді. В цьому самому часі російський центральний більшовицький уряд вислав ультиматум УЦРаді з вимогою нерозброювання "червоної гвардії" в Україні та вимагав заборонити перехід через Україну лонським козакам при їх повороті з фронту до дому. УЦР відкинула цей ультиматум та ще заборонила вивіз харчевих продуктів з України до Росії. Була це доба, коли харчева криза вже значно відчувалась і в Україні, а в Росії вона була в дуже гострій стадії. Більшовики назвали це розпорядження УЦРади "ножем у спину російської революції" та почали цілком відверті акції проти України. Так 60 членів Всеукраїнського З'їзду Рад відіхали до Харкова, де проголосили себе за "українську радянську владу", а російські військові більшевицькі частини, на чолі з В. Антоновим, почали наступ з півночі в Україну. Почалась війна...

18. Початки російсько-української війни та організація українського війська.

УЦР, правда, диспонувала досить значними військовими силами українізованих частин на Південно-Західному фронті, але не хотіла їх здіймати з фронту, не вміла відповідно запопуляризувати поміж ними оборону від більшовиків. Тимчасом більшовики своєю пропагандою здеморалізували цілій фронт і ці частини вкоротці виявилися зовсім ненадійними й здеморалізованими щодо дисципліни. Висловлюючись за українською владою вони, в практиці, виголошували в критичних хвилинах "нейтралітет",

не виконували розпоряджень, а часом переходили на сторону більшовиків.

Завинила в цьому теж і Центральна Рада, де постійно дебатувалося питання демобілізації, демілітаризації та організації міліційної військової сили на взір Швейцарії. І про це тільки говорилося, але нічого в практиці не робилося. Великий зрив і ентузіазм початків революції був змарнований і не використаний для створення дисциплінованої армії а не отаманських, не скординованих в діях загонів з романтичним подихом гайдамачини.

З початком січня 1918 року в Києві почалось формування студентського куріння Січових Стрільців, як рівнож і Гайдамацького Коша. Бойовий курінь української партії соц-рев. був розформований нашим комендантом полковником Ганом і, здається, майже всі ми записалися до студентського куріння "Січових Стрільців". Молодь Києва щиро відгукнулась на відзову організаційного комітету студентського куреня та в другій половині січня було записано до 300 осіб. Записалися студенти теж і з поза Києва, навіть один студент жив з Одеси.

Так студентський курінь Січових Стрільців складався з охотників студентів вищих шкіл, що не були покликані під час війни на військову службу з огляду на молодий вік, чи злий стан здоров'я, з учнів вищих класів українських гімназій, невеликого складу решти вояків Першої юнацької школи (бо частина юнацької школи була вже на фронті проти більшовиків) і кільканадцяти слухачів школи військових лікарських помішників (фельдшерів), які не розумуючи про долю своїх родин, вступили до студентського куріння (бо були там і старіші, вже одружені слухачі).

Після короткого поспішного курсу муштри для неволодіючих збросю студентів і учнів в юнацькій військовій школі, частина куреня січових стрільців, враз із рештою юнаків вирушила, з наказу командуючого північним фронтом сот. Шинкаря, на Чернігівщину проти наступаючих більшовиків. Друга частина січовиків лишилася в юнацькій школі в Києві, де продовжувала вищі, а пізніше приймала участь в боях за Київ під час січневого, другого повстання більшовиків, яке внедовзі вибухло. Перша частина учнів юнацької школи, як вже згадував, стимулювала наступ росіян під Бахмачем і Конотопом. Начальниками всіх цих невеличких збройних сил були старшини: Дам'ян Носенко, Федір Тимченко та Павло Богаєвський. Ми вийшли в напрямок на ст. Бахмач на Чернігівщині, де невеликий відділ

Вільного Козацтва стримував авангарди російсько-більшевицьких військ під командою Муравйова*. Онаки вже були стягнені нашим командуванням на інший загрожений більшовиками відтинок. Конотоп вільне козацтво мусіло відлати під напором наступаючих російських частин, що дістали підтримку старого російського гарнізону й залізничників-більшовиків, як також і російського населення міста Конотопа. По дорозі на фронт ми на залізниці часто зустрічались з ворожим відношенням залізничників-росіян, що робили нам в нашій подорожі ріжні технічні перешкоди, затримуючи часто наш потяг. Залоги станцій складалися переважно з невеликих відділів наших вояків, або вільного козацтва, які з трудом могли опанувати положення серед ворожо настроєних залізничників-більшовиків.

До ст. Бахмач нам доїхати вже не пощастило, ми затрималися на стації Крути, де була частина відділу Вільного Козацтва, що відступила перед сильним ворогом і віддала ст. Бахмач. Відділ юнаків у той час був, здається, лесь під Гребінкою. Тільки енергія людей переконаних про святість своїх завдань може робити такі дива, як цей відділ 40 людей з чотирма кіньми, одною гарматою й кулеметами, що стримував довший час сильні передні стежкі більшовиків. Виснажені й змучені вони самовідданням виконували покладені на них обов'язки нашою військовою владою, утримуючи відтинок фронту. Треба згадати, що бойові операції в перших фазах українo-більшовицької війни провадились тільки по залізничним магістралям.

Невеликий загін Вільного Козацтва, з яким зв'язала нас доля дальших днів, складався зі старих фронтових вояків-українців бувшої російської армії, між котрими було кілька старшин і один інвалід-кулеметник з протезою замість одної ноги.

19. Бій під Крутами. Повстання більшовиків у Києві.

23 січня студентський курінь Січових Стрільців розташував-

* Михаїл Муравйов (1880-1918) колишній царський жандармський підполковник що перейшов на службу до більшовиків. Його післала більшовицька влада на чолі червоної гвардії моряків зломити спротив укр. відділів, які боронили самостійність УНР. Після розбиття невеликих збройних українських сил і заняття Києва він масовими розстрілами зтеризував Київ. В 1918 році на заклик с.-р. намагався підняти повстання в Сімбірську. Командуючим більшовицьким фронтом був В. О. Антонов-Овсієнко (1884-1938), а його заступник — Ремігів.

ся на ст. Крути із своїм потягом, який складався з кільканадцяти вагонів, між якими був вагон з амуніцією й два санітарних вагона червоного хреста, побільшенні загони Вільного Козацтва, всіх нас було десь понад 300 вояків при трьох гарматах, кільканадцяти кулеметах та чотирьох конях. Нашим завданням було ставити опір ворогові й стримати його до часу, коли прийде поміч Гайдамацького коша, який формувався з-поміж українців б. вояків російської армії.

Як тільки приїхали ми до Крут, був наказ нашого командування приступити до копання шанців для належного укріплення перед ворогом, сили якого наблизялися під Крути, як нам принесла ці відомості кінна розвідка. Шанці ми копали до пізнього вечора по двох сторонах високого залізничного насыпу, приблизно два кілометра на північ від ст. Крути в напрямку залізничної зупинки Плиски, яка ще була під контролею нашого імпровізованого панцирного потягу, який складався з паротягу й одної платформи з гарматою та двома кулеметами. Платформа була для захисту зі всіх сторін обкладена мішками з піском. Увечорі розвідка принесла відомості, що сили ворога вже під зупинкою Плиски. Ніч пройшла в гарматній стрілянині з ініціативою на нашому боці та незначній рушничній стрілянині ворожих розвідок.

Кожен з нас, учасників бою під Крутами, напевно добре пам'ятає старшину-гарматчика в синє-жовтому кашкеті Богданівського полку, який з одним вояком на нашому панцировому потязі, під сильним обстрілом ворога нишив картеччю спроби більшовиків знищити наш зв'язок поміж двома відтинками нашої лінії, по двох сторонах високого залізничного насыпу. Ще й тепер пригадується його силует у нічному відблиску стріляючої гармати. Був це добрий та відважний артилерист сотник Лощенко.

Вологе повітря хмурого дня 29 січня 1918 року зустріло нас промерзлих в шанцях після неспокійної ночі. День був від початку теж неспокійний... З відомостей розвідки та по рухах ворога було зрозуміло, що мусить відбутися рішаючий бій — перший бій московсько-української війни. Уже вночі москалі окопалися та утворили свою лінію по цілій довжині наших позицій.

Маючи переважаючі сили (бо було більшовиків на цьому фронті до 3000 вояків) їх лінія виходила далі поза нашу з заміром нас оточити, проти чого ставили спротив наші юнаки на лівому й правому крилі. Від дев'ятої години вранці ворог почав сильним рушничним вогнем обстрілювати наші позиції, та після

цього розпочав артилерійську підготовку, ведену досвідченою рукою. Тривала вона майже до кінця бою, обстрілюючи пізніше наш тил — залізничну стацію й наш потяг, який мусів від'їхати на значну віддаль в південнім напрямку.

Наша одинока чинна гармата, що відповідала ворогові, була високо на залізничному насипу та її добре бачили як ми в шанцях, так і ворог. Була вона під сильним обстрілом ворога, але звинно порушувалась то вперед, то вертаючись на станцію. Шмигаючи то вперед то назад вона додавала нам відваги та настрою. Сум огорнув нас в хвилинах, коли затихала наша гармата. Гадалося, що вона замовкла назавжди, але вона знову розпочинала вогонь. Вкоротці почала працювати зі станції наша друга гармата, але якось квіло й недовго.

Присутність гармати майже на чолі нашої лінії добре впливало на настрій всіх вояків, а разом з тим хоронила наш зв'язок поміж двома нашими відтинками по обох сторонах залізничного насипу. Насип був дуже високий, так що нічого не було видно з однієї сторони на другу. Місцевість була багниста, що й було причиною високого насипу залізниці. Кожний з нас бачив, що наше командування вибрало дуже невдале місце для нашого розташування.

Десь біля десятої — одинадцятої години бій розгорівся вповні. Ворог два рази намагався перейти в наступ на нашому лівому відтинку, але був стриманий вогнем, особливо наших добрих кулеметчиків. Знаю тільки що діялося на лівому відтинку, на якому я перебував і приймав участь в бою. Що діялось на правому відтинку нам не було ані видно, ані ми нічого не знали, яке там положення.

В середині бою наша гармата перестала стріляти, бо наш "панцирний потяг" вернувся на станцію. Здається, хтось з обслуги був поранений. Пізніше ми довідалися, що станція була загрожена ворогом, який дуже наблизився до неї з правої сторони. Бій розвинувся з новою силою. Ворог увів в акцію кулемети, яких мав переважаючу кількість, і почав наступ. Ворог густою лавою посувався вперед без огляду на страти від вогню нашої, хоч рідко розсіяної лінії в шанцях. У міжчасі ворог знищив кулеметним вогнем наш зв'язок з правим відтинком, так, що наш старшина не мав уже зв'язку та не знав, що діється на правому відтинку по другому боці залізничного насипу. Власне в цьому часі нам найбільше бракувало нашої гармати, а до того у нас починали кінчатися запаси набоїв, постачання яких від станції

припинилося. Як пізніше ми довідалися, наш потяг під час обстрілу станції більшовиками, мусів відіхати в безпечніше запілля, добрих пару кілометрів у південному напрямкові, відвозячи теж з собою вагон з амуніцією. Постачання амуніції тривало довше й було утруднене гарматним обстрілом нашого запілля. Була ще й інша причина відтягнення вагону з амуніцією зі станції — значно поважніша.

Ворожі сили, наступаючи на наші лінії шанців по обох сторонах залізничного насипу, спочатку цілу свою увагу звернули на правий відтинок, який був слабіший, бо складався майже виключно із учнів та студентів, мало обізнаних з військовою справою та володінням зброєю. Більшовики, можливо при допомозі розвідки, про це довідались, або, ще простіше, зорієнтувались у цьому під час бою, чому й сконцентрували цілу увагу на правий відтинок, який окружили з трьох сторін, заняли станцію та сильно прорідні ряди в шанцах правого відтинка, притиснули до високого залізничного насипу. Подібний маневр окруженння вони намагались застосувати ще на початку бою, теж у відношенню до нашого відтинку, але постава юнаків цьому перешкодила. У кінцевій фазі бою ворог знову застосував маневр окруженння на нашему відтинку, але наш старшина Гончаренко, що командував цим відтинком, зауважив цей маневр і зосередивши сильний вогонь на лівий бік нашого відтинку, дав наказ до відступу.

На правому відтинку, під командуванням Омельченка, частина січовиків під натиском непомірно сильнішого ворога, відступила на станцію Крути, не знаючи, що вона вже в руках більшовиків. Там вони були оточені й дісталися до полону. Частина січовиків лівого відтинку, що була близько до насипу, теж дісталась у полон на станції, але решта нас, за наказом Гончаренка, що певно орієнтувався в ситуації, більшим півколом оминула станцію та пробилася крізь коло, яке все більше затягав ворог.

Був це дуже тяжкий відступ. Ми — вояки теж зрозуміли й бачили, що ми частинно оточені. Набоїв ставало щораз менше. Багатьом стрільцям рушниці від перегріття затялись і перестали стріляти. Вони, як і мені досвідчені стрільці, віддавали свої на бої кращім стрільцям, а самі вдягали на рушницю багнет, як єдину останню зброю, понуро і безстрашно відступали під кулями наступаючого, майже зі всіх сторін ворога. Наши кулемети майже не працювали із-за браку амуніції. Пригадую, як наш інвалід-кулеметчик ніс ще з одним стрільцем кулемет на плечах,

щоб не лишити його ворогові.

Кілька кілометрів відступу здавались вічністю. Коли ми були біля нашого потягу, який чекав на недобитків десь далеко в полі, мало у кого лишилось по три-п'ять куль.

Небагато було тих, якім вдалося відступити з нашого відтинку: кілька десять ранених та стільки ж зі збросю в руках. Це було все, що лишилось від відділу лівого відтинку.

Десь біля п'ятої години увечорі (бо то ж був січень) купка відступивших і врятованих ранених, згідно з наказом старшин, всіла до потягу. Перед тим ми знишили за собою залізничну колію, а частина стрільців прикривала нашу працю сконцентрованим сильним вогнем по більшовиках. У дверях і вікнах останніх вагонів поставили кулемети для можливої відсічі ворога. Потяг рушив на південь...

Від'їзд зробив на нас пригноблююче враження, хоч було це необхідне для врятування амуніції й ранених. Рештки нашого куреня вже не уявляли жодної сили з військового погляду. Були надії, що дістанемо якусь військову поміч і будемо зустрічати знову ворога. По дорозі на Ніжин ми кілька разів зупинилися і знишили за собою залізничний шлях, щоб утруднити ворогові посування вперед.

На станції Бобрик зустріли ми перші відділи Гайдамацького коша, але не встиг ще штаб розробити якийсь план зустрічі ворога, а гайдамаки були відкликані по телеграфу до Києва, де вибухло знова більшовицьке повстання. Рештки студентського куреня дістали наказ від'їхати на станцію Дарницю біля Києва в допомогу артилерійським частинам, які в Дарниці обстрілювали головний район повстання — Арсенал.

Зустріч наступаючих з півночі московських військ Муравйова мав полагодити полковник 'О. Капкан стягаючи в цей район якусь іншу частину. На жаль так не сталося: та частина на потрібне місце в час не прибула.

І досі перед моїми очима наш відступ, подорож поїздом — кілька товариїшів співало. Були то хлопці з гарними голосами. По півстолітті чую я пісні: "Де ти бродиш, моя доле" на слова Писаревського й "Ой чого ти, дубе, на яр похилився" на слова Черкасенка, особливо її останню строфу: "Гей, лети мій коню, стєпом і ярами, розбий мою тугу в бою з ворогами"!

Гадалося, що повстання в Києві буде швидко зліквідоване й всі наші сили будуть звернені проти московського війська, що наступало з півночі.

Виконуючі помічні праці при артилерії та вартівничу службу ми чekали на наказ про наше сталое приділення. Частину нас відіслано у Слобідку, а решта лишилась в Дарниці.

Київське повстання однаке не вгавало й ліквідація його не посувалась так, як спочатку здавалося нашій військовій владі. Після дводенного обстрілу району арсеналу та Печерська наша артилерія, зміняючи позиції, від'їхала в напрямку на Слобідку, а ми лишилися в Дарниці, де внедовзі нас повідомили, що частини Muравйова посuvаютися на південнь.

Панцирний потяг, який приїхав до Дарниці із станції Київ 2-й мав завдання допомагати до стримання ворога й не допустити до з'єднання сил Muравйова з київськими більшовиками, як рівно ж боронити залиничний міст через Дніпро. Ale обіцянних сил, які мав прислати полк. Капкан, все ще не було, тому роля панцирного потягу зводилася до нуля. Однаке залога потягу була доповнена кільканадцятьма гайдамаками та він вирушив на північ на зустріч ворогові. Всі ми, що ще були в Дарниці, дістали наказ перейти невеликими групами через Дніпро, який в 1918 році був досить слабо замерзлий, та зголоситися до наших частин у Києві. Не маючи ніяких відомостей, які райони міста заняті нашим військом, ми розділились на три, чи чотири групи попрямувавши через непевний лід у різних напрямках до Києва, з якого було чути безперестанну стрілянину. Ще й тут невблагана доля забрала з поміж нас кількох товаришів, які трагично загинули під непевним льодом Дніпра. Я щасливо перейшов з чотирма товаришами в напрямку на Лису Гору та Деміївку, де не було боїв, але на другому березі Дніпра ми довідалися від мешканців, що Деміївка була опанована прихильниками більшовиків робітниками місцевих фабрик. Коли ми зорієнтувались у ситуації, ми знишили свої військові документи й всі зовнішні відзнаки, відкинули зброю та кожен зосібна пішов далі, умовившись попередньо що будемо удавати демобілізованих вояків російської армії, що вертають до дому, бо таких тоді багато півндалося всюди. Звичайно умовились, що попрямуємо до українських військових частин на терені Києва. Жодного з тих чотирьох товаришів я більше не зустрів і досі не знаю, чи вони живі чи загинули.

Заночувавши на Деміївці у знайомих слідуючого дня раннько пішов до дому, бо було то не дуже далеко. Вдома я коротко затримався: помився, наївся, перебрався в чисту білизну й зараз же пішов у напрямку центру міста, до котрого годі було дістати-

ся, тому мусів обходити його великим колом. Як я пізніше довідався, зараз же після моого відходу з дому, прийшов більшовицький робітничий патруль шукати мене. Район, в якому ми мешкали, так як і Деміївка, був опанований більшовиками. Українські військові частини мені вдалося зустріти на Брест-Литовському шосе. Звідси я вже відступав на захід у складі помічного відділу при Гайдамацькому коші, разом з рештками нашого війська, яке після підписання Берестейського миру й швидкого переформування, знову розпочало наступ на більшовиків.

Німці, з тактичних причин, згодились пустити наперед частини нашої армії, які завзято та успішно гнали втікаючих більшовиків.

Мало нас зустрілось товаришів — учасників бою під Крутами. Ті, що лишилися живими після трагічного бою розпоршились по різних військових частинах по всій Україні, а пізніше дехто загинув у дальшій боротьбі з російською навалою.

Весною 1918 року, під час похорону крутянських героїв, зустрілось нас кількох. У розмовах довідались ми один від другого про епілог крутівського бою, що сім стрільців з-поміж полонених на станції, врятувалися й не були розстріляні. Про них теж згадує в своїх спогадах юнак Михайло Михалик ("Літопис Червоної Калини", Львів 1932, ч. 3). Деякі стрільці врятувалися тим, що відступили далеко вліво, або вправо від лінії бою.

Після звільнення України від московсько-більшовицької навали в 1918 році виникла думка відшукати тіла всіх тих, що загинули під Крутами й поховати жертви українських Тернопілів у столиці України — Золотоверхому Києві. Організаційний комітет, на чолі якого стояв студент С. Король, піslав кількох нас, що були в Києві, з завданням розшукати місце, де поховані забиті в бою та розстріляні полонені вояки Студентського куріння Січових Стрільців.

Ще перед від'їздом на розшук з одним товаришем, дістав я доручення комітету знайти й закупити домовини для перевезення тіл забитих. Доручення це не було легке до виконання в добі після короткого, але крівавого, майже місячного панування більшовиків у Києві. Купити в ті часи в Києві домовину було дуже тяжко, бо білянс більшовицького панування, вірніше терору було 5000 розстріляних т. зв. "контрреволюціонерів". Контрреволюційність цих нещасних жертв була пасивна ворожість до більшовиків, а в багатьох випадках — чисті руки. Так, чисті руки, бо в ті часи це був "буржуй", якого треба розстріляти.

Мало хто сьогодні знає, що це не були сучасні більшовики, з чистими руками, орденами й золотими еполетами. За такі ж самісенькі еполети більшовики розстрілювали старшин царської армії. Київські російські старшини-контрреволюціонери були тим елементом, що пасивно, з певною дозою ворожості як до більшовиків, так і до нас українців придивлялись боротьбі, невистарчаючих наших військових сил, з більшовиками. За це заплатили вони життям з рук своїх братів-росіян більшовиків. Розстріляли теж більшовики й українських громадян, але більшість розстріляних у лютому 1918 року в Києві були росіянини-старшини, яких у той час було дуже багато в Києві.

Зібралиши з трудом хіба всі домовини, що були в тому часі у Києві, пізно увечорі ми на кількох возах везли їх через Печерське й Звіринець на станцію Київ 2-ий. Були це неспокійні часи в нашій столиці, головно на переферіях, та ще вночі.

Нас двох було, як ескорта шести, чи восьми возів з домовинами та ми мали при собі гроші для виплати візникам. Хоч були ми озброєні, але для певності, щоб хтось нас не підстрелив із-за рогу, ми вистелили сіном по одній домовині на першому й останньому возі нашої валки, лягли кожний в домовину тай так щасливо довезли цілій транспорт на залізничну станцію під акомпанімент стрілянини, що спорадично виникала на неспокійних київських переферіях, які "чистила" від кримінальних елементів київська міліція й німецьке військо.

Навантаживши домовини до товарових вагонів ми від'їхали слідуючого дня в напрямку Ніжин-Конотоп, де на станції Крути розпочали розшук місця поховання забитих і розстріляних наших товаришів. Спільнного місця поховання не було, бо як нас поінформували місцеві селяни, більшовики не дозволили їм поховати розстріляних і забитих в бою. окремих забитих селян потайки поховали в різних місцях, але більшість самі більшовики засипали в кількох ямах і зрівняли землю, аби не було сліду, де саме засипані крутиянські герой. Всіх загинувших товаришів ми так і не знайшли, хоч як старано нам допомагали місцеві селяни відшукувати місця, де могли бути засипані трупи. Віднайшли ми не більше п'яти всіх загинувших.

Майже всі, кого взяли до полону, були більшовиками по-звірячому покалічені під час розстрілу. Трупи були з розбитими головами, повибиваними зубами, часом і повиколюваними очима. Кілька трупів цілком не вдалося розпізнати, настільки вони були знівечені. Одного з нерозпізнаних щойно в Києві

розпізнала мати за монограмою на сорочці. Два дні родини й батьки розпізнавали своїх близьких у вагонах, що стояли на запасових лініях київської залізничної станції. Потім, за кілька днів, від залізничної станції вийшов урочистий похорон вулицями Києва. Було це десь в березні 1918 року (за новим стилем, який вже був в ужитку теж і в Наддніпрянщині).

Більшість з віднайдених героїв поховано в спільній могилі на кручі Аскольдового кладовища, або, як це місце називали раніше — "Угорська Гора". Могила крутянських геройів, після заняття Києва більшовиками, була в 1919 році зрівняна, а там зробили парк. Місце могили знаходилось на галявині, дещо вище наліво від малої каплиці-ротонди, що стояла на тому місці, де за давніми переказами, нібіто поховано Аскольда. Тепер цієї каплички вже нема, її перебудовано на павільйон-ротонду. Поміж деревами з галявини, де була могила геройів, розлягався прекрасний краєвид на Дніпро й на далекі чернігівські лани й ліси, де за батьківщину поклали своє життя нації товарищі зброї.

Кількох загинувших поховали батьки й родини в своїх родинних гробницях на інших кладовищах, як наприклад родина Шульгиних — свого сина. Урочистий похорон відбувся на державний кошт з військовими почестями. Гарного весняного ранку почалися похоронні обряди, а скінчились місячним вечером, при великій кількості київського громадянства та при участі представників уряду, парламенту (УЦР), війська й делегацій на чолі з головою УЦРади проф. Михайлом Грушевським. Домовини з тілами забитих і розстріляних везли на селянських возах, які, в більшості тягли сірі українські воли. Всі домовини були покриті червоними китайками згідно із старим українським козацьким звичаєм. Під час похорону і в часі служби Божої над могилою співав хор під орудою Кошиця, над відкритою могилою промовляв професор Михайло Грушевський та професор 2-ої української гімназії в Києві, старші учні якої всі вступили до Студентського куреня Січових Стрільців і майже всі загинули. Отож цей гімназіальний професор, в своїй промові над могилою, надзвичайно гарно порівняв героїв Крут з героями Тернопіл. Від того часу це порівнання назавжди лишилося за героями Крутів, які положили своє життя на вівтар Батьківщини, перші, в перших хвилинах зродження новітньої самостійної України, тоді, коли десятки тисяч українізованого досвідченого вояцтва із зброєю в руках оголошували "нейтралітет" у російсько-українській війні, за що пізніше так дорого заплатила наша країна

мільйонами жертв.

Крім двох вищезгаданих промовців виступали ще інші — виступала з промовою письменниця Л. Старицька-Черняхівська, але всі зголошені промовці не могли виступити із-за пізнього часу. Похорон закінчився пізним місячним вечером постановою організаційного комітету вішанування пам'яті поляглих героїв про вибудування на могилі героїв величавого пам'ятника.

Події, які внедовзі покотились як лавіна та окупація України, однаке унеможливили перевести в життя цю постанову.

Бій під Крутами, з погляду воєнного, не мав великого значення. Командування виказало себе нездадим від початку до кінця. (Сотники: Тимченко Федір, Носенко Дам'ян, Богачевський Павло). Вже перший крок — місце для розташування боєвої лінії було вибрано зовсім невідповідно: високий залізничний насип утруднював зв'язок двох відтинків боєвої лінії. Поділ сил лівого й правого відтинку був дуже нерівномірний: на правий відтинок були послані слабіші сили з-поміж мало підготованих до бою студентів. Як пізніше пояснювало командування, це було зроблено тому, що головний удар більшовиків передбачували вони на лівий відтинок, що в дійсності так і було в перших моментах бою, але згодом тактика більшовиків змінилася і правий відтинок був занадто слабий щодо бойових можливостей, що теж і привело до заняття станції, котра була в тилу наших позицій. Зрештою прийшло до знищення правого відтинку, про що не було відомо на лівому боці. Наша розвідка була невистарчаюча, а постачання набоями бойової лінії було зле, та зовсім припинилося в останній фазі бою. Все це збільшило наші втрати вбитими й полоненими.

Правдоподібно, як головне командування нашими тодішніми збройними силами (М. Шинкар і 'О. Капкан), так і безпосередньо наше командування дивилося на ці події (січень 1918 року), як на революційний епізод, а не на як початки російсько-української війни, яка тривала аж до 1924 р., коли вдалося більшовикам здолати повстання в Україні.

Крутянські події, як початок нашої збройної боротьби, мали й мати велике морально-національне значення. Вони перейшли в українську історію, як легенда українських Тернопіл.

Література присвячена цьому героїчно-трагічному бою, на світанках української державності ХХ віку, сьогодні вже є досить велика. Більшість статей та заміток є фантастично-легендарного змісту. Менша частина це статті з фактичним матерія-

лом, але і з суперечними деталями й помилками в прізвищах і датах.

20. Причини наших неуспіхів і ситуація в Україні в 1917-1918 рр.

У людей необізнаних із ситуацією в Україні в 1917-1918 роках, що була дуже скомплікована, напевно виникає питання — чому УЦР і уряд при перемозі у всіх виборах і при великому національному зриві населення, чому ми програвали в боротьбі з більшовиками, які тоді були в меншості? Багато складалося причин на ці неуспіхи УЦР, головніші з яких це: слаба національна свідомість, головної нашої інтелігенції, брак державної традиції у всіх верстах народу, організаційна непідготованість тодішньої провідної верстви і виникаюча з цього нерешучість і спізнена децизія УЦР у засадничих державно-національних справах. Успіх більшовиків обумовлювався швидкістю децизії та її безоглядністю, демагогічністю гасел і терором, що в часі перебігу революції мало рішуча значення й успіх серед національної політично невироблених мас.

Революція 1917-1918 рр. це дуже складний процес, який треба аналізувати в зв'язку з обставинами в яких він проходив, бо інакше не можна правильно зрозуміти наслідків і значення нашої визвольної боротьби.

Помимо неуспіхів, які мав наш народ, значення визвольної боротьби є велике та, дякуючи цій боротьбі й короткій добі відновленої державності, сьогодні ми маємо певні здобутки.

Довга неволя скалічила наш народ підпорядкувавши його господарчим, культурним і політичним впливам Росії, створивши з нашого народу етнографічну масу. Проте, після вибуху революції, наш народ воскрес і виявив дуже багато енергії до організації національних сил, але змагання народу до незалежного життя, помимо того, скінчилось перемогою сильнішої централістичної Росії.

Ще коротко на цьому місці згадаю про те, який стан панував перед вибухом революції під оглядом національним і політичним.

Проявів ширшого масового національного руху тоді майже не було помітно. Лише одна суспільна верства — селянство — липалося сuto українським. Робітництво України було, в своїй

переважаючій масі, російське, а невелика верства українського робітництва з походження, була міцно зрусифікована. Майже вся маса інтелігенції складалась з росіян, жидів, поляків і русифікованих українців, т. зв. "малоросів", які у відношенні до всього українського були гіршими ворогами, як росіяни. Явище це нормальне, бо ренегати завжди гірші, як чужинці.

Торгівля України була, так як і промисловість, в руках жидів і чужинців. Велика кількість населення України, що складалось з поляків, греків, болгарів і румунів, тягнули теж за панівною нацією в Україні — росіянами, а до нас не виявляли в масі прихильності, як рівно ж ставились вороже до наших визвольних змагань, вбачаючи в тому небезпеку для себе.

Під політичним оглядом перед вибухом революції 1917 року в Україні панували впливи російських політичних партій, які засипали країну російською політичною літературою й пресою. Українська політична пропаганда животіла лише в формі поодиноких публікацій єдиної партії українських соціал-демократів, звичайно, як партії нелегальної.

Щодо російських поступових партій в Україні, то найсильніше були представлені соціал-демократи (меншевики), а на другому місці стояли російські соціалісти-революціонери. Цікавим фактом було, що більшовики (РСДРП) — фракція більшовиків мали дуже обмежені впливи серед робітництва, де виключно панували соц-дем. меншевики. Так було аж до опанування України збройною силою більшовиків у 1920 році. Таким чином більшовізм, як явище суспільно-політичне, був для України імпортним товаром, чому так довго та болісно проходила його "акліматизація" серед українського народу. Вплив більшовиків почав поширюватися після захоплення ними збройним повстанням влади в Петрограді та опанування України їх збройною акцією. Радикальні гасла загарбування поміщицьких земель "правом кадука" й гасло "Вся влада до рук совітів робітничих, солдатських і селянських депутатів", вибила з рук УЦРади весь вплив на українське селянство, яке не хотіло чекати на повільне легальне перебрання поміщицьких і державних земель. Особливо велика частина малосвідомих безземельних мас пішла за привабливим гаслом "Грабуй награбоване", не передбачаючи, що за кілька літ колективізація цілком зліквідує всяке земельне власництво, до якого був так стихійно прив'язаний український селянин.

Влада УЦРади з кожним днем тратила ґрунт під ногами.

Село було заняті грабуванням поміщицьких маєтків, а нам теж бракувало українського міста, так важного в житті нації та держави.

Після звільнення України від більшовиків, після підписання Берестейського трактуату положення в містах України децо поліпшало, особливо в Києві, чому допоміг жахливий терор більшовиків, але гетьманський переворот з його карними експедиціями на українське село за "парцеляції" поміщицьких маєтків, був водою на млин більшовиків.

21. Берестейський мир і звільнення України від більшовиків.

22 січня 1918 року Українська Центральна Рада загрожена наступом російських більшовиків на українську територію, та стоючи перед фактом занiku центральної влади (Тимчасового уряду) в Петрограді, проголосила самостійність України IV. Універсалом УЦР, фактично виголошеним 25/І 1918 р. В останніх днях січня 1918 р. УЦР влада (Укр. Ген. Секрет.) та невеликі частини українського війська відійшли, під натиском великих більшовицьких сил, на захід, а 9 лютого 1918 року в Бересті представники українського уряду підписали мирний договір з центральними державами, які визнали самостійність України.

Наш успіх у берестейських переговорах треба записати, безперечно, на кonto тодішньої кон'юнктури для України. Німеччина й Австро-Угорщина були в такій катастрофальній господарчій (головно — харчевій) ситуації, що годились на все, аби тільки скоріше дістати українське збіжжя. Українське збіжжя — це був єдиний, але дуже вагомий, наш атут. Кон'юнктура була для нас надзвичайна, але ми її використали з запізненням. Україна мусила підписати мир з центральними державами ще восені 1917 року, тоді події розвинулися би для нас інакше: ми мали б можливість і час для організації нашої армії з українізованих частин фронту, які ще не були здеморалізовані більшовицькою агітацією. Брак політичної передбачливості й віра в чесність російської демократії стали нам в дорозі до відважних політичних кроків. Наши політики забули, або не знали, що "політика не знає сентиментів". Треба було припустити, що в такому випадкові не прийшло би до цілковитої окупації України німцями — нам вистарчили б менші помічні військові сили. Все це, може, виелімінувало б багато дальших подій, таких небезпечних і нищівних

для нашої визвольної боротьби.

На бажання і за згодою УЦРади німецьке й австро-угорське військо увійшли на територію України, щоб допомогти в боротьбі з більшовицькими військами, які окупували вже більшість території України.

Знова почалися формуватись нові українські військові частини в Україні, в Німеччині та в Австрії. Вкоротці з Німеччини прибула дивізія синьожупанників, а з Австрії — сірожупанників, утворені з українців бувших військовополонених російської армії. Були це добре військові частини, які поважно посилили невелику молоду українську армію, завданням якої було обсадити північні кордони після звільнення України від більшовиків.

Частини, які відступили під натиском більшовиків з Києва та інших районів (було їх всього кілька тисяч), після підписання Берестейського миру знова начали наступ на більшовиків разом з німецькою армією, як її авангард.

Звільнення Києва від більшовиків 1 березня 1918 року населення Києва зустріло з захопленням. Навіть російське населення міста, яке так вороже виступало проти українського війська в часі січневого повстання більшовиків півтора місяці тому назад, під впливом небувалого крівавого терору Муравйова, було задоволене визволенням.

Наши війська затримались у Києві всього кілька днів і більша їх частина рушила далі за ворогом. З дивізією Натієва та з групою полк. Болбачана я перейшов, протягом березня, ціле Лівобережжя аж до Криму в акції звільнення України.

Тому, що УЦР визнала недоторканість Криму, як татарської території, наши відділи були відкликані з Криму, а Крим заняла німецька армія. Хоч як тяжкі були марші Лівобережжям, але все ще згадую красу Лівобережжя, особливо степової його частини. Знав я добре степи Правобережжя ще з часів своїх юнацьких екскурсій велосипедом, але незайману красу первісного степу я побачив щойно в околицях маєтку-резервату Чаплі в південно-східній Херсонщині, що прилягала до Таврії. Сьогодні цей заповідник (резерват) "Асканія Нова" є державний та в ньому, так як і раніше, заховано для зразку неораний степ і рідка, або вигібаюча звірня і не тільки європейська. Маєток цей був власністю якогось німецького барона, який ще перед першою світовою війною мав там дуже багато екзотичної звіринини з Азії та з Африки.

Там, в 1918 році, щойно я зіткнувся зі степом, нібито взятого

з опису Гоголівського Тараса Бульби. Було це на весні, коли буйна природа степу ще не спалена гарячим сонцем, в повній красі півдня, приняла нас на своє лоно. Нації відділ, якби в атавістичнім натхненні, чувся спадкоємцем славних запорожців. Кілька день, перебутих в степах, повних пахощів і співу пташин, буйних кольорів цвітів і трави, майже, заввишки зросту людини, лишили спомини на ціле життя. Пригадую, як лежачи в високій степовій траві, після вояцького польового обіду, згадував я з побратимами-вояками про славне минуле нашої батьківщини так барвисто описане в нашій літературі. Були це романтичні хвили юнацтва з-перед 45 літ, коли ми згадували тяжку боротьбу, яку пережив український народ, цей сучасний народ гречкосів, колись твердий та гордий. Було колись, що в кожній українській хаті була шабля й рушниця, а постійна бойова готовність виробила в народі рішучість. Кожне оселення нашого народу в старі часи, було більше подібне до військового табору, ніж до села. А як багато селян відходило на Запорізьку Січ, де жили військовим життям чернечого ордену... Були це високі та мішні люди, із смуглявим кольором обличчя, чорними довгими вусами й голеними головами, з лютим оселедцем на самій маківці — відважні вояки, що не боялись смерті, а коли одні гинули в бою, на їх місце ставали інші. У цих степах, де запорожці нераз пройшли походами на Крим, легче було почути брязкіт шабель, іржання коней, шелестіння на вітрі козацьких хоругов і прапорів, військові окрики — ніж спів жайворонка... Ходили колись по оселях і степах старі діди, котрих всі дуже шанували, а ці сліпці — старі запорожці — на лірах і бандурах пісні лицарські грали та співали, що дуже духа народного підносило й силу батьківщини звеличувало.

Козаки, наші прадіди, на життя своє як на зломаний гріш дивились, марнотратили кров'ю, як шляхтич золотом, а гарну смерть, більше за життя вдостатках, шанували. Загинути починали за честь і навіть близькі не дуже оплакували небіжчика, тільки горді були ним.

Кургани, розсіяні по широких степах України — могили наших предків — свідчать про горду та бойову минувшину нашої батьківщини.

Зрозуміло тому, що ця національна романтика захоплювала нас молодих на світанку нашої відродженої державності. Романтика ця проявилася теж і в організації наших різних військових формacій із славними назвами історичних козацьких

полків, в історичних козацьких вбраннях, навіть з оселедцями, але ці славні полки часто-густо проголошували "нейтралітет", коли треба було боронити свою батьківщину, і танули, як сніг на сонці.

Побачив теж я ще Крим, а небаром був вже в Києві, звідки виїхав на Чернігівщину на доручення відшукати місце поховання загинувших товаришів бою під Крутами, про що я вже писав раніше.

22. Гетьманський переворот, його причини й наслідки.

Небавом після похорон крутиянських героїв у Києві, 29 квітня 1918 р. несподівано стався державний переворот. З'їзд хліборобів-власників, який відбувся в Києві, проголосив генерала Павла Скоропадського Гетьманом України. Переворот був організований у порозумінні з німецьким командуванням, впливовим генералом В. Гренером (пізнішим основником і куратором Українського Наукового Інституту в Берліні в 1926 році, який був у сфері гетьманських впливів).

Німецьке військо заняло будинок нашого парляменту (УЦР), що якраз того дня ухвалив Конституцію Української Народної Республіки та вибрал першим президентом УНР проф. Михайла Грушевського.

Парлямент був розігнаний, а деякі міністри й члени парляменту арештовані. Невеликі українські військові відділи, що були в Києві, не могли ставити опір німецькому війську. УЦР та її уряд, що складався переважно з молодих членів партії укр. соцрев., недосвідчених в адмініструванні, та ще в таких складних обставинах, були в тяжкій і майже безвихідній ситуації. УЦР була мало радикальна для більшості нашого селянства, яке було під впливом демагогічних гасел більшовиків, але була занадто радикальна в очах німців і земельних власників України, які не розуміли й не хотіли розуміти дійсного, вельми складного положення. Український уряд не панував над ситуацією в краю, не мав доброго адміністративного апарату, тому не дивно, що німці шукали кращого, головно менш революційного контрагента, який би швидко й добре сповняв зобов'язання випливаючі з Берестейського мирового трактату. Німці, які не орієнтувалися в складній політичній атмосфері в Україні та були потенційними русофілами, пішли за порадами малоросійсько-російських

земельних власників і російських промисловців з "Протофісу" котрі стали їх дорадниками вже вкороті після вступу німецьких військ і фактичної окупації України.

Формально влада перейшла до рук представників ворожої, чужої нам верстви поміщиків і промисловців, а фактично до рук німецького командування. Крім того в Україні утворилася, на бажання цих російських кіл, база для формування на наших землях "Ожно-русскої", т. зв. добровольчої російської армії для боротьби з більшовиками, в ім'я відновлення "єдіної неделімой Росії". Нова гетьманська влада, а головно німці, активно фінансово цьому допомагали.

Усунена УЦРада та її уряд стояли за ліквідацію великої земельної власності, що було причиною конфлікту з заможними земельними власниками. Міське населення, яке наразі найбільше відчуло ввесі перший удар більшовицького крівавого терору в 1918-році, в абсолютній більшості було настроєно теж досить стримано до лівих реформ УЦРади. Частина українського населення, властиво тільки заможне селянство, бачило на початку в гетьманщині забезпечення своєї приватної власності. Таким чином загально переворот був водою на млин більшовицької агітації, проти "реакції та привернення самодержав'я".

У невеликій українській армії, зараз же після перевороту, почали німці демобілізувати деякі, переважно найкращі, частини, а організація нових військових сил з нормального побору новобранців, була тільки в проектах міністерства військових справ, якому німці ставили перешкоди. Гетьманська влада, однаке, не ставила спротиву цим німецьким потягненням.

У таких обставинах зродилась Українська Гетьманська Держава. Це спричинило, що незабаром всі верстви українського населення зрозуміли, що влада гетьмана Павла Скоропадського була, як національно, так і соціально, ворожа й чужа для українського народу.

Карні експедиції німецьких військ на українські села, що вже спорадично почалися за часів УЦРади, після перевороту помножилися розправами карних відділів складених з російських старшин, які в поміч поміщикам, іменем Української Держави, жорстоко карали й розстрілювали селян та відбирали панську землю поділену селянством поміж собою. Це викликало більші повстання селян, при ліквідації яких була вже необхідна участь німецького війська.

Делегації наших селян, що приходили до міністерства

земельних справ у Києві скаржитися, грубо приймав міністр земельних справ російський поміщик В. Колокольцев, який навіть не хотів говорити з делегаціями по-українськи. У більшості міністерств Української Держави лунала виключно російська мова, а урядовці-москалі кепкували й вороже ставились до всього українського.

Уліті 1918 року в Таращанському повіті Київщини дійшло до величного селянського повстання на тлі секвестра збіжжя в селян німецькими відділами. Дійшло до гострих репресій. У відповідь на це сильні селянські повстанчі відділи знищили дві німецькі гарматні батерії та всю обслугу з гарматами й конями.

Таке положення було на заразні зродження новітньої гетьманщини...

23. Гетьман Павло Скоропадський з перспективи.

Щодо особи самого гетьмана Павла Скоропадського, то він зовсім не був підготований до ролі, яку мав виконувати, а під оглядом національним його свідомість у ті часи не сягала вище "малоросійського" способу думання, про що свідчать його потягнення. Для об'єктивності, однаке, цікаво навести думки про Павла Скоропадського його сучасників і товаришів — російських генералів. Наприклад ген. Антон Денікін в своїх спогадах про розмову з Скоропадським у 1917 році, коли він був начальником корпусу призначеного Тимчасовою Російською владою до українізації, пише: "Майбутній гетьман мені сказав, що про його діяльність склалася хибна думка, мабуть на підставі історичного минулого родини Скоропадських, що сам він "істінно-русський чоловік" — старшина гвардії, та є цілковито чужий самостійності, виконує лише доручене йому начальством завдання, котрому сам не співчуває."

Генералові П. Краснові отаманові донських козаків, у жовтні 1918 року гетьман П. Скоропадський мав сказати, як генерал пише в своїх спогадах: "Ви, звичайно, розумієте — казав гетьман — що я флігель-ад'ютант і генерал почту (світи) Його Величності не можу бути щирим українцем і говорити про вільну Україну"...

Герцог Лейхтенберзький в своїх споминах про Україну згадує П. Скоропадського, як свого особистого приятеля, з яким товарищував і часто бував в його домі. Він пише: "Коли П.

Скоропадський під тисненням німців був позбавлений змоги відверто заявити, як це робив отаман П. Краснов (про самостійність Дону), що незалежність України буде тривати лише до тієї хвилини, доки в Росії, федеральній, або ні, не відновиться справжній уряд, то тепер вже можна сказати голосно, що такий був таємний намір гетьмана з самого початку його виступу. У незалежній, організованій Україні він бачив ядро, навколо котрого, одного гарного дня згуртуються всі творчі сили всіх частин Росії, щоби звідси зломити більшовизм і створити нову Росію, в котрій незалежна Україна стане, в разі потреби, автономною частиною російської федерації. Якщо Установчі Збори завели би конституційну монархію, то гетьман відіграв би ролью другого Богдана Хмельницького, що в році 1654 привів українських козаків під берло царів. І коли після розгрому німців П. Скоропадський виступив з такою заявою, він лише висловив своє справжнє почуття. На жаль саме ця заява й погубила його та Україну разом з ним”...

Посол Донського війська в Україні за часів гетьмана П. Скоропадського та Директорії, генерал Черячукін у своїх споминах подає дуже багато відомостей про добу гетьманату в Україні. Про особу самого гетьмана він пише: "Не маючи видатної вдачі та міцної волі, зв'язаний німцями умовою й завдячуєчи хліборобам, гетьман підпорядкувався цілковито впливам останніх і, виконуючи їх бажання поплив за течією не зваживши інтересів більшості, себто — селянства та, без особливого протесту, терпів господарювання німців. Гетьман не користувався любов'ю та впливом серед загалу й шукав опертя та, навіть, запобігав перед німцями, що підтримували його, як суверена України. Як російський генерал він болів душою з приводу роз'єднання Росії"...

Про оточення гетьмана ген. Черячукін пише: "Складаючи його почет особи, силкуючись говорити по-українськи, вони тут же глузували з незалежної України. Багато з них отверто казали, що вони служать Україні не маючи нічого лішшого. Навіть у гетьманському палаці мені ставлено запитання, як і коли зручніше перебратися на Дон та чи не можна там одержати якоїсь посади?"

Цікаве світло кидає ген. Черячукін на справу з проволіканням організації української армії: "Уряд і гетьман, в душі безумовно прихильник Росії, боявся до певної міри, як мені здавалось, створювати українську армію, боявся національних

настроїв цієї армії проти Росії”...

Навіть цей російський генерал розумів, як військовий, цю помилку та пише: ”Звичайно це була помилка гетьмана, але в кожнім випадку ці міркування відіграли значну роль у відволіканні створення української армії”... Ситуацію останньої фази гетьманування П. Скоропадського та натиск на нього росіян, які не були задоволені ”українофільською” політикою освітлює Черячукін так: ”Тимчасом натиск на гетьмана з боку росіян продовжувався. Ще в перших днях листопада 1918 року, під натиском російської інтелігенції йому було подано таку голосну тоді записку десятюх міністрів про необхідність приолучення України до Росії. На чолі міністерства став С. Н. Гербель і 14 листопада гетьман особливою грамотою оповістив Україні про її майбутні шляхи спільні з Росією”...

Для освітлення положення в Україні в кінці 1918 року ще раз вернуся до спогадів ген. Черячукіна, де він описує стан у Києві після проголошення гетьманом П. Скоропадським федерацівної грамоти й повстання оголошеного Директорією Української Народної Республіки, проти режиму гетьмана: ”З виступом С. Петлюри, з Києва і з України почалась панічна втеча росіян, тих самих росіян, що ще так недавно доводили, що самостійницького руху нема, що в Україні всі на стороні росіян. Тепер ці провідники тікали боячись не лише Директорії, але кожного українського козака. Я не встигав видавати візи для всіх, хто бажав залишити Україну. Гетьман був покинutий російською інтелігенцією, покинutий саме тими, для кого він зробив передчасний крок. Покинutий всіма він все більше губив ґрунт”... Таке парадоксальне положення було в осені 1918 року в українській державі під владою гетьмана, що привело, як відомо, до проголошення повстання Директорією УНР. Повстання було трагічною необхідністю, яку створив гетьман своєю русофільською політикою, карними експедиціями проти селян і в епілозі — проголошенням федерації з Росією.

Положення в нашій молодій державі погіршила революція в Німеччині, викликана перемогою Антанти на західному фронті, що спричинило розклад німецької армії в Україні.

На тлі всього вищесказаного є дивним твердженням нашого міністра закордонних справ в кабінеті гетьмана П. Скоропадського — Дмитра Дорошенка в його споминах, що повстання проти гетьмана не було потрібне.

Отож повстання, як я вже згадував попереду, було в менших

розмірах від квітня 1918 року, як спротив щодо німецьких реквізицій та гетьманських карних експедицій. Якби Директорія УНР в листопаді 1918 року не проголосила повстання, що тоді вже дуже було поширилось, воно було би цілком опановано більшовиками та опинилося б в їх руках. Наша державність дісталася б смертельний удар та на два роки раніше перестала би існувати. Існування нашої державності до кінця 1920 року, пізніший похід нашої армії в запілля ворога і дальші повстання в Україні против більшовиків аж до 1923 року, мало велике політично-міжнародне й національне значення. Твердження Д. Дорошенка в споминах* що федерація з Росією була вимушена на гетьманові Антантою, зовсім не згідне з істотним станом у тому часі. Антанта цілком бойкотувала гетьмана, як німецького експонента, а розмови гетьманського посла Івана Коростовця (І. Коростовцева) з антанськими агентами третьої гарнітури в Ясах, не були переговорами з Антантою та не дали ніякого практичного висліду. Антанта в своїй т. зв. російській політиці в тому часі спиралася виключно на Денікінові та Колчакові.

Цікаво, що П. Скоропадський ніколи не спростував все те, що про нього написали його російські колеги генерали.

Політика доби гетьманування П. Скоропадського була водою на млин більшовиків і він не тільки не сконсолідовав положення в Україні, а навпаки, ще більше розбурхав народню стихію не використавши часу в добі перебування німецької армії в Україні для організації державного апарату на периферії, а головно української армії.

Часто чуємо, що гетьманський уряд мав в своєму складі визначних правників, досвідчених російських адміністраторів і економістів та, що цей уряд виконав у короткому часі велику законодавчу роботу, чого не зробив уряд Центральної Ради. Є це свята правда, бо що ж іншого міг робити цей уряд, коли вся політика й адміністрація були в руках німецького командування.

Збройні сили гетьмана Скоропадського були ще значно менші, ніж попередній склад української армії та складалися з дивізій сердюків (яка була щойно в формуванні), державної варти (поліції), деяких частин на північних кордонах України, а в останній фазі існування гетьманської держави ще з відділів росій-

* Дмитро Дорошенко: Мої Спомини про Недавне-Минуле. 1914-1920. Львів 1923 р. Частина II. — Доба Центральної Ради. Частина III. — Доба Гетьманщини. Частина IV. — Доба Директорії.

ських офіцерів-добровольців. На чолі цих збройних сил, як головнокомандуючий, в листопаді 1918 р. був призначений російський генерал Фьодор Кельнер, відомий своїм ворожим відношенням до України. Його добре пізнала Галичина в часі першої світової війни, як українського "пріятеля". Така армія гетьмана не була здібна до боротьби з повстанням, коли німецькі війська, під впливом революції на батьківщині, масово деморалізувалися й повертали до дому.

Майже цілу добу семи з половиною місяців існування гетьманської влади я перебув у Києві, працюючи в київських українських видавництвах, бо військовий відділ, в якому я перебував після повернення з Криму, був демобілізований гетьманським урядом, як і багато інших військових частин, до яких гетьманська влада не мала довір'я. Німці охоче сприяли ліквідації українських формacій, за намовою своїх російських дорадників.

24. Київ у 1918 році.

Київ у 1918 році був якийсь незвичайний, інший, нервовий та разом з тим веселий, аж надто хоробливо-веселий. У 1918 році Україна, а особливо Київ, були оазою на території бувшої Росії, оазою добробыту та відносного порядку, наколи в Росії панував голод і більшовицький терор. Населення Києва зблільшилось непомірно. До Києва втікали заможні сфери Росії. Після продовольчої скрути й терору в російських містах всі ці багаті промисловці та представники російської аристократії, як у божевіллі, віддавались забаві. У місті множились, як гриби після дощу, всякі кавянрі, ресторани, винарні й дрібні кабарети, де було повно аж надто веселої публіки, публіки чужої: німецької, російської та польської. Як ішлося вечером центральними районами міста, всюди було чути різноманітні мелодії модного тоді танга. Був це як би "бенкет в добі чуми" — таке враження справляв Київ. Присутність німецького війська, а головне — старшинського корпусу з головного командування, дипломатичних представництв Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини, Болгарії, Румунії, Польщі, Дону Кубані, Фінляндії та кількох консульятів нейтральних держав, притягала до Києва багато агентів контррозвідки Аліянтів і агентів більшовиків. Багато було в Києві поляків, число яких побільшилось дідичами з маєтків "розпарцельованих" українськими селянами.

Зголоднілий старшинський німецький корпус, відпочиваючи після західного фронту, бавився та обідався київськими харчовими достатками, кидаючи гроці на право і на ліво. Не менш гучно бавилися російські багатії. Київ — столиця української держави — був більш чужий, ніж свій. Усюди лунали російська, німецька й польська мови.

У такому розважальному Києві одного літнього ранку 1918 року сталася трагична подія: вибух порохових, військових і амуніційних складів, які дістались у руки німецької армії. Організацією знищенння цих запасів військової амуніції Південно-Західного фронту першої світової війни виконала, з доручення Антанти, Польська Організація Військова — таємна організація пілсудчиків з метою, щоби німці не використали великі військові запаси на західному французькому фронті. Одним з організаторів цього замаху був Генріх 'Озевскі, пізніший волинський воєвода в Польщі за часів 'Озефа Пілсудського.

Пригадую, як одного літнього ранку, біля сьомої години збудила мене сильна детонація. Підскочивши до вікна я побачив велику хмару білого й жовтого диму з правої сторони Печерська. Швидко вбралившись я вибіг на вулицю та попрямував в напрямку вибухів, які постійно продовжувались. Вкоротці від зустрічних вже мав відомості, що це були вибухи в порохових складах на Звіринці. По дорозі, блище до Печерська на вулиці зустрічалося людей, які в паніці втікали тільки в білизні.

Звіринець це частина міста за Печерськом, робітничий район, переважно партерових дерев'яних будинків, де військові склади амуніції майже прилягали до цього району робітничих осель. Склади ці були багато забезпечені всіма військовими матеріалами, бо Київ був першим великим містом запілля Південно-Західного фронту першої світової війни.

Замах був переведений ранком, коли робітники вже відійшли до праці, жінки в більшості, теж відійшли на базар, а вдома лишились тільки діти й старі члени родин. Число жертв тому було найбільше з-поміж дітей.

За пів години я був уже недалеко місця вибухів і зголосився до рятувальних відлілів. Акція рятування населення Звіринця продовжувалась аж до пізнього вечора. Всі пожарні команди міста та околиць разом з військом намагались локалізувати вибухи, які продовжувались ще вночі. Різноманітні вибухові матеріали давали різноманітні світлові ефекти утворюючи фантастичний образ. Мейкальні будинки, що були переважно дерев'яні,

горіли як сірники, що дуже утруднювало акцію рятування. Силою вибухів були зірвані частини будинків, лишаючи другу частину зовсім ненарушену. Так в одному з тих напівзруйнованих будинків зауважили ми, під час рятування, колиску з дитиною в ненарущений частині мешкання, до котрого вже близився вогонь. Один з членів рятивничого відділу виніс колиску з немовлятком...

Після вибухів і пожежі від Звіринця майже нічого не лишилось, а людські страти сягали, здається, понад 150 осіб, тому, що більшість мешканців була поза домом.

Того ж самого 1918 року в липні був забитий, під час переїзду вулицями Києва, фельдмаршал Герман Айгорн, головно-командуючий німецьким військом в Україні. Убивником був російський соц-рев. Борис Донской.

Свідоме українське громадянство з неспокоєм слідкувало за ненормальним станом в українській гетьманській державі...

25. Український Національний Союз і укр. закордонна політика.

Український Національний Союз — організація всіх українських партій, що уконститувалась в Києві в добі гетьманщини, намагався боронити своїм авторитетом перед гетьманом П. Скоропадським національні, державні й соціальні позиції українського народу, але гетьман мало прислуховувався до голосу УНС. навпаки — йому не довіряв. УНС теж намагався забезпечити визначні державні становища в українських руках. Особливо піклувався питанням забезпечення становищ дипломатичних представництв у руках свідомих українських громадян. Кільком громадянам було запропоновано УНС приняти посади дипломатичних представників у порядку національної конечності й дисципліни, бо в разі відмови, посади цих важливих дипломатичних становищ будуть заняті росіянами, ік і сталося в деяких випадках. Наприклад: послом української держави в Туреччині за гетьмана був призначений росіянин М. Суковкін на місце відкліканого посла УНР М. Левітського.

Ще в добі перед Берестейським миром Україна була визнана де facto Францією і Англією та представники цих держав перебували в Києві: ген. Табуй та Піктон Багге, але після підписання Берестейського миру з Центральними державами (9. 2. 1918 р.) ці представники виїхали з Києва — дипломатичної

зносини були перервані. Берестейським мировим трактатом Україна була визнана де юре Німеччиною, Австро-Угорщиною і Болгарією. Отож дипломатична діяльність в міжнародних зносинах України розпочалась ще в червні 1917 року, коли перший генеральний секретар міжнаціональних справ С. Єфремов почав зносини з поневоленими народами б. Росії.

Революція 1917 року заскочила нас політично дуже мало підготуваннями, що теж дуже заважило на наших неуспіхах. Наши політики щойно на подіях, які виникли після 1917 року, вчилися та вироблялись — лехто навіть виробився на доброго політика, але було це вже запізно.

Наша політика 1918-1919 років була не тільки кепською, але політикою самознищення й самогубства. Війна з Росією (більшовиками), з Польщею, погані відносини з Румунією та Добрамісю Денікіна ставили молоду несконсолідований державу в безнадійну ситуацію. Як наддніпрянські так і галицькі політики зовсім не орієнтувались у міжнародному положенні та внутрішніми незгодами й непорозуміннями погіршували з години на годину ситуацію молодої Соборної Української Народної Республіки проголошеної урочисто 22 січня 1919 року в Києві, на площі св. Софії.

Єдиний Симон Петлюра зрозумів, що боротьба на кілька фронтів без союзників є загибеллю навіть для сильних, старих, сконсолідованих держав. А що ж могла дати нам така боротьба? С. Петлюра розумів, що треба шукати союзників поміж сусідами менш небезпечними для нашого народу. Виником його політики було порозуміння з Польщею, яке сьогодня, з перспективи зрозуміле, але нажаль, цього зовсім не розуміли наші політики в 1920 році.

Симон Петлюра виказав себе передбачливим політиком, який відважився на непопулярний крок, маючи дуже несприятливі умови й кепських помічників і дорадників. Його оточення не було на висоті завдання. Як полководець Петлюра був нерішучий, не був бо він військовиком. Петлюра був добрим трибуном, вмів захопити маси, але не вмів їх далі рішуче вести. Всі ці суб'єктивні та об'єктивні причини привели до того, що добри напрямні його політики не могли дати позитивних вислідків. Одною з причин нашої програної було те, що наш народ в масі був та ще є, етнографічною масою, але не нацією свідомою, в повнім значенні цього слова.

Однаке політику не роблять маси, але їх провід — інтеліген-

ція. Наша інтелігенція, на жаль, була на досить низькому національно-політичному рівні виробленості, що було одним з головних наших нещасть!

Симон Петлюра, в наших умовах був визначним громадянином і політиком, який на голову переріс всіх інших, що було теж причиною, чому проти нього були скеровані кулі з руки Шварцбарда в Парижі. Шварцбард не був жидівським месником за жидівські погроми в Україні в 1919 р. а був знаряддям у руках більшовицького уряду, який, в зручний спосіб, позбавився популярного й небезпечного політика. Петлюра був одним з найбільших ворогів міжнаціональних суперечок і демократом з переконання. Його велика популярність від 1917 року, аж до хвили його вбивства, була властивою причиною атентату.

У таких політичних обставинах пробігало життя молодої нашої республіки, в таких умовах творились закордонні представництва нашої республіки. Закордонна політика є великою шахівницею, на якій, замість фігур із слонової кости, стоять живі народи. Фігури можуть бути віддані, та скинені з шахівниці на сукно стола. Народ теж може бути пхнутий своїми політиками в таке положення, коли смерть і пожари пройдуть над його містами, а неволя надовго стане її долею. Біда народам, які відають в незручні руки свою долю! Ці незручні руки були, до певної міри, наші політики та партії. Вони в'язали кожне потягнення Директорії, а пізніше Петлюри та погіршували положення. У наших невимовно скрутних умовах здається, що й Вашингтон не виконав би цього завдання. Його політично-військова ситуація в боротьбі за визволення Північної Америки, була, без порівнання краща та легша.

26. Міністерство Закордонних Справ. Організація дипломатичної служби.

Справа організації та вислання дипломатичних представників виникла ще при міністерстві В. Голубовича, коли керівником міністерства закордонних справ був М. Любинський, то значить — в добі УЦРади, але посувалась дуже поволі з огляду на німців, які пильно контролювали всі проекти в зв'язку з війною на західному фронті.

Квітневий гетьманський переворот знова, на якийсь час, вілсунув реалізацію цих планів і тільки при кінці 1918 року, після нарад з президією Національного Союза та затвердження гетьманом, виїхали деякі дипломатичні представництва до нейтральних держав, головно до Швайцарії. Представництва при урядах центральних держав: Німеччини, Австро-Угорщини, Туреччини й Болгарії, як вже згадувалось, були установлені зараз же після підписання Берестейського миру.

Після капітуляції центральних держав і повстання проти гетьмана виникло питання дипломатичного представництва в Парижі, де мала відбутись мирова конференція, як рівно ж представництва в Лондоні, Вашингтоні й в Римі. Тому, що це було зараз же після перемир'я, шлях до Парижу йшов тільки через Швайцарію.

В кінці 1918 року я вже був у Фрібурзі, де студіював математику. Місто це є недалеко від столиці Швайцарії Берна, де було наше посольство, з членами якого я був знайомий. На моїх очах переїздили через Швайцарію інші дипломатичні місії, рівно ж дипломатична місія до Парижу. Помимо того, що Україна не була визнана Швайцарією де-юре, однаке наше посольство користало із всіх дипломатичних привілеїв. Посольство було дуже прихильно приняте швайцарською владою, яка бажала на в'язати зносини з Україною, особливо — торговельні зв'язки, але її залежність від сусідніх великих держав не давала можливості на самостійний крок визнання нас де-юре, а тільки де-факто.

Склад посольства мав кілька дуже цікавих людей, а то: Гладишовський Олександр — культурний правник, свідомий громадянин з Галичини — перший секретар посольства; Чикаленко-Келлер Ганна — перекладач посольства (доњка відомого ліча Евгена Чикаленка); Шимановська-Косач Оксана, сестра нашої поетеси Лесі Українки та Ван-дер-Брігген Олександр — другий секретар і скарбник посольства.

Особливо цікавою особою був Ван-дер-Брігген, з походження голандець-колоніст.

Його предки оселились давно в Україні та були відомі в русі українських автономістів і декабристів. По-українськи він говорив кепсько, але постійно удосконалював свої знання, багато читав, так що кожний місяць відчувався поступ, а треба сказати, що це була людина старша, вже під шістдесят років. Людина надзвичай культурна й чесна він служив Україні "не страху ради іудейського", а жуючи в Україні від народження він вважав її

своєю батьківчиною та вірою і правдою їй служив. Як знаю, всі в посольстві його дуже цінили й шанували. Спочатку, доки його близче не знали, було до нього певне застереження, яке пізніше минуло. Товариський, вихований, володіючий прекрасно французькою й німецькою мовами він зовнішньо робив приємне враження старшого сивого пана з військовою поставою, бо він змолоду був старшиною гвардії. Його та першого секретаря О. Гладишовського наше посольство завжди посыпало до департаменту закордонних справ (швайцарське мініст. закорд. справ.) для полагодження різних справ. Він — Ван-дер-Брігген, як я чув, ще більше відповідав до полагодження всяких делікатних справ, бо володів двома мовами, наколи О. Гладишовський — тільки німецькою мовою. У політичному департаменті швайцарської конфедерації він мав придбати великі симпатії, тому його рівнож дуже цінив наш посол у Берні — др. Є. Лукасевич. Нам, кільком молодим українцям він був провідником по Швайцарії, яку знов ще з часів своїх молодих літ. Я та кілька молодих працівників посольства, з якими я познайомився, старалися бути в його товаристві, був бо він прекрасним оповідачем своїх подорожів по Європі за молодих літ.

27. Граф М. Тишкевич і його політично-дипломатична діяльність у 1915-1921 рр. за кордоном.

Друга особа, яку я пізнав у Швайцарії та яка мене полонила своєю інтелігенцією й товариською поведінкою, був граф Михайло Тишкевич. Перед першою світовою війною граф виїхав до Швайцарії, де його захопила війна й він не міг вернутись до дому. Людина дуже скромна, демократична й культурна, що найкраще підкреслювало його інтелігенцію. Був це акуратний, невисокого зросту старший пан, в ті часи вже майже шестидесятним, але швидкий та рухливий. Був він стилевою постаттю, яка ширала навколо себе специфічний клімат видатної людини. Чинником, який цей клімат утворював, була його товарискість, свіжість думки та вміння говорити, що полягало в його значній ерудиції. Мешкав М. Тишкевич у Лозанні-Уші, в скромній кімнатці четвертого поверху одного з найкращих тогочасних готелів Швайцарії "Боріваж", де в 1912 році був підписаний мировий

договір поміж Туреччиною та Італією після триполітанської війни. В пам'ять підписання цього миру, в головній залі готелю стоїть прекрасний алегоричний мармуровий пам'ятник. У цьому готелі я відвідав графа і в товаристві кількох ще інших наших громадян, при обіді всі ми бесідували пару годин. Було це друге побачення з графом Тишкевичем, а від того часу як я, так і вся наша родина підтримувала з ним особистий, чи листовий контакт аж до його смерті в 1930 році в Бидгощі в Польщі.

Тишкевич, який скінчив Петербурзьку Академію Мистецтв із срібною медалею, майже до кінця своїх днів малював. Його малюнки в 1911 році, на виставці в Києві, були позначені нагородою, особливо — малюнок "Продавець Рушників". Кілька прекрасних олійних малюнків і акварелів М. Тишкевича на українську тематику, зокрема аквареля інтер'єру київської св. Софії, що були подарунком нашій родині, загинули в часі другої світової війни, у Варшаві. (Між ними теж і копія образу "Продавець Рушників", яку виконав граф з фотографії свого оригіналу). Швейцарія, яка в добі першої світової війни була нейтральною державою, силою факту, стала центром європейської політики, як рівнож і центром інформаційної та шпіонажної діяльності двох воюючих таборів.

Опинившись в Швейцарії, Тишкевич, який мав там багато знайомих поміж дипломатами Антанти та, маючи листовий контакт із своїми паризькими й лондонськими знайомими з політичного світу, став вкоротці особою, до котрої звертались дипломати, шукаючи контактів поміж собою. Так, наприклад, німецькі дипломати, шукаючи можливості сепаратного миру з Росією, звертались до Тишкевича, в цій справі в 1915 році, пропонуючи 3 мільйони швейцарських франків на пропаганду. До цієї справи повертали декілька разів вже після революції в 1917 році, в'яжучи цю справу з питанням України, пропонуючи Тишкевичові ролю, яку пізніше відіграв П. Скоропадський.

Граф М. Тишкевич був переконаний антантофіл. Думав, що німці не думали серйозно про самостійність України, як потенціяльні русофіли, чому теж всі пропозиції німців відкинув. Вже зараз же після революції 1917 року, ще до приїзду української дипломатичної місії Тишкевич посылав меморіали в українській справі всім представництвам головних держав Антанти та нав'язував зносини з їх представниками в Швейцарії. Рівнож провадив пресову кампанію в швейцарській і англійській пресі, інформуючи закордонну опінію про Україну.

Бачучи, як інтереси Литви були близькі й подібні до інтересів України, Тишкевич увійшов у контакти з провідником тодішнього литовського руху, розвинув акцію помочи жертвам війни в Литві, зібралиши великі для цього гроші. За це був обраний почесним членом литовського комітету, а Сметона (пізніший президент Литви) й Вальдемарас (прем'єр Литви) приїзджали дякувати Тишкевичові за його акцію. Після цього був заснован литовсько-український союз, президентом (головою) якого вибрали Тишкевича. Литовське захоплення Тишкевичем дійшло до того, що в січні 1918 року члени литовського національного комітету з пралатом Ольшовігіюсом на чолі, пропонували Тишкевичові, якою потомкові Гедиміна, кандидатуру на литовського короля, пізніше робили йому пропозицію бути регентом Литви. Всі ці пропозиції Тишкевич відкинув.

У березні 1918 року, коли Франція була зовсім на краю капітуляції, французьке посольство в Швейцарії запропонувало Німеччині мир при умові резигнації від Ельзасу, але повернення Франції Лотарінгії, за котру Франція годилася віддати Німеччині одну із своїх середнеафриканських колоній, в крайньому разі навіть Мадагаскар. Був це проект президента Р. Пуанкаре, який дав президентові, при такому, майже побідному, рішенні шанс на новий вибір президентом, термін якого наблизався. (През. Р. Пуанкаре походив з Лотарингії). Французькі пропозиції були передані Тишкевичові першим секретарем посольства графом Аляром де Шатонаф, добрим особистим знайомим Тишкевича. За посередництвом княгині де Роган, в її помешканні Тишкевич побачився з членом німецького посольства в Швейцарії фон Рахбергом, якому передав пропозиції миру. Через тиждень Тишкевич дістав відповідь німецького канцлера графа Гертлінга, що Німеччина вважає Лотарингію, як ненарушиму власність і символ своєї єдності. Французькі мирові пропозиції були відкинені.

Під натиском аліянтських військ, незабаром німецькі війська почали відступати на західному фронті й перемога Антанти стала дійсністю осінню того ж 1918 року.

Цікаво, як би склались політичні відносини та мапа західної й східної Європи, наколи б Німеччина приняла французькі мирові пропозиції?

Справа відносин Антанти до України мала, передовсім, перший та головний постулат — продовження війни з центральними державами, але теж і це не рішало питання визнання деяючої нашої самостійності. Бо, як Франція, так Англія й Америка

в зasadі були настроєні русофільськи, а українське питання вважали як внутрішнє питання російської держави.

Однаке Україна була визнана як Францією так і Англією, що мало бути стимулом для нас до далішої війни з Центральними Державами, але в цьому визнанні нашої державності є теж велика заслуга наполегливої праці Тишкевича, що стверджує лист французького посла в Берні (Швейцарія) пана Бо до графа, в якому посол пише: "...Завдячуючи Вашій невтомній праці для Батьківщини, Франція признала самостійність України."

Не знаю: що сталося з архівом М. Тишкевича? Тільки невелика частина копій листів до графа від визначних осіб-політиків і дипломатів — 1915-1920 років сохранилась у мене.

Українсько-польські стосунки теж не оминули Тишкевича. Так польський посол у Швейцарії граф Ростворовські приїздив до Тишкевича в Лозанну з пропозицією від поляків про підтримку самостійності України за ціну відступлення полякам Львова. На що Тишкевич відповів, що не має жодного мандату на такі переговори. Пан Бужинські, подаючи себе за представника паризького польського комітету, пропонував Тишкевичеві мільйон франків річно на утримання українського представництва в Паризі, яке би погодились: а. на злучення України з Польщею, б. Припинення аграрної реформи. Тишкевич такі пропозиції рішуче відкинув, бо вони взагалі не надаються до дискусії.

Протягом певного часу М. Тишкевич був у живій кореспонденції з Броніславом Пілсудським — братом маршала та голови польської держави Юзефа Пілсудського. Броніслав Пілсудський, бувши засланець-сибіряк, був дуже чесною й порядною людиною. Мав він власну польсько-українську концепцію, до котрої намагався приєднати Тишкевича.

Як бачимо, становище Тишкевича в Швейцарії під час війни було надзвичай визначне, яке витворилося дякуючи його знайомствам з багатьма визначними політиками того часу. Він був одним з найкращих дипломатів і політиків, який безперечно заслуговує на титул сенійора новітньої української дипломатії.

Після приїзду до Швейцарії нашого посольства, воно нав'язало зараз же контакт з М. Тишкевичем, а після зрешення гетьмана Скоропадського, наше посольство переслато Директорії УНР проект призначення Тишкевича українським послом при Ватикані, сугеруючи теж потребу заміни голови дипломатичної місії в Паризі Сидоренка — особою Тишкевича, який має знайомства й добрі контакти поміж визначними політиками

Антанті. Тому, що уряд УНР не вважав, наразі, за потрібне змінити особу посла в Парижі, маючи здається недовір'я до особи графа, призначив його представником України при Ватикані. Тишкевич приняв це признання з великим задоволенням, бо був він ширій католик, високий достойник папської гвардії та кавалер якогось високого папського ордену. Коротке перебування Тишкевича при Ватикані (українським послом при Квіриналі був Дмитро Антонович), дало якнайкращі результати. Він був дуже добре принятий Папою Бенедиктом XV і його прем'єром — кардиналом Гаспарі, а від Ватикану Тишкевич дістав листа до Директорії УНР, який був признанням де-факто самостійності Україні. Тишкевич порушив у Ватикані справу тяжкого положення українських греко-католицьких священиків в Галичині під польським пануванням і звільнення з італійського полону українців-галичан, бувших вояків австрійської армії. Одночасно Тишкевич просив Папу, щоб його представник на мировій конференції в Парижі довідався, яке відношення є до нашої справи поміж рішаючими чинниками мирової конференції. Папа зараз же наказав телеграфувати представникам Ватикану монс. Черетті, який майже відворотно, відповів словами членів Ради П'ятьох: "Україна це велика маса несвідомих селян, якими керує невеличкий гурток інтелігентів. Справа її не стойть добре, але ще не рішена".

Як довго була перша світова війна, центром політично-дипломатичної діяльності в Європі була Швейцарія, але зараз же після закінчення війни і перемир'я, центр ваги перенісся до Парижу.

Під кінець 1918 року в столиці Швейцарії Берні вже не було майже ні одного посла антанських держав, тільки шарже д'афер, які не мали повновласти на важніші самостійні політичні кроки. Все потягнуло до Парижу...

З початком 1919 року до Швейцарії прибула перша частина членів дипломатичної місії УНР в Парижі. (Вони себе називали, та навіть мали друковані бланкети: "Дипломатична місія УНР на мирову конференцію у Версалі"). Головою цієї частини місії в заступстві посла Г. Сидоренка, був Микола Левитський, бувший член мирової делегації УНР в Бересті та посол у Туреччині. Посол Г. Сидоренко, разом з секретарем Ант. Петрушевичем, дістались до Парижу через Італію. У слідуючих двох партіях прибули до Швейцарії дальші члени паризької місії. Так, що всіх членів місії було десь до 50 осіб. Небувало великий склад місії

був, щодо персонального складу, більш як випадковий, (на цастья, хоч з деякими винятками, як наприклад: проф. В. Тимошенко — відомий економіст, др. В. Матюшенко, Ол. Шульгин і декілька інших) що свідчило про принагідну й нефахову організацію при висиланні місії з України. Абсолютна більшість членів місії не володіла зовсім ніякими чужими мовами, а багато зпоміж членів мали прізвища заангажовані співпрацею з німцями, як наприклад: Микола Левитський, що було недопустимо для члена паризької місії. Однаке тільки невелика частина місії дісталася французькі візи на в'їзд, решта перебувала в Швайцарії, уперто чекаючи можливості дістатися до Парижу аж до квітня 1919 року, коли їх було відкликано наказом Петлюри. Увесь цей час члени місії заховувались більш як невластиво для дипломатів, бо вели гучне, веселе й гуляще життя, яке часто мало скандалальні епізоди із втручанням швайцарської поліції. За своє місце осідку вони вибрали Лозанну і Женеву, що були більше кордону Франції. Українське посольство в Швайцарії мало великі клопоти та труднощі з цими "дипломатами", які зовсім не визнавали над собою жадного авторитету, а ще теж часто намагались робити "якусь політику" влаштовуючи дипломатичні обіди й вечери без порозуміння з нашим посольством. Велику й неприємну працю мали з цими "дипломатами" вищезгадані секретарі нашого посольства — пп. О. Гладищевський та О. Вандер-Брігген, як теж і посол Є. Лукасевич. Інтервенції в швайцарських міністерствах, поліції теж і в готелях були на жаль досить часто, не говорячи вже про переконування цих "патріотів" щоб стрималися з варенням українського борщу на примусах у покоях першорядних швайцарських готелів.

Ситуація в Парижі під головуванням посла Г. Сидоренка була теж не красна. Сам Г. Сидоренко — безсумнівний патріот та інтелігентний, інженер шляхів, як політик і дипломат справляв враження найважливішого провінціяла, який зовсім не орієнтувався в політичних відносинах Європи взагалі, а на мировій конференції в Парижі особливо. Без ніяких знайомств і контактів Сидоренко тяжко нав'язував зв'язки з другорядними "гарнітурами" антанських дипломатів, яких часто переконував у святості наших доказів стуканням пястуком по столі. Великий патріот і оптиміст він бачив лише позитивні досягнення нашої боротьби, не помічаючи помилок і дефектів, що згубно впливали на нашу справу. Нацому урядові Сидоренко надсилали, здебільшого, оптимістичні справоздання, подаючи, що визнання України вели-

кими державами є вже на обрію і, що наша справа швидко посувається вперед. Безграницій оптимізм і часті інтриги поміж членами паризької делегації, де особливо група д-ра В. Панейка, вела ганебну політику пактування з росіянами, стали відомі нашему урядові в Кам'янці-Подільському, в наслідок чого уряд викликав посла Г. Сидоренка для особистого оправдання про всі справи на паризькому ґрунті. Тільки делегація з листом групи французьких парламентаристів — наших прихильників про невідповідність п. Сидоренка на становищі нашого посла в Парижі та особисті розмови під час перебування Г. Сидоренка в Кам'янці-Подільському переконали наш уряд про цікливість дальнього перебування його на становищі посла в Парижі. Він був відкліканий, а на його місце був призначений Михайло Тишкевич. Здаючи собі справу з незвичайно тяжкої позиції в Парижі взагалі, а поміж розсвареними інтригуючими членами посольства особливо, М. Тишкевич однаке приняв призначення і вийшов у Париж.

Сцена, на котрій мали виступати наші дипломати в Парижі, була повна різноманітного персоналу, лабіринтів і перешийків. Крім нас виступали на сцену мирової конференції у великий кількості національні меншини середньої Європи, цілком не відомі представникам великих держав, але, однаке, менш екзотичні, ніж ми, про котрих "великі люди нашої планети" не мали жодного поняття. Всі ці народи галасливо домагались незалежності, прав і помочі, вимагали речей заслужених і належних їм, але цілком не зрозумілих для "сильних цього світу".

У нас, до всього того ще треба додати ворожу пропаганду росіян і поляків, які мали великі впливи поміж антанськими політиками, особливо — поміж французами.

У особистому складі нашої паризької делегації, місії чи посольства, як його кожний наш "дипломат" інакше називав, Тишкевич мав дуже несприятливу атмосферу: там витворилось аж три політичних табори та кожний вів політику на власну руку. (Самостійники, федералісти, галичани). Тишкевич мусів починати працю в обставинах, коли навіть у французьких колах, прихильних до нашої справи, утворився погляд, що: "Україна не є центр організованості та ладу... Україна — нова Мексика!"

Зараз же після приїзду М. Тишкевича в Парижі почалась ворожа акція в пресі, організована росіянами й поляками, але проти ворожих статтей виступив орган самого Клемансо, якого особисто знову Тишкевич.

Після приїзду Тишкевич був дуже добре принятий в міністерстві закордонних справ і в президентів Р. Пуанкаре та П. Дешанеля, а в коротці після його приїзду була інтерпеляція в справі України в Палаті Депутатів і в Сенаті. Нав'язавши контакт з секретарем Л. Джорджа Тишкевич здементував всі ворожі наклепи на уряд УНР, відвідав Лондон, де дістав запевнення англійського міністерства закордонних справ, що англійці готові признати той український уряд, який буде обраний українською конституцією. Коли перебував Тишкевич в Лондоні, в Парижі тим часом стався новий виступ "наших дипломатів." Частина ворожих Тишкевичеві членів його ж таки представництва силою зайняла помешкання посольства та оголосила себе у французькому міністерстві закордонних справ єдиними повноправними представниками УНР.

Французьке міністерство закордонних справ, однаке, не приняло їх проголошення, а помешкання посольства віддало під поліційний догляд і передало його Тишкевичові після його повороту з Лондону, приставивши, тим часом, постійну охорону з двох поліцій, які охороняли помешкання посольства від подібних виступів наших дипломатів.

Отримавши уповноваження від уряду, Тишкевич, у початках 1920 року зліквідував велику частину членів нашої т.зв. делегації, особливо тих, що паралізували діяльність. Однаке всі демісіоновані члени розпочали відверту боротьбу зі своїм послом доносами на Тишкевича урядові УНР та лишаючись далі в Парижі.

З жалем треба констатувати, що в цій акції приймав участь і визначний український політик і дипломат О. Шульгин, який різними несерйозними аргументами, як католіцизм, аристократизм, навіть способом життя (М. Тишкевич, правдоподібно, любив спати вранці до 10 години, працюючи довго вночі), старався переконати наш уряд у потребі відкликання Тишкевича зі становища українського посла в Парижі.

Впрост незрозуміла кампанія проти Тишкевича вкоротці дісталася допомогу в особі "фінансово всесильного" барона М. Василька.

Тим часом Тишкевич нав'язав контакти зі знайомими йому політиками, дипломатами й визначними військовими західнього світу. Він був в добрих відносинах з грецьким делегатом на мирову конференцію, впливовим Венізелосом, впливи якого були всеєвропейського мірила. У італіанського делегата Тіттоні

графові вдалося вистаратись допомогу 50.000 для галицьких полонених, бувших вояків австрійської армії, наколи спеціальний делегат нашого уряду для полагодження репатріації полонених з Італії Ол. Севрюк, цілком нічого не зробив у цій справі та не полегшив долі полонених, видавши тільки великі гроші на "урядування", яке скінчилося неприємною контроллюю комісією для голови О. Севрюка. Усе, що вдалося зробити Тишкевичеві треба віднести на рахунок його такту й зв'язків. Тишкевич був добрим знайомим маршала Ф. Фоша та шефа його штабу ген. Вейгана. Правда, що більшість своїх знайомств він завдячував клерикальним колам, в яких його дуже шанували. Це, власне, вважали за "головних сім гріхів" його вороги в українських колах, які в цьому бачили велику небезпеку для української справи.

Під час перебування в Парижі нашої знаменитої капели О. Кошиця, під час концерту, в ложі Тишкевича — посла України в Парижі — був гостем ген. М. Вейган з дружиною. При відвідуваннях у маршала Фоша в Спаа, коли в розмові М. Тишкевич згадував про українську армію та її боротьбу з більшовиками, маршал в словах захоплення висловлювався про нашу армію, але на жаль, не від нього залежала справа нашого визнання...

Твердження, що Тишкевич спирається тільки на клерикальних впливах, було неправдиве, бо його особисті знайомі, як лорд Дж. Керзон і інші англійські політики, далі Ж. Канбон — пізніший президент Ради Амбасадорів, який м. ін. подав кандидатуру Тишкевича в члени дипломатичного т-ва, згаданий вже Е. Венізелос, де Монзі, адмірал Дегуї та багато інших не були католиками.

М. Тишкевичеві вдалося увійти в контакт із сталевим трестом Смоф і Ко. в справі фінансової допомоги українському урядові на умовах подібних, які приняли Латвія та Литва. Ці пропозиції, які були переслані нашому урядові, однаке були відкинені як невигідні на думку тодішнього міністра фінансів — Хр. Барановського.

Тільки можна дивуватися, що хтось хотів нам давати кредити, які ми в нашій безвихідній ситуації, вважали за невигідні, коли Латвія і Литва, що були в незрівняно кращій ситуації та були визнані великими державами, такі кредити приняли.

Інтриги бувших членів нашого посольства проти Тишкевича далі не припинялись і дійшло до видруковання пасквіля, який розіслано до багатьох французьких політиків. У відповідь на це

Тишкевич дістав від Р. Пуанкарے й Ф. Фоша їх візитові картки у знак пошани.

Ше раз мала дегресія в жидівській справі в Україні. Всі українські політичні партії, на чолі з урядом і УЦРадою, з самого початку нашого державного життя старалися притягати жидів до співпраці і творення української державності, виходячи з засади, що жидівська національна меншина, як кожна інша меншина в Україні, має право на таку співпрацю. В січні 1918 р. був ухвалений УЦРадою закон про Національно-персональну автономію жидівської, польської та російської меншини й були утворені відповідні національні міністерства. Жидівська меншина, а головне її інтелігенція в більшості пішла до ворожого тaborу більшовиків, а решта вірила в поворот старого царського режиму...

У 1921 році граф Михайло Тишкевич покинув становище нашого посла в Парижі. Справа наша на той час в Парижі була в лішому положенні, ніж в добі Мирової конференції. При прощальній авдієнції в міністерстві закордонних справ Тишкевич почув прояв симпатії французького уряду для України та запевнення, що "визнання самостійності України" станеться фактом, як тільки територія її буде в руках уряду УНР.

Було це однозвучне з тим, що рік тому Тишкевич добився в Лондоні. Коли згадаємо, що в 1919 році ніхто з "сильних світу" навіть не хотів чути про самостійність України, був це успіх і велика заслуга в цьому належить виключно Тишкевичеві.

Таким є короткий силует Тишкевича на тлі подій 1915-1921 років. Він був людиною, яка вміла знайтися в кожному товаристві, а його інтелігенція й всесторонній широкий діапазон знавця західних культур, маляра, музики та цікавого бесідника-демократа робили його бажаним в товариських сферах Лозанни, Женеви й Парижу.

Після відходу Тишкевича вкоротці головою місії в Парижі став Ол. Шульгин, досягнувши своє давнє бажання ще з часів перебування на становищі посла в Болгарії. Дальша, безперечно корисна, діяльність Ол. Шульгина в Парижі вже була обмежена до інформаційної справи тому, що наше питання зійшло з міжнародної арени. Місія в Парижі проіснувала аж до вибуху другої світової війни.

Відносини, які панували в паризькій делегації, нам безперечно зашкодили, хоч було би смішно твердити, що мали рішуча чий вплив на непризнання нашої самостійності. Ми не володіли

більшістю нашої території — це мало рішучаший вплив на не-призnanня нас, як самостійної держави. Зрештою прийшла наша програна — наша армія та уряд були витиснені сильнішим ворогом і ми опинились на еміграції...

28. Чужинецький дипломатичний корпус в Україні. Український дипломатичний корпус за кордоном — його тіні і світла.

Представництва чужих держав у Києві в роках 1917-1919 мали: Австро-Угорщина (барон Я. Форгач), Англія (П. Багте), Болгарія (І. Шішманова), Дон (ген. Черячукін), Німеччина (барон А. Мум фон Шварценштайн), Румунія (ген. Коанда), Туреччина (Ахмед Мухтар-бей), Фінляндія (Г. Гуммерус), Франція (ген. Табуї), Польща (С. Валькович), Грузія (В. Тевзай), Кубань (полк. Ткачов). Крім того у Києві були консульяти деяких нейтральних держав: Еспанії, Данії, Греції, Норвегії, Швеції, Швайцарії, Персії, Італії, Литви, Білорусії та РСФСР.

Український дипломатичний корпус за кордоном був аж непотрібо великий. До часу нашого визнання та устабілізовання нашої державності, Україні цілком вистарчало б мати представництва в столицях великих держав. Натомість ми мали представництва в: Австро-Угорщині (а після роспаду Габсбургської монархії в Австрії та Угорщині), (А. Яковлів, В. Липинський, Г. Сидоренко), в Німеччині (Ол. Севрюк, М. Порш, барон Ф. Штейнгель, Р. Смаль-Стоцький), в Туреччині (М. Левітський, М. Суковкін, Ол. Лотоцький), в Болгарії (Ол. Шульгин, Шульга), в Швайцарії (Є. Лукасевич, барон М. Василько), в Фінляндії (К. Лоський, М. Залізняк), в Швеції та Норвегії (ген. Б. Баженов, К. Лоський), в Румунії (М. Галаган, К. Мацієвич, ген. полк. С. Дельвіг), в Угорщині (М. Галаган, ген. Сікевич), в Італії (В. Антонович, В. Мазуренко), в Англії (М. Стаковський, Марголін, Яр. Олесницький), в Чехословаччині (М. Славінський), в Данії (Д. Левицький), в Бельгії та Голандії (А. Яковлів), в Греції (Ф. Матушевський, М. Левицький), у Ватикані (гр. М. Тишкевич, о. Ф.К. Бонн), в Естонії (Є. Голіцинський), в Латвії та Литві (В. Кедровський), в Польщі (В. Курдиновський, П. Пилипчук, А. Лівінський — С. Витвицький, Л. Михайлів), в Парижі (Г. Сідоренко, гр. М. Тишкевич).

Окрім дипломатичні представництва Західної області УНР

(пізніше — Зах. УНР), були в Австрії (бар. М. Васильків, В. Сінгалевич), в Угорщині (Віберович) в Швейцарії (Є. Левицький), в Чехо-Словаччині (С. Смаль-Стоцький), у Франції (В. Панейко), в США (Л. Цегельський), в Канаді (О. Назарук), а представником на Південну Америку був П. Карманський.

Оцінюючи загальний рівень наших представників (послів), треба признати, що в переважаючій більшості він був задовільняючий, коли згадаємо, що ми мали цілковитий брак фахових дипломатів. Абсолютна більшість послів були люди володіючі чужими мовами, з вищою освітою, в багатьох випадках правники. Більшість з них виказала вміння орієнтуватись в лабіринтах європейської політики. В кількох випадках, і то на дуже важливих дипломатичних становищах ми мали, на жаль, невідповідних послів, про що буде мова далі.

Метафразу, що "вступив до дипломатії, а не в пожарну сторожу тільки тому, щоби не мусів поспішати" треба, на жаль, застосувати до нижчого складу персоналу наших дипломатичних представництв. Були це люди в більшості не володіючі чужими мовами й досить випадкові щодо вибору. Особливо, як би навмисне, вибрані рукою якогось ворога. Найслабші сили дістались до складу націоної делегації в Париж. Делегація, яка була для нас найважнішою чому й мала б бути найкращою щодо складу. Вже сама структура паризької делегації була хибна в засаді. Делегація складалась з п'яти повновласних делегатів: Г. Сидоренка (голова), В. Панейка (заступник голови), представника Західної області УНР Сл. Шульгина, В. Матюшенка й А. Марголіна. Всі справи мали вирішуватись колегіально, але на підставі інструкції міністерства закордонних справ і державного секретаріату закордонних справ З.УНР. Інструкції з міністерства приходили щораз рідше, а після окупації Галичини полякам майже взагалі не доходили в Париж. Та ж які могли бути інструкції з нашого міністерства, відрізаного у Вінниці чи Кам'янці-Подільському від всього світу!?

Так почалась самочинна сепаратна діяльність трьох груп. Особливо була шкідлива діяльність групи В. Панейка, яка від самого початку стала на становище окремої Галицької державності. (Пізніше В. Панейко перейшов до групи федералістів). Характеристичним для ментальності цієї групи був такий епізод: на уповноваженнях, які дістали в Парижі для переговорів про польсько-українське перемир'я, була печатка: "Західна область Укр. Нар. Республіки". Найближчі співпрацівники В. Панейка ---

проф. Томашівський та інші, коли побачили цей документ із Станіславова, реплікували: "Ми тут докладаємо всіх сил, щоби переконати мирову конференцію, що ми окрема держава, а ви тут приходите з тим ідіотизмом!"

Ці панове "дипломати", які годились більше, дійсно, до "пожарної сторожі", були членами офіційної єдиної делегації від соборної У.Н.Р., проголошеної 22/1 1919 року у Києві, але докладали всі зусилля, щоби доказати представникам Антанти, що тільки Галичина доросла до державного життя й тільки вона не є заражена більшовизмом.

Другий наш посол в Парижі гр. Михайло Тишкевич, як вже було згадано, мав багато праці й великі неприємності зі справою вичищення цього посольства, але й після змін і редукції його персонального складу, бувші члени посольства "робили політику" на власну руку, компромітуючи нашу справу.

Крім згаданого вже посла в Парижі Г. Сидоренка, який не відповідав своїм завданням, в Парижі були ще теж інші дипломати, котрі не придбали доброго імені нашій молодій державі. До таких дипломатів належали — перший та другий посол у Німеччині — Ол. Севрюк і барон Ф. Штейнгель. Перший вельми молодий (24 роки) голова делегації на мирові переговори в Бересті, а пізніше посол УНР в Берліні, був цілком не підготований до дипломатичної служби та не розумів справ європейської політики. Молода людина, з незакінченою вищою освітою, Ол. Севрюк пізніше придбав життєвий і політичний досвід, опанував мови, але швидка кар'єра на дипломатичному полі негативно вплинула на його морально-політичний рівень. Звичка до високого рівня життя впливала на інклінацію то до більшовизма, то до гітлеризма, а в останньому часі свого життя Ол. Севрюк мав ролю "спеца" при міністерстві закордонних справ III Райху. Колишній молодий, досить гарний та здібний студент, укр. соцрев. загинув у 1941 році в загадковій залізничній катастрофі в дорозі з Берліна до Варшави. Був він єдиним пасажиром у спальному вагоні, який згорів.* Цей старший пан, з добрими дипломатичними манерами — "un parfait homme" — був уже небажаним тягарем для німців, бо знав забагато того, чого знати не мусів.

Другий посол в Берліні, барон Федір Штейнгель — посол

* "Україна" — місячник ч. 9, серпень 1953. Париж, стор. 794,5. (Катастрофа була 26 грудня 1941 року.)

України за часів гетьмана П. Скоропадського, був дідичем з Волині, членом ТУП, основником і власником українського музею в Городку на Волині — великим українофілом. Але всі додатні риси барона-українофіла зникли після гетьманського перевороту, коли він став одним із стовпів федералізму і виказав себе політичним обскурантом і германофілом. Отож в часі свого урядування на становищі посла України в Німеччині в 1918 році, коли Німеччина стояла на краї військової катастрофи та була політичним трупом, він — Штейнгель вперто стояв на платформі німецької орієнтації та 14 жовтня 1918 року був на офіційльній урочистості авдіенції у Вільгельма II. В тому часі вже самі німці не вважали за потрібне реалізувати цю візиту, але барон уперто її домагався та її досяг тоді, коли події світової політики вимагали від дипломата зовсім іншого поступовання і орієнтації.

В міністерстві закордонних справ Німеччини виці урядовці неофіційально інформували українських дипломатів про безнадійний стан Німеччини й радили якнайшвидше нав'язувати політичні контакти з державами Антанти, але барон був глухий та сліпий...

Були у нас теж такі дипломати, які були майже цілком бездіяльні, що не виходило із їх злоби волі, але тому, що вони не знали, що мають робити й тому нічого не робили. Ці наші дипломати принаймні не шкодили нашій справі, а навіть часом зробили щось корисного. Були вони, однаке, непотрібною дорогою декорацією.

Мали ми теж дуже рухливих дипломатів, але їх рухливість була дуже шкідлива для справи нашої державності за кордоном. Таким, без сумніву здібним, був Орій Гасенко, який працював у складі дипломатичної місії УНР у Румунії. Одного разу, під час виїзду посла К. Мацієвича в Україну на пораду з нашим урядом, Орій Гасенко лишився як шарже д'афер і, дякуючи своєму неопанованому темпераменту, викликав непорозуміння з румунським міністерством закордонних справ, склав протест і виїхав за кордон аж у Швейцарію "відпочити" після "зірвання дипломатичних стосунків" з румунами формою протестаційної ноти. Він затримався в Лозанні в одному з кращих готелів, як український дипломат Жорж де Гасенко, винайняв собі яхту на Женевському озері, де денно виїздив на відпочинок.

Відпочивши, чи вірніше витративши гроші, (звичайно державні) він від'їхав до Відня, не вертаючи вже більше до Руму-

нії. Цей шарже д'афер мав ще одну "аферу" в Румунії, коли видав додаток до гасла "Україна" у французькому енциклопедичному словнику Ляруса, без жодного порозуміння з видавництвом. У цьому додаткові умістив мапу України з Бесарабією, яка була окупована Румунією. Звичайно, цей додаток був конфіскований румунською цензурою. На мапі мусіла бути скреслена територія Бесарабії, а французьке видавництво подало судову скаргу за недопустиме видання додатку до чужого видавництва. Счинився подвійний скандал, про котрий писали газети Букарешту. Все це відбувалося в дуже тяжкій добі для України, коли теж відносини з румунами не були добрі, а нам залежало на покращанню цих відносин, головно для того, щоби дістати так необхідну зброю для нашої армії.

Ще один прикий епізод, та ще в так для нас важкому й невральгічному пункті, як Варшава, героєм якого був український "дипломат" Б. Курдиновський. Він був висланий до Варшави з уповноваження тодішнього міністра закордонних справ УНР проф. К. Мацієвича, людини над край довірливої. Отож довірливе й невдало зредаговане уповноваження Б. Курдиновського використав у своїх особистих цілях і підписав з поляками (тодішнім урядом І. Падеревського) в квітні 1919 року, "договір", в якому погодився віддати українські землі під зверхність Польщі. Ціль його подорожі до Варшави була лише з метою нав'язання контактів з поляками, які про це знали, але однака підписали з цим авантюристом "договір", який використали в розмовах з чільними представниками на мировій конференції у Версалі, доказуючи, що українці бажають приєднати Галичину до Польщі. Проф. К. Мацієвич, міністр закордонних справ в кабінеті проф. С. Остапенка, який поносив за це відповідальність, був заслуженим українським громадянином, але так, як і Г. Сидоренко, жодним дипломатом.

Довірливий оптиміст, він, під час послування в Букарешті, несвідомо впроваджував в блуд наш уряд, надсилаючи оптимістичні звіти про наші справи в Парижі відрізаному від Західної Європи нашему урядові. З яких "дипломатичних" джерел він черпав такий оптимізм?!

Було ще й кілька плям на нашему дипломатичному тілі (*Corps diplomatique*), про одну з яких ще згадаю пізніше, коли торкнуся нашої еміграції у Відні, а героєм якої був український барон М. Василько. Наши дипломатичні представництва були непотрібно великі, щодо персонального складу, але квалітативно

мало вартісні. Наша молода держава не потребувала такої великої кількості посольств, крім кількох представників у сусідніх державах і головних центрах міжнародної політики як Париж, Лондон і Вашингтон. Крім того ми могли мати кілька інформаційно-пресових бюр. За таке рішення виразно говорила наша тяжка фінансова ситуація та брак кваліфікованих фахівців. Каригідна господарка деяких наших дипломатичних представництв полягала ще в тому, що помешкання посольств були занадто роскішні й непотрібно великі. Як приклад можна згадати посольство в Італії (при Квіриналі), яке займало великий палац з ліпленими пляфонами та розмальованими стелями в центрі Риму, недалеко від віли Боргезе та бульвару Корсо д'Італія. Посольство це вийшло вже в 1919 році, коли Україна вела тяжку збройну боротьбу з Москвою й була у вельми скрутному фінансовому стані. Крім палацу посольства окреме помешкання мало пресове бюро, як рівнож місія для справ військово-полонених, що замешкувала в дорогому готелі.

Багатим палацом ми не могли нікому імпонувати, як рівнож це не могло мати вплив на наші дипломатичні успіхи, а ще й в Італії, яка не грава першу скрипку в політичному міжнародному концерті. Однака державна скарбниця витратила великі гроші, що дуже скоротило добу існування цього посольства.

Хіба одно з найбільш скромних посольств наших було посольство в Швейцарії, яке мало всього шість, чи сім кімнат у звичайному домі, на одній з торговельних вулиць Берна, хоч засноване воно було ще вліті 1918 року, в добі стабільної фінансової ситуації нашої держави. Але міністр закордонних справ Української Держави Д. Дорошенко під час відвідин посольства, був невдоволений скромним помешканням, називаючи його "торговельною агентурою".

Праця наших посольств за кордоном, поза Німеччиною, Швейцарією та державами Антанти, де велась ширша політично-дипломатична діяльність, проводилася, головно, в напрямку інформації чужих народів щодо України та її визвольних змагань. Для того видавались публікації в чужих мовах про культурне, економічне, політичне й державне життя України, як рівно ж нав'язувалась співпраця з пресою тих держав, де перебували представництва. Найбільшу видавничу діяльність і співпрацю з чужою пресою проявили наші представництва в Швейцарії та Франції, де, особливо після приїзду в Париж Тишкевича, було нав'язано контакт з французькою пресою.

Ці два посольства видали кільканадцять більших публікацій на французькій і німецькій мовах і десятками статей була інспірована преса Швайцарії та Франції. Крім того бельгійська, голландська, данська й скандинавська преса часто писали про українські справи під впливом наших дипломатичних представництв. Пресове бюро Надзвичайної дипломатичної місії в Чехо-Словаччині теж належало до рухливіших і видало деякі корисні публікації про українське питання.

Контакт з народами б. Росії, як вже згадувалось, підтримував у Швайцарії гр. М. Тишкевич ще від початків першої світової війни, де в тому часі групувалось політичне життя еміграції народів царської Росії. Після революції ці контакти поширилися і наше посольство було в постійному зв'язку з представниками Грузії — Сумбатовим і Шавішвілі, Азербайджана — Бамматом, Литви — Шаулісом, Ольшевським і Даумантасом. Безпосередніх зносин майже не було з росіянами й поляками.

29. Більшовицькі заворушення в Швайцарії в 1918 році.

Центральне положення Швайцарії під час першої світової війни, як краю нейтрального, давало можливості нашому посольству нав'язання контактів з державами Антанти, в чому дуже допомагало прихильне відношення швайцарського уряду до нашого дипломатичного представництва. Звичайно, в цій справі був дуже помічний граф Тишкевич і його знайомства. Крім того витворилася така ситуація, що наше посольство один час було єдине дипломатичне представництво з території бувшої Росії в Швайцарії. Царське посольство в Швайцарії припинило свою діяльність, більшовицький уряд вже мав там своє представництво, але це неофіціяльне більшовицьке представництво було змушено виїхати із Швайцарії на вимогу швайцарської влади в листопаді 1918 року, із-за близького пов'язання цього представництва з комуністичними заворушеннями, що сталися в Швайцарії в кінці 1918 року. Ці заворушення, мало відомі широкому європейському загалові, продовжувались десь понад тиждень, а центром їх було місто Ольтен в кантоні Солотурн, де на віть постав "совдеп". Безпосередніми причинами заворушень була тяжка господарча ситуація нейтральної Швайцарії в зв'язку з війною. Головно йшло про брак харчових продуктів, які Швайцарія імпортувала із-за кордону. Невдоволення робітничого

Ольтену було використано більшовицькими агітаторами з-поміж членів більшовицького "пол. предства", на чолі якого була якась Балабанова. Влада швайцарської конфедерації, стурбована подіями (які далеко не були грізні та мало подібні до наших більшовицьких повстань), перевела навіть частинну мобілізацію. Військо таборувало й патрульвало на вулицях всіх більших міст, особливо у всіх місцевостях кантону Солотури. Ціле населення Швайцарії було настроєне вороже до безпідставних домагань комуністів, крім збільшовиччених робітників міста Ольтен.

На тлі цих подій велика російська еміграційна колонія в Швайцарії, як і всі інші громадяни бувшої Російської імперії, були дуже стурбовані, боячись щоб не були вислані з кордонів Швайцарії, бо багато з них вже мали пашпорти більшовицького полпредства. Багато таких громадян зголосувалось до нашого посольства, доказуючи свою приналежність до України, дома-гаючись опіки та українських пашпортів, знаючи, як наше посольство зустрілось з прихильним приняттям швайцарської влади й суспільства.

Співпрацівники нашого посольства мали багато праці, бо дійсно, певний процент бувших російських громадян походили з України й мали право на українські пашпорти, так бажані в той час. Мої знайомі з посольства працювали від ранку до вечора, щоби полегодити всі справи адміністраційно-консульського характеру та підготувати всі матеріали для політичної праці провідних чинників посольства.

Ці події пройшли досить спокійно і за два тижні всі про них забули.

30. Українська Республіканська Капеля Олександра Кошиця в Европі.

У 1919 році у Відні пощастило мені зустріти капелю Ол. Кошиця та чути її концерти. Тут, після концертів у Чехо-Словаччині, розпочинала вона свій тріумфальний похід Европою та Америкою, прославляючи українську пісню на двох континентах. Пізніше ще усміхнулась мені доля і я мав нагоду почути наш славний хов у Варшаві та в Берліні, де, як завжди, цей хор, під геніяльним проводом Кошиця, збірав лаври й підбивав серця навіть наших ворогів. Нашого великого диригента й композитора, якого я знав ще з Києва та чув його прекрасний київський сту-

дентський хор, я мав нагоду знова побачити й почути його хор вже в сиянній славі. Незабутні концерти хору під його диригуванням давали мистецьку насолоду кожному слухачеві. Хор під його проводом був симфонічною оркестрою, яка в інтерпретації свого диригента, давала щось цілком своєрідне. Ол. Кошиць, як казали, малював образи звуками. Слухаючи його хор ми бачили образи, які, протягом концерту, він ласково роздавав своїм слухачам.

Рецензії концертів Ол. Кошиця в пресі тих країв, які він відвідав із своїм хором, були повні хвали й подиву. Згадаю дещо з тих рецензій. Так "Нойес Моргенблат" у Відні, в липні 1919 року писав: "Україна, яку сотками літ гнобила московська тиранія, знайшла в музиці та в любові до музики ідеал свого освобождження. Таке враження ми винесли з тих пісень, які почули у виконанні українського хору... Високої похвали заслуговує диригент Ол. Кошиць, який є великим мистцем, що має незвичайне почуття тону і вміє відчути народну душу".

"Тагес Анцайгер", Цюрих, в жовтні 1919 року писав: "Майстерність, з якою цей високовизначний диригент п. О. Кошиць тримає свій хор, а недосяжна... Хоч пісні, які ми чули є народні, але їх склад і гармонія такі тяжкі та складні, що вони дають найвищу атестацію музичній культурі України". "Базлер Фольксблат" з 30/X 1919 р. писав: "Провідник цього надзвичайного хору п. О. Кошиць є не тільки знаменитим диригентом, але він мусить також мати велике технічне знання. Це доказує кожний такт, який він велить співати". "Дер Бунд", Берн Швайцарія 17/X 1919 р. підкреслює в своїй рецензії: "Ми охоче говоримо про себе (швайцарці), як про країну надзвичайних співочих товариств. Під час вчорашнього концерту Українського Національного Хору всі ми зрозуміли, що нам ще треба багато вчитися".

Тисячі таких рецензій збирал наш хор після своїх концертів у Європі та в Америці.

Не всі наші громадяне, а головне молодіжі, знають, що цей хор під орудою О. Кошиця був організований у Києві на початку 1919 року й вийхав за кордон з Кам'янця-Подільського в кінці березня того ж року. Українська Республіканська Капеля під орудою Олександра Кошиця була державною установою заснованою постановою уряду УНР для пропаганди української пісні, як теж української справи, за кордоном. В січні 1921 року капеля реорганізується під адміністративним оглядом і перетворюється в приватний Український Національний Хор і

концертую до 1926 року. Концертова подорож цього знаменитого хору відбувалась в таких краях: Австрія, Швейцарія, Франція, Бельгія, Голяндія, Англія, Німеччина, Польща, Еспанія, Сполучені Штати Північної Америки, Канада, Куба, Мексика, Бразилія, Урагвай та Аргентина. На протязі від 1919 до 1921 року (з деякими перервами) було відспівано біля 1000 концертів, а капеля, в наслідок різних подій та причин матеріального характеру переформувалась п'ять разів і мала різну кількість і різний склад співаків від 75 осіб до 35 осіб жінок і чоловіків.

Не знаю, кому в нашому уряді прийшла думка вислати капелу під проводом славетного Ол. Кошиця за кордон, але була це дуже добра думка, бо хор цей зробив Україні в цілому світі таку прекрасну пропаганду, яку не в силі були виконати жодні пресові бюра, політики, чи дипломати. Ол. Кошиць зі своєю капелою був найвизначнішим і найкращим амбасадором України в світі, зокрема в Америці, де не було наших дипломатичних представництв.

У той час, коли Кошиць завойовував Європу й Америку, а наші дипломатичні представництва, з меншим успіхом боронили наші інтереси за кордоном, в Україні розвивалися події, як в калейдоскопі. Україна була "в оgnі й бурі революції". Були це роки 1919-1921.

31. Україна в оgnі повстань і наша державність.

Не від речі згадати коротко про положення, яке було в Україні в ті часи, а було воно несамовито складне. Заклик до повстання проти влади гетьмана Павла Скоропадського, яка була реакційно-русофільська, мав величезний відгук і Директорія УНР через місяць була вже в Києві, та на початку ніби панувала над ситуацією. Головна причина успіху була в тому, що наше селянство діставало знову в свої руки поміщицьку землю, відібрану йому гетьманською владою й німцями.

Маючи кількасоттисячу армію Директорія УНР, однаке, не була в силі опанувати положення в Україні ані ідейно, ані організаційно. Повстанські маси, що майже виключно складались з селянського елементу, не мали високої національно-політичної свідомості і, відібравши землю від поміщиків, самочинно ліквідувались. Так могутня селянська армія, після досягнення своєї мети, перестала існувати, як реальна сила.

Армія повстанська взагалі була дуже лабільна, її стан змінявся з дня на день. Такому стану речей допомагав факт, що провідники наших визвольних змагань не мали ясної програми, не мали атракційних гасел для широких мас населення, не вміли сполучити головний для нашого селянства, соціальний момент з моментом національним. Наш провід блукав поміж гаслами демократії та диктатури, шукаючи якогось гармонійного з'єднання соціальної й національної ідеї, маючи проти себе конкретні демагогічні гасла більшовиків. Наш провід не мав теж сильної регулярної армії, яка була б опорою в настановленні порядку й переведенні в життя плянів уряду. Ці пляни все лишалися на папері.

Так наше селянство пішло за УКПістами й боротьбистами. Селянство наше вже на початку повстань, ще за часів німецької окупації при гетьманові було цілком дезорієнтоване, бо не могло зрозуміти, котрі більшовики були за українською державністю, а котрі були проти. Треба пам'ятати, що крім російських більшовиків в Україні в 1918 році, в часі гетманату, як і після його повалення, були вже нові українські більшовики (УКП і боротьбисти — ліві соц.-рев.), котрі стали на платформу української радянської самостійності.*

Українські більшовики, крім симпатій населення, (головно його чільного класу — менш заможнього селянства) не мали ніякої реальної сили, а головно не мали українських військових радянських формаций. Взагалі, абсолютна більшість військової сили в Україні складалась з росіян, а командування було виключно в руках росіян.

Соціальна програма Директорії УНР в практиці не відповідала повстанським масам нашого селянства. Воно було за негайний розподіл землі та націоналізацію фабрик, під гаслом: "Земля селянам — фабрики робітникам!" Наша влада завжди спізнено пристосовувалась до вимог мас, а тому утворилася хитра нова еманація вже "самостійної УССР", з українськими комуністами, але тільки до часу, коли над ситуацією цілком почали панувати російські більшовики, (після перемоги над Денікіним і УНР.) Московський центр, терором над УКПістами й українськими масами, привів до злучення "Самостійної УССР" зsovітською

* С. Швалах і В. Шахрай: "До Хвилі" УКП Саратов, 1919. (передрук Нью-Йорк, 1967) I. Майстренко: З історії компартії України. Нью-Йорк, 1967.

Росією, під новою назвою СРСР. Не дивно тому, що велика частина нашого селянства, збаламучена більшовицькою агітацією, та за підтримкою цієї агітації УКПістами й боротьбистами, навіть національно свідома частина нашого селянства йшла за абсурдальними гаслами, котрі обіцяли їм добробут і "економічний рай" будучого комунізму...

Економічні й соціальні моменти перемагали в психіці селянських мас в добі, коли все було на досяг руки. В селянських клунях вже стояли фортечні, сервізи з панських маєтків були на столах селянських хат, навіть песи їли з цих сервізів, а невибагливі агітації більшевицьких агітаторів представляла нашему селянству безгрошову будучину комунізму. Агітація, особливо на салах, була винятково примітивна, але переконуюча, бо вже тоді більша частина тих "благ" комунізму існувала: селянє грабували все, що хотіли в поміщиків і в заможніших своїх сусідів селян, а тому вірили в обіцянки. Більшовицька влада в початках свого існування не ставила перешкод анархії та грабункам.

Питання землі вже на світанку революції, фактично було розв'язане, бо селянство розділило її поміж собою в твердій вірі, що вона лишиться її власністю. Агітація більшовиків тоді ще ані словом не згадувала про колективізацію. Так купували більшовики прихильність і довір'я широких мас на селі, несвідомих законів економіки. Все це діялося до часу, аж вони захопили владу міцно в свої руки.

Декому здаватиметься це фантазією, брехнею, божевілям — тих відсилаю до преси 1918-1922 (найкраще оригінальної більшовицької), яку можете ще знайти в бібліотеках за кордоном і в Україні, але там ця преса не є для вжитку кожного громадянина. Сьогодні вона вже є в зачинених, таємних фондах і видається до рук тільки довір'я гідних товариців.

Все це не значить, що Ленін-Улянов, або інші більшовицькі чільні провідники як: Троцький-Бронштейн, Стеклов-Нахамкес, Радек-Собельсон і Сталін-Джугашвілі, що всі вони вірили в такі теревені, але був це ганебний спосіб, тактика (знаменита тактика, про которую так любив говорити Ленін) опанування, схоплення в свої руки влади на державному кораблі в розбурханому морі революції. Після опанування положення йшли експерименти, які після неуспіхів і страшних людських страт (голод, терор) привели цілу країну, з новою назвою СРСР до державного капіталізму. УЦРада та її уряд і ціла українська суспільність "гречкосіїв", сучасних нашадків колишніх запорозь-

ців, замість будувати нашу армію, дискутували з більшовиками, довіряючи їх гаслу: "самоопредєлєніє вплоть до отцепенія", виходячи з демократичного принципу — "аудіатур ет альтера парс". За все це пізніше український народ дорого заплатив.

Самі більшовики пізніше відверто признавали, що справі опановання ними України допоміг провід українського національно-визвольного руху своєю нерішучістю. Ленін і інші більшовицькі провідники відверто висловлювали думку, що вони опанували Україну не так збройною силою, як свою пропагандою серед дезорієнтованих українських селянських мас. Вони майстерно застосували це модерне зло — пропаганду — яка під час війни стає найбільш принадою, справжньою розпustoю. Розсіваючи фантастично брехливі обіцянки її відомості вони добре знали, що першою жертвою кожної війни є правда. Грали вони на найнищих інстинктах мас виходячи з засади, що у людини тільки жолудок бував вповні задоволений, та її те тільки іноді.

Не використав наш провід і той момент, коли в Україні спалахнула жорстока громадянська війна з присмаком міжнаціональної ненависті.

Момент цей вимагав рішучих гасел від нашого проводу. Відносини в тому часі були такі, що більшовики не брали полонених, руйнували артилерією українські села, розстрілювали масово громадянство, навіть найменш національно свідоме. Українська влада не вміла використати ці настрої, а народний гнів вилився не в формі бою за національне визволення, але в хвилях протижидівських виступів.

Наше селянство, на плечі якого, зараз же на початку, ліг увесь тягар радянського режиму з його "соціалізаціями", бачучи у всіх більшовицьких установах переважну більшість жидівського елементу, ідентифікувало комунізм з жидівством.

Немалою причиною дезорієнтації в тих часах нашого політично й національно невиробленого населення, були часті зміни складу урядів і відходу, як українських "есерів", або інших демократичних партій, а то й провідників такого калібра, як Володимир Винниченко та Михайло Грушевський. Виїзд їх на еміграцію в часі, коли їх імена були популярні в широких масах, приймався, як крах боротьби УНР за незалежність. З поміж провідників, які мали популярність, лишився лише Симон Петлюра, який був примушений балансувати поміж лівими й

правими напрямками, не маючи в своїму оточенні добрих дорадників, а сам він був нерішучої вдачі. Він — культурний демократ (соц-дем. з переконання) не вмів виступити з успішними гаслами проти більшовицької пропаганди.

З цього всього виникало неуміння використати повстання та повстанських сил від часу повалення гетьманату аж до кінця 1919 року. Популярність Петлюри в ті часи була так велика, що невикористання нашими військовими цих сил (наприклад на тилах денікінської армії), сил, які були добре організовані, привело їх до зневіри, переходу на сторону українських більшовиків (в добі війни з Денікіним), а пізніше повстанці були цілком зліквідовані російськими більшовиками, регулярною совітською армією, як ворожої їм сили.

Щоби мати козир проти української влади, більшовики під час боротьби з Денікіном, спритно поновили й підтримали на короткий час українських більшовиків "Самостійної Совітської України". Вкоротці були зліквідовані теж українські більшовики (УКПісти та боротьбисти).

На шахівниці наших невдач тодішніх часів заважив теж і дуалізм нашої закордонної політики, як і військових починань.

Дві армії, два уряди, дві політики...

Злучення західних і східних земель, яке відбулось так урочисто 22 січня 1919 року в Києві на Софійському майдані, де державний секретар Західної області УНР др. Л. Цегельський відчитав грамоту Української Національної Ради в Станіславові про злучення Галичини з Укр. Нар. Республікою в "Односпільнину, Суверенну Народну Республіку Українського Народу", на жаль, мало тільки декларативний характер.

В кінці січня 1919 року до Швейцарії прийшли з України відомості про урочисте проголошення з'єднення Галичини з Наддніпрянщиною в єдину державу українського народу. Були це депеші переслані з Києва до Тернополя про перебіг свята. Привіз їх дипломатичний кур'єр до нашого посольства в Берні. Мав можливість я їх переписати, передчуваючи, що можуть вони загинути в бурхливих подіях нашої історії та лишитися невідомими сучасному нашему громадянству.

Зміст цих телеграм такий:

"Сьогодні, в річницю проголошення четвертого універсалу УНР, котрим проголошено самостійність, на Софійській площі відбулась друга національна урочистість проголошення приєднання Західної Української Народної Республіки до

Великої Східної України.

Стоїть морозний день, дерева покриті інесем. З самого ранку місто приняло урочистий вигляд. Доми прибрано національними прапорами й транспарентами. На балконах домів повішенні килими й полотна з яскравими українськими рисунками. Особливо гарно удекоровано доми на Софійській площі та сусініх вулицях. З-поміж них відличається дім, у котрім поміщається центральна контора телеграфа та будинок київського губерніального земства. На балконах цих домів було поміщенено портрети й бюсти Шевченка, прибрані національними стрічками й прапорами. Тріумфальну арку при вході з Володимирської вулиці на Софійську площе, було прибрано зверху, також і по боках, старовинними гербами України й Галичини. По всій площі було прибито до стовпів різні герби українських губерній та плакати.

В одинадцятій годині ранку на площе, під звуки музики, почали приходити українські піхотні військові частини, артилерія і самострільні команди, котрі стали шпалірами з усіх чотирьох боків площи. За військом поволі збиралась велика кількість народу, котра до початку урочистості заповнила всю площе й сусільні вулиці. Багато вилізло на деревя для того, щоб звітам краще побачити урочистість. Почали поволі приходити різні делегації й учні із школ, разом з учительським персоналом”.

Друга телеграма: “Розділенням по місцях делегацій та всім церемоніям урочистості завідував артист М. Садовський. Незабаром поперед війська уставились нові шпалери з учнів, котрі приходили на площе з національними прапорами й з плакатами. Із численних делегацій, котрі були присутні на урочистості, першими прийшли служачі залізниць з великим національним прапором, на котрому було написано: “Слава українським Героям!”. Опісля почали приходити делегації від окремих міністерств та інших установ, хрестні ходи зі всіх київських церков. Духовенство всіх церков збиралось у Софійському соборі, де в цей час йшла Служба Божа, котру правив єпископ черкаський Назарій разом з соборним духовенством. На площі робиться тісніше й тісніше. В 12 годин, проти Софійського собору стають в колони члени Трудового Конгресу на чолі з тимчасовою колегією, делегація від Галичини і Буковини, старшини українських галицьких полків, що знаходяться в Києві і члени Національного Українського Союзу. Займають свої місця коло місць призначених для членів Директорії, члени Ради Міністрів з

головою Ради Міністрів Чехівським на чолі. Тут стають також представники дипломатичного корпусу".

Третя телеграма: "В 12 годин з Софійського собору на площу виходить і займає місце навколо збудованого там аналою духовенство з хоругвами на чолі. В церковній процесії були архієпископи: катеринославський — Агапит і єпископи: мінський — Георгій, вінницький — Амвросій, черкаський — Назарій, канівський — Василь і уманський — Димітрій.

Під час цього вже здалека чути поклики "Слава!" в честь членів Директорії, котра під'їздить до площі на автомобілях. Поклики "Слава" переливаються, робляться все дужчі. Скоро члени Директорії, на чолі з головою Винниченком, занимають свої місця. Військова оркестра грає національний гімн. Чути нові поклики "Слава". На площі настає тиші. Наступає самий урочистий момент сьогодняшнього свята.

Ставши обличчям до членів Директорії державний секретар, др. Л. Цегельський оповіщає таку грамоту Української Національної Ради про об'єднання Західної Української Республіки з Великою Східною Україною: "До світлої Директорії Української Народної Республіки в Києві. Президія Української Національної Ради і Ради Державних Секретарів Західної Української Народної Республіки мають честь подати отцим до відома світлої Директорії і Правительству УНР, що Українська Національна Рада, яко найвищий законодатний орган ЗУНР на торжественнім засіданні в Станиславові дня 3 січня 1919 року, одноголосно рішила, що слідує: "Українська Національна Рада, виконуючи право самоозначення Українського Народу, проголошує торжественно з'єднання з нинішим днем ЗУНР з УНР в одну одноцільну, суверенну Народну Республіку".

(Відмінно дослівний, стилістика залищена згідно до оригіналу.)

32. Останній чин і наша програна.

Віра в допомогу Антанти, яка випливала з почуття справедливості нашої боротьби й наших домагань, привела до частинного занедбання протибільшовицького фронту й справи організації нашого війська. Настрій цей підігрівали постійні безпідставні, оптимістичні інформації нашого посла в Парижі Г. Сидоренка, як і фантастичний оптимізм міністра закордонних

справ (в уряді проф. Сергія Остапенка) — проф. Мацієвича, який вів переговори з представниками Антанти в Одесі. Всі ці невдачі привели, зрештою, до орієнтації на власні сили, бо перехід галицької армії на Велику Україну створював нові можливості спільної боротьби з більшовиками, як і новою навалою ген. А. Денікіна.

Успішні перші перемоги наших армій були змарновані ганебним уступленням і відданням до рук армії ген. А. Денікіна Києва, здобутого з'єднаними українськими військами, командуючим частинами галицької армії генералом Антоном Кравсом. Нова трагічна сторінка історії боротьби за незалежність Батьківщини — перетрактування галицьких політиків з ген. Денікіним, перехід галицької армії до Денікіна і, пізніше — на сторону більшовиків (страшна епідемія тифу створювала безвихідне положення галицької армії, яка опинилась здалека від головних сил армії УНР, а хитре більшовицьке потягнення "відновлення Самостійної Радянської України" теж мало вплив на найвінливіших галицьких політиків) все це створило страшні умови для наших армій, депримуюче вплинуло на перебіг дальшої боротьби, як рівнож дезорієнтувало кільканадцятий раз наше населення...

Прекрасна дисциплінована галицька армія була змарнована й належно не використана. Поширення страшної епідемії тифу в обох українських арміях було останньою краплею трагедії кінця 1919 року.

Знова Симон Петлюра намагається рятувати безвихідне положення. При всіх своїх хибах, Петлюра був одинокий провідник, який не емігрував за кордон, як в тому критичному часі зробив диктатор З.УНР Євген Петрушевич, виїхавши через Румунію до Відня. Петлюра розумів необхідність шукати радикальний вихід з того положення, в якому опинилась наша молода державність на невеличкому клаптику рідної землі.

Після ліквідації ворогом регулярного фронту наддніпрянської армії, рештки армії УНР відходять у запілля ворога...

Поміж сусідами України, загроженими російсько-більшовицьким імперіалізмом, була Румунія і Польща. З тих двох контрагентів, у військовому відношенні тільки Польща мала певні шанси успіху в евентуальній сутичці з СССР. Румунія, під оглядом військового потенціялу, не мала більшого значення.

Таке було тло невдалого, нащвидко зліпленого Варшавського договору поміж урядом УНР і Польщею, на чолі котрої

стояв маршал Ю. Пілсудський, договору, що до історії перейшов під назвою "договір Петлюра-Пілсудські". Був то класичний приклад білатеральної умови, де рішаючою є воля й бажання сильнішого партнера.

Нова інтервенція в Україні, бо інакше з перспективи не можна назвати цю нашу спробу розлачі, не була популярна після двох вже невдалих (німці, Антанта). Населення було зневірене й змучене.

Похід польсько-українських військ в 1920 році тому не міг дати бажаного ефекту та успіху, коли взяти ще до уваги, більш як невластивий, спосіб заховання польських військ в Україні.

Польща зрадила свого українського союзника й підписала з Совітами дуже вигідний для себе мировий договір в Ризі, діставши в своїх кордонах українську Волинь.

На цю польську зраду, однаке, треба дивитися беручи під увагу катастрофічний стан польської армії в липні 1920 року. На тому тлі є зрозуміла згода поляків на мирові пропозиції більшовиків в добі, коли прийшла пізніша польська перемога над більшовиками. Ця перемога, цілком підставно, могла здаватися тимчасовою, отож з їх погляду треба було якнайшвидше забезпечити свої тимчасові перемоги, які вони мали після великої липневої поразки.

Політика, на жаль, не знає сантиментів!

Для нас це було катастрофою, бо невеличка, виснажена українська армія вже сама стримувала натиск великої більшовицької армії, з боями залишала рідну землю та перейшла в Польщу, де була інтернована.

Не можна обвинувачувати широкі верстви українського селянства, як елементу з невистарчаючою національною свідомістю, що не дало підтримки у війні 1920 року. Український провід, якою еманація нашої інтелігенції, вニс у визвольні змагання стільки хаосу, зробив стільки необдуманих хибних кроків, що це мусіло привести широкі маси нашого народу до дезорієнтації та зневіри.

Тому одну з головних причин нашої третьої програної треба вбачати в політично-національній невиробленості нашої інтелігенції. Не можна складати вину виключно на широкі верстви нашого народу. Політику робить провід, а не маси!

Значення та вартість нашого національного зrivу, як і кілька літнє існування новітньої української державності однаке є колосальні і це мало великий, непереможний вплив на дальший

розвиток подій та на сучасний стан відносин в Україні. Жертви не були марні, бо без нашого відродження й величавого національного зриву, сучасне положення в Україні було б значно гірше.

Український національний прапор та історичний герб перестали маяти над нашою землею. Російський, московсько-совітський прапор від того часу заслонює там сонце...

Відомо: все, що визволилося з-під тієї тіні, цвіте, а все, що знаходиться в його тіні — животіє...

Надійшли для нас чорні дні розчарувань і туги за свіжою минувшиною, хоч як вона була для нас тяжка!*

Однаке, ця нацца третя програна мусить нам пригадувати стару максиму — Vae Victis — і кликати на новий національний зрив.

* 1. Умова гетьмана Б. Хмельницького в Переяславі 1654 р., 2. Програна битва гетьмана І. Мазепи під Полтавою 1709 р., 3. Зрада польського союзника в 1920 р. санкціонована Ризьким мировим трактатом поміж Совітами та Польщею 18/III 1921 р.

Частина II.

НА ЕМІГРАЦІЇ — ПІСЛЯ ВТРАТИ САМОСТІЙНОСТИ.

"Щастя не в дійсності, але в спогадах про дійсність".

А. Бель-Стендаль

Велика українська політична еміграція, яка опинилася в Європі після нашої програної, вимагає детального наслідження і студій.

Є це складне завдання, тому я не ставлю собі за ціль це питання всебічно та в цілості освітлити. Я нотую тут тільки відомі мені факти з життя головних центрів нашої політичної еміграції.

Старатимусь коротко, ретроспективно освітити життя українського населення на українських етнографічних землях (до 1939 року, до 2-ї світової війни) в Польщі й Чехословаччині, де воно проявлялося найбільш активно. Українські етнографічні землі, що входили в державні кордони тодішньої Румунії, мали найменше активне національне й політичне життя під тяжким чоботом румунської окупації.

Звичайно, в цих фактах будуть і моменти особистого життя, що в певній мірі пов'язані з життям тієї, чи іншої української громади.

Кожного автора спогадів очікують три небезпеки: 1. Через-мірне довір'я до своєї пам'яти. 2. Тенденція дивитися на давні події очима сьогодні і 3. Тенденція звеличувати свою роль в історичних подіях того часу.

Старався я уникати цих трьох небезпек. У першому випадку я помагав собі документами та історичними матеріалами. В другому — найбільш грішний, як всі автори, а в третьому — то це не має місця в моїх спогадах, бо я не належав до осіб політично експонованих.

1. Еміграційний "український" Відень.

Осінню 1919 року я виїхав із Швейцарії в Україну.

Подорожувати в тому часі було дуже тяжко навіть у центральній Європі. У Відні прийшлося чекати на чехословацьку візу, бо через Угорщину подорожувати було неможливо з огляду на те, що після ліквідації панування більшовицького уряду Бела-Куна, Угорщина була в дезорганізації — залізниці не працювали для приватного пасажирського руху, а в деяких районах і зовсім стояли, бо були знищені. Тому подорож до дому треба було відбути через Чехословаччину аж до її східних кордонів, які граничили з тією частиною Угорщини, що була на той час під румунською окупацією.

Відень, як і ціла Австрія після першої світової війни, переживав велику господарську кризу, що міцно відчувалося в мільйоновому місті, колишньої столиці великої монархії, яка після програної війни й роспаду держави, перетворилася в столицю малої Австрійської республіки. Колишній веселій, пишний Відень змарнів і був далеко не бліскучий. "Український" Відень, однаке жив бурхливим життям соток емігрантів і урядових осіб, які провадили рухливе, а часто й гучне життя відпочиваючи після виконаних своїх "громадських і державних" обов'язків, або продовжуючи надалі "високу політику". Кавярні та ресторани Відня ретельно відвідувалися українцями, що не завжди мали задовільнюючий кондуїт, що викликало погане враження поміж голодуючим населенням міста. Центром української віденської "політики" була кавярня "Герренгофкафе" окупована нашими політиками, які там політикували зі своїми політичними однодумцями за окремими столиками. Такий стolик часом творив партію, або фракцію. Ця "висока політика" нашої еміграції у Відні, яка щодо численності, в ті часи була найбільшим скупченням, робила дуже від'ємне враження. Всі ці конференції наших політиків-емігрантів відбувались під акомпанімент взаємних сварок, обвинувачень без жодного смислу й реального значення. Певна частина т. зв. чільних політиків, котрі не були позбавлені грошових засобів, резидувала після засідань у першорядних віденських ресторанах, де посилювалася свої "згасаючі" сили під акомпанімент музики та чарок, але більшість нашої віденської еміграції бідувала не маючи грошових засобів до життя. Поміж нашими земляками з Наддніпрянщини, які не володіли німецькою мовою були й такі, що в першорядних віденських ресторанах вперто українізували персонал, розмовляючи з кельнерами по українськи. Так один із земляків п. К/алістрат С/окальський/ відвідуючи постійно один з ресторанів на Кернерштрассе звертався до обслуговуючих його кельнерів таким словним зворотом: "Ти мені, синку, не говори собачою мовою, а ти так по нашему, та принеси борщику". Доповнення картини тогочасного Відня були взаємні інтриги ворогуючих політиків і дипломатів Наддніпрянщини і Наддністрянщини, представників кооперацій, партійних ліячів і фракцій всіх напрямків.

Однією з центральних осіб різних інтриг був барон Микола Василько, інтриги та махінації якого виходили поза межі українського Відня та голосною луною відбивалися у віденській пресі.

Так 9 липня 1919 р. в "Арбайтер Цайтунг" з'явилася довга замітка про Натана Ейдінгера, "бідного галицького жида", який заробив мільйони в австрійсько-угорській шпіонажній службі в Румунії, пілкуплюючи румунську пресу й урядових осіб. Н. Ейдінгер був агентом графа О. Черніна — міністра закордонних справ Австро-Угорської монархії. На початку війни в 1914 році Ейдінгеру вдалось ще вийти з Румунії до Відня, а після програної війни й розпаду монархії, капітали Н. Ейдінгера в австрійській республіці мали підлягати високому оподаткованню та, навіть, і конфіскації, коли викрились його темні зарібки. Отож при допомозі свого доброго знайомого барона М. Василька, Н. Ейдінгер стає торговельним аташе українського посольства у Відні та переводить свої капітали до Швейцарії. Вкороті, бо 22 липня, ця сама газета пише: "Не є таємницею, що українське представництво займається контрабандою австрійських грошей до Швейцарії", додаючи до цього, що пан М. Василько одна з найбільш продажних осіб старої монархії, переніс свою діяльність до Швейцарії, де він має заняття становище посла України при уряді Швейцарської конфедерації. Чужа преса, зокрема французька, підхопила ці сенсації про українських дипломатів М. Василька й Н. Ейдінгера та, з відповідними поясненнями, ворожими нашій справі, з'явилися замітки в "La feuille", "Victoire" і "homme libre".

Є це одна з ілюстрацій багатьох помилок молодої української держави, помилок, які шкодили в міжнародній опінії нашій справі та комплікували її ще й цілковитою непоінформованістю нашого уряду, відрізаного від Європи після заняття поляками Галичини.

У вищезгаданій справі М. Василька вина спадала виключно на тодішнього міністра закордонних справ Володимира Темницького, який в половині 1919 року був висланий нашим урядом до Відня з дорученням "зліпшення діяльності наших дипломатичних представництв". Виконуючи свою місію, В. Темницький, свідомо, чи несвідомо, склав урядові пропозиції призначення барона М. Василька на становище посла УНР в Швейцарії, не беручи на увагу тих темних справ, до яких був вплутаний "український барон". Сам М. Василько, зрозуміло, вживав всі можливі та неможливі впливи, аби отримати призначення на місце уступившого посла д-ра Є. Лукасевича. Пізніше в наслідок цього призначення та деяких інших невдалих дипломатичних потягнень міністра В. Темницького, він був звільнений зі свого

становища постановою Ради Міністрів, формально із-за відмови вернутись до місця осілку, в Кам'янець-Подільський.

2. Українська політика — лінія Бертелемі і лінія Дельвіга.

Помимо всього сказаного тепер і в першій частині спогадів, наша закордонна політика робила менші й більші помилки. У 1919 році наша суспільність в Україні, як і за кордоном, палко дебатувала над одною з таких помилок, яку вчинив уряд Західної Области УНР. Була це одна з перших помилок міжнародного значення — відкинення в зимі 1919 року пропозиції про перемир'я в польсько-українській війні, конкретно — т.зв. "Лінії ген. Бертелемі". Здавалось би, що галицькі політики, які приймали довголітню участь у віденському парламенті, мають певний політичний досвід та уміння орієнтуватись у вертепах політики, але вони виявили себе, як політики з загумінковим світоглядом у міжнародній політиці.

Французький генерал Бертелемі, передаючи проект перемир'я іменем комісії Антанти, на засіданні в Ходорові 28 лютого 1919 року, в своїй промові зазначив, що неприняття проекту затягає надалі українсько-польську війну та утруднює боротьбу з більшовиками, які в тому часі вже заняли Київ. Приняття проекту, навпаки, буде мати вплив на перемогу над більшовиками, на визнання суверенності, очищення східної території від ворога, що дало би можливість прийти на мирову конференцію у Версалі, не з порожніми руками. Крім того військова комісія Антанти в'язала з приняттям проекту питання продажі зброй для нашої армії, катастрофальний брак якої відчували як наддніпрянська, так і галицька армії.

Як відомо, нам міжно стояв на перешкоді факт, що ми постійно були з "пустими руками" перед мировою конференцією у Версалі. Із усіх атрибутів існуючої держави нам постійно бракували два найголовніші елементи: більшості територій в своїх руках і добре озброєної та випколеної армії.

Не беручи на увагу внутрішнє і міжнародне наше положення, не дивлячись реально на наші військові можливості, уряд Західної області УНР не використав дипломатично пропозиції та відкинув проект лінії Бертелемі, вважаючи розподіл території Галичини за невигідний. Хоч таке становище галицької делегації, зasadничо, було цілком правильне, але у несамовито

тяжкій ситуації галицької армії та з політично-тактичних оглядах, було хибним і нерозважним.

Уряд УНР з С. Петлюрою радив провідним галицьким політикам і військовим приняти лінію Бертелемі, що би дало можливість відпочинку, сконцентровання уваги на протибільшовицький фронт, а може й отримання зброї від Антанти, як приобіцював ген. Бертелемі. Однаке так не сталося. Галицька делегація відкинула пропозицію перемир'я, хоч всі застереження галичан були цілком безпідставні, як рівно ж обосноване недовір'я до польської сторони... Рація вимагала погодитись на перемир'я, але... На україно-польському фронті почались знова бої, а більшовики сильно тиснули наддніпрянську армію на захід від Києва.

Галицька армія в червні 1919 року розпочала навіть досить удачу, але розпучливу "Чортівську офензиву", яка була стримана переважаючими силами добре озброєних польських військ.

Не була використана місія голови нашої військової місії ген. С. Дельвіга про уставлення нової лінії перемир'я. Ця демаркаційна лінія, що перейшла до історії під назвою "Лінії Дельвіга", мала пробігати вздовж горішнього Серету, попри Тернопіль, вздовж Золотої Липи до Дністра й вздовж Дністра до Збруча. Звичайно, що ця нова демаркаційна лінія була ще більш невигідна для нас і галицькі політики та командування відкинули теж цю пропозицію. Польський фронт, посиленій армією Галлера та армією ген. Желіговського, в новому наступі прорвав український фронт і змусив галицьку армію, котра відчувала великий брак амуніції, відійти за Збруч.

Знесилена Галицька Армія, майже без відпочинку, вкоротці перейшла на протибільшовицький фронт, щоб допомогти стримати переважаючі сили більшовиків. Так скінчилася збройна боротьба за західно-українські землі, а ми втратили територію так цінну для нас під оглядом національним, територію, яка нас в'язала із заходом — це було єдине наше вікно в Європу. Галичина була в руках ворога, який посунувся ще далі на наші землі... Молода українська республіка опинилась без зв'язку із заходом. Постачання зброї могло відбутися тільки через Румунію та повітряним шляхом. Повітряний спосіб зв'язку із заходом був для нас недосяжною мрією, бо наша молода державність мала мінімальний авіапарк. Постачання через Румунію натрапляло на великі труднощі із-за ворожого відношення румунів і французів, які були під впливом денікінців.

3. Недипломатичні українські дипломати.

Міряючи кроками віденський брук, в очікуванні чехословацької візи, я та ще кілька знайомих, що прямували на батьківщину, дуже непокоїлися віденськими плітками. Віденська еміграція була кублом інтриг, які розходились у Париж і в Кам'янець-Подільський, утруднюючи працю націй паризькій делегації. Тут у Відні в певних колах творились різні наклепи, що очорнували перед нашим урядом Михайла Тишкевича — голову паризької делегації, якби чужого нам аристократа литовської лінії родини графів Тишкевичів. Не доцінювались його особисті знайомства та контакти в Парижі та в Лондоні. Всі ці плітки кваліво передавались нашому урядові в Кам'янець-Подільський, де він був відрізаний від світу та ще більше був здезорієнтований. Наші загумінкові політики не доцінювали особистих зв'язків і контактів, значення яких не підлягає жодній дискусії. Навіть у практиці великих держав такі зв'язки відіграють велику роль. Згадаймо, наприклад, особисті приятельські зв'язки, з молодечих студентських літ, поміж президентом Кенеді та амбасадором Великобританії у Вашингтоні, сером Ор Біго, які принесли останньому неоцінні послуги в його дипломатичному становищі, про що він сам згадує. Таких прикладів із минулого політичного життя можна привести дуже багато. Сучасна міжнародня політика ведеться, в багатьох випадках, на базі особистих контактів. Лише наші політики вважали контакти та знайомства М. Тишкевича за непотрібні, а його самого за старого, тому й невідповідного на становищі посла в Парижі. У 1919 р. М. Тишкевичеві було 62 роки та був він повний енергії, ініціативи, як теж і рухливий від природи.

4. Прага після гостювання капелі Ол. Кошиця.

Довго очікувана чехословацька віза надійшла і була на наших українських паспортах. Наše товариство могло далі продовжувати свою подорож через Прагу, вздовж цілою Чехословаччиною, Угорщиною та Румунією, до Кам'янця-Подільського.

У Празі зупинка, зазнайомлення з молодою Чехо-Словацькою республікою, нашою дипломатичною місією, де я пізнав свою будучу дружину, зустріч з кількома київськими знайо-

мими, а далі — довга подорож на батьківщину.

У Прагу я приїхав унедовзі після концертування там капелі Ол. Кошиця, котру вислав наш уряд за кордон для пропаганди української справи. Була це одна з небагатьох геніальних думок нашої влади. Капеля Ол. Кошиця зробила для пропаганди нашої справи та для ознайомлення чужини з українською проблемою більше, ніж багато наших маловартісних дипломатичних представництв. Успіхи Української Республіканської Капелі Ол. Кошиця в молодій Чехо-Словацькій республіці були не менші, як у інших краях Європи. Чеська преса з захопленням писала про концерти капелі. Одним з найбільших ентузіастів нашої капелі був, молодий ще тоді, професор З. Неєдли, який, після другої світової війни, став одним із стовпів комуністичної Чехословаччини та беззастереженим русофілом. Вже тоді безперечний знавець мистецтва він написав у чеській пресі низку прекрасних статей про молоду українську державу, які були проникнуті симпатією до українського народу в його боротьбі з московською навалою в Україні.

Під час моїх відвідин ЧСР у двадцятих роках, наш посол у Празі Максим Славінський розповідав, що проф. Неєдли дістав за ці статті від нашої дипломатичної місії добре гонорари.. У тридцятих роках цей здібний історик мистецтва і музики вже цілком переорієнтувався на більшовиків і приймав участь у політичному житті ЧСР, як член компартії. Після другої світової війни він став "офіційальним істориком" комуністичної партії. Після другої світової війни був він аж до смерті (1962) президентом Академії Наук ЧСР, міністром освіти та віце-прем'єром. Протягом другої світової війни З. Неєдли перебував у Москві та, від того часу став безкомпромісним сталінівцем, людиною гонористою та мстивою. На його сумлінні є самогубство великого чеського історика проф. Шустри, президента Чеської Академії Наук під час німецької окупації, який віддано боронив чеську науку і освіту перед німецькими окупантами, та якого З. Неєдли пізніше безпідставно обвинувачував у колаборанстві.

Великою приємністю було зазнайомлення в Празі з Максимом Славінським, тодішнім послом УНР в ЧСР. Був він одним з чільніших наших журналістів першої половини нашого століття, редактор "Українсько-Весніка" в Петербурзі. 1917 році М. Славінський був делегатом Тимчасового Російського Уряду до Укр. Центр. Ради в справі автономії України, а пізніше представником Укр. Генер. Секретаріату при Тимч. Російським уряді

в Петрограді. Після ліквідації в 1923 році нациї дипломатичної місії в Празі М. Славінський став професором Українського Педагогичного Інституту ім. М. Драгоманова в Празі. Цікавий співбесідник, романтик-ідеаліст, поет і перекладач Гете, Міллера, співробітник Лесі Українки, линчив він по собі спогади від кінця XIX століття до другої світової війни. Перша частина його спогадів вийшла друком в Америці, а друга частина (від революції 1917 року) загинула, по смерті його дружини в Празі. Після приходу совєтської армії до Праги, С. Славінський був арештований НКВД і вивезений (1945 р.), а в 1946 році вмер в Києві у в'язниці. Ув'язнений з багатьома іншими громадянами українцями-емігрантами в спільній в'язничній камері, де було понад десять осіб, він, як найстаріший віком (78 років), єдиний мав ліжко. Дехто з них в'язнів за кілька літ пізніше, були звільнені та оповідали, як тяжко хорий М. Славінський весь час гідно тримався, пілтримував на дусі співтоварищів-в'язнів, а з в'язничною стороною часто вів розмови, освідомляючи їх по-батьківськи, а вони слухали та відносились до М. Славінського з пошаною. Вмер він зимию 1945 року та поховано його на Байковому кладовищі в Києві. В Празі, на урні його дружини Марії Славінської, професорки англійської мови Українського університету в Празі, яка вмерла в 1958 році, є напис: "Ін меморіям Максим Славінський посол УНР в ЧСР, 1868-1945".

5. Закарпатська Україна в 1918-1919 роках.

Закарпатська Україна, чи пак — Підкарпатська Русь, як вона тоді офіційно називалась, щойно увійшла в склад ЧСР, до якої була прилучена на підставі постанови Санжерменського мирного договору. Підставою до цієї постанови була умова поміж президентом ЧСР Т. Г. Масариком і Народною Радою Русинів Злучених Держав, емігрантів з Закарпаття, які плебісцитом у Скрентоні 19/XI 1918 р. висловились за прилучення до ЧСР. Умова забезпечувала автономію Закарпатської України, а на чолі місцевої адміністрації став один з діячів американських закарпатців др. Г. Жаткович, спочатку як президент Директорії Підкарпатської Руси, пізніше — як губернатор. Вже в 1921 році він відступив від свого становища, не дочекавшись здійснення автономії Закарпаття.

Затримався я на цьому питанні тільки як на цікавому преце-

денсі, коли еміграція рішила питання прилучення відвічної національної території до новоутвореної чужої держави.

Закарпатська Україна, так як і інші українські землі, переживала після першої світової війни різноманітні фази державної принадлежності. Угорщина силоміць старалася утримати її в нових своїх границях, намагаючись створити "Руську Країну", а постанововою народного віча в Хусті 21 січня 1919 року було проголошено прилучення Закарпаття до Української Народної Республіки. Була, однаке і така доба, коли тільки частина території Закарпатської України — Гуцульщина — існувала як самостійна країна (від кінця 1918 року до 11 червня 1919 року). Про цей маловідомий історичний факт, якім так гордилися гуцули, мені оповідали мої закарпатські знайомі в Празі. Ясіня та околиці вже вкінці 1918 року організувались у малу п'ятнадцяти-тисячну республіку. Це своєрідне українське "Сан Маріно" утворило 8 листопада 1918 року в Ясіні "Народну Гуцульську Раду", а на загальному маніфестаційному вічі проголосили зібрані, що не хочуть жити з мадярами та не згоджуються з постановами ужгородської Ради, яка була знаряддям угорської влади. Організуючи свою "Народну Раду" гуцули признали право меншин стати та дали їм представництво в Раді. Із 42 членів "Народної Ради" 34 місця належало українцям, 4 — німцям і 4 — жидам. Угорська влада старалася здобути приязнь гуцулів і вислава до Ясіні угорського губернатора "Руської Країни" А. Штефана. Під час урочистої промови, яку він виголосив перед церквою в Ясіні, його скинули з імпровізованої трибуни, якою був стіл. Невдачна місія губернатора викликала вислання 600 вояків угорської армії з Дебрецена на Гуцульщину, але гуцули при помочі гуцульської міліції, яка підлягала "Народній Раді", за кілька днів мадьярів прогнали. Порядок у гуцульській республіці підтримувала гуцульська міліція. У грудні 1918 року в Будапешті був інсценізований "З'їзд Русинів" з метою перевести проголошення автономії Закарпаття в межах Угорщини. Гуцули теж приняли участь в цьому з'їзді, але висловились проти права рішати в Будапешті про долю Закарпаття. Своєю постанововою гуцули значно спричинилися до невдачі з'їзду. Після цієї невдачі, в Будапешті угорська влада послала до Ясіні більші частини війська, яким вдалося розбройти гуцульську міліцію, але вже 7 січня 1919 року до Ясіні увійшли частини українського галицького війська та, спільними силами з гуцулами, загнали угорське військо аж за Мармароський Сигот, який українці взяли 16 січня

1919 року. Українські галицькі частини, на жаль, були відкликані із Закарпаття 5 лютого 1919 року з огляду на погіршення положення на україно-польському фронті.

Під час існування "Гуцульської Республіки" при Народній Гуцульській Раді було утворено чотири секції, котрі адміністрували краєм: 1. адміністративна, 2. господарча, 3. військова та 4. харчова. У військовій секції були відділи: закордонний та пропаганди. У Гуцульщині панував порядок, який підтримувала міліція, як і висока самодисципліна населення. Після реорганізовання апарату гуцули тримали владу над краєм до 11 червня 1919 року, коли в цій частині Закарпаття з'явилася, знецька, сильна румунська армія яка окуповала цілу східну частину Закарпаття. Народня Гуцульська Рада була розігнана й видатніші її члени були арештовані. Гуцульська республіка перестала існувати. Румуни жорстоко панували в окупованій частині Закарпаття до половини серпня 1920 року, коли передали що частину краю чехословацькій владі.

Повний вражінь від зустрічей та знайомств у Празі попрямував я у довгу дорогу на батьківщину, залишаючи в Празі наречену, що працювала в нашій дипломатичній місії. На нас цієютох, що їхали до дому на батьківщину всі дивувались як на людей, що "з'їхали з глузду". В ті часи відбувалось явище цілком відворотне, бо наші громадяни, якщо подорожували, то — на захід на еміграцію, але не на схід до дому.

Читачеві, взагалі, може бути дивним і не зрозумілим, як це я, що не був жадним урядовим чинником, чи достойником, міг відбути таку далеку та досить коштовну подорож і пощо я їхав у такий критичний момент до дому?

Від'їждаючи з України я виміняв свої збереження та зароблені гроші в видавництві "Народня Воля", де я працював на німецькі марки, що мали тоді курс 75 іфенінгів за карбованець, а в Швейцарії курс німецької марки був ще цілком нормальній. Тільки після програної війни валюти центральних держав дуже впали, а валюти держав Антанти, особливо валюти нейтральних держав, пішли дуже вгору. Коли вертаючи до дому я приїхав до Відня, то за швейцарський франк платили до десяти австрійських корон, в а Чехо-Словаччині — сім, вісім корон. В Угорщині та Румунії кожна нейтральна валюта була за ціну золота. Так я, пересічний "studiosus osrainensis" мав змогу подорожувати в тих часах так, як тепер, в 50-60-их роках, американці чи швейцарці подорожують в "бідній Європі",

особливо в її східній частині.

Вернувшись до дому мені дуже хотілось. Хотів подивитись власними очима, як виглядає ситуація в нашій молодій державі, хотів, як кожна молода людина, працювати над будовою нашого нового життя.

6. Періпетії подорожі в Україну.

Переїзд через Угорщину, яка була частинно окупована румунськими військами після ліквідації більшовицької влади Бела-Куна, був дуже утруднений та зробив на нас перше тяжке враження. Всюди панувала влада румунської тайної поліції. Залізниці на багатьох відтинках не працювали, тому їхати треба було кіньми. окрім румунські влади мали свої зони впливів, переїзд кордонів яких робив великі труднощі. Під час подорожі відбувались постійні перегляди документів, в яких було повно віз, всяких перепусток, з яких найголовнішою була віза "Сігуранци", румунської тайної поліції, без котрої практично не можна було подорожувати. Але й всі ці візи й перепустки часто заперечували і не признавали звичайні румунські підстаршини, які контролювали нас на кордонах різних військових зон. При переїзді кордону зони, в околицях міста Орадея Маре возом, бо залізниця там не працювала, румунський капрал після перегляду наших паспортів заявив нам з важним виглядом, що хоч всі документи в порядку, однаке ми не маємо права переїхати "кордон" возом, лише перейти його пішки. В перекладі на звичайну практичну мову, це значить "хабар" — дві сотки леїв. Після цього наша шістка поїхала щасливо далі. Сталася нам ще інша фантастична пригода вже на території Румунії, коли потяг, яким ми їхали, змінив свій напрямок і не поїхав згідно до розкладу. Було це на малій станції, десь недалеко Плоєшті, де якийсь-то румунський генерал бажав їхати в іншому напрямку. Всі пасажири мусіли висісти з потягу та чекати слідуючого, а пан генерал поїхав в потрібному йому напрямку. Не було це в часі війни та не була це територія окупованої Угорщини, як рівно ж не була це "службова подорож пана генерала", тільки його сваволя. Хабарництво та сваволя війська, як теж тайної поліції в тогочасній Румунії переслідуvala нас вздовж цілої довгої подорожі від кордону Чехо-Словаччини до Букарешту та до українського кордону. Постійні хабари, чи пак орієнタルний "бакшиш", ми мусіли всюди платити. Уся тодішня Румунія, як також і головне

місто Букарешт робили враження Близького Сходу. Букарешт в 1919 році був ще невеликим містом, повних малих кавярень і приємної румунської музики. Хоч було вже на схилку року, коли ми приїхали до Букарешту, однаке погода була дуже лагідна й тепла. По тяжкій подорожі з трудом ми знайшли дві кімнати в готелю та з приємністю відпочили три дні в Букарешті, відвідуючи нашу дипломатичну місію, на чолі якої стояв проф. Кость Мацієвич. В Букарешті я вперше побачив генерала Сергія Дельвіга, бувшого посла, котрий тепер при Мацієвичові, піклувався виключно військовими справами в характері військового аташе. Про С. Дельвіга я вже багато чув у Відні й в Празі. Була то цікава людина: чужинець з походження він з великою відданістю служив українській справі. Генерал артилерії російської служби, професор військової академії в Петрограді, а в часі війни (1914-1918) інспектор артилерії південно-західного фронту був він визначний фахівець у ділянці артилерії. Під час виконування обов'язків інспектора фронту, йому підлягав теж і румунський фронт, тому ген. С. Дельвіга добре знали і цінили, як визначеного фахівця у військових румунських колах, як і при дворі румунського короля Фердинанда, де генерал часто бував. Румунська королева Марія обдаровувала своєю прихильністю пристойного генерала, якого можна було іноді бачити на кінній проїзді в товаристві королеви в околицях Букарешту.

Ген. С. Дельвіг нагадував мені своїм зовнішнім виглядом секретаря нашого посольства в Швейцарії Ол. Ван-дер-Брігена, голландця з походження, який віддано, правдою й вірою служив своїй другій батьківщині так, як не завжди їй служили, свідомі і з походження, українці. До того типу людей належав і ген. С. Дельвіг, потомок шведа полоненого в 1709 р. Був він для нас в Букарешті незамінною людиною дякуючи своїм зв'язкам і авторитетові.

Відношення румунської влади до наших визвольних змагань і до нашого уряду було виразно вороже й повне браку цілковитого зрозуміння навіть своїх власних інтересів — сусідства з антибільшовицькою Україною, а не з більшовицькою Російською червоною імперією. У таких відносинах надзвичайно тяжко було дістати будь-яку поміч — амуніцію та зброю для нашої армії від румунів. Усе, що було зроблено в цій ділянці, завдячуємо тільки генералові С. Дельвігові, його тактові, з яким вмів протистояти інтригам денікінців у французьких і румунських військових колах.

Через два дні після від'їзду з Букарешту ми були в Чернівцях, які тоді були в границях Румунії. Був це наш останній етап, бо на третій день ми мали переїхати румунсько-український кордон. У Чернівцях ми замешкали в якомусь гіршому готелі на головній вулиці. Місто було брудне, збідніле та, помимо всіх старань румунської адміністрації надати йому румунський вигляд, воно виглядало, як жидівське містечко в Україні. Румунського в ньому не було нічого крім написів і румунських лихо вбраних вояків. На вулиці багато українських селян (був то базарний день). Крім жидівської та української мови чути було німецьку мову, а на останньому місці, часом і румунську мову.

Слідуючого дня вранці збудила нас якась стрілянина на вулиці, але не встигли ми ще про це щось довідатись, як в національному готелі були вже агенти румунської "Сігуранці", які після докладного перегляду наших документів, сказали нам, що цього дня ми не можемо продовжувати нашу подорож та що нам не вільно виходити з готелю. Від'їхали ми з Чернівець щойно за два дні та, перед від'їздом, довідалися від кельнера в ресторані готелю, що був це заколот у румунському полку, який складався з українських рекрутів. Офіційльна причина бунту — невдоволення вояків харчуванням. Бунт був ліквідований протягом одного дня. Вулиці приняли нормальний вигляд, але ми мусіли сидіти в готелю й бути вдячними, що нас не арештували, від чого нас врятувала всесильна віза централі "Сігуранци" в Букарешті.

7. Кам'янець-Подільський в 1919-1920 pp.

Через три дні ми вже були в Кам'янці-Подільському, куди ми приїхали в днях драматичного закінчення так званої "Кам'янецької доби", коли це місто було деякий час осідком нашого уряду. Тільки після приїзду на місце ми зрозуміли, які оптимістичні, неправдиві та спізnenі відомості ми отримували в Празі й в Букарешті та як зле були інформовані наші дипломатичні представництва про становище в Україні.

Кінець Кам'янецької доби був одним з вельми скомплікованих моментів у житті нашої молодої державності, про що є багато написано спогадів і заміток взаємно собі суперечних і часто занадто фантастичних, хоч були вони написані теж очевидцями*. Мемуаристи, які описували цей період на підставі

* Див. Сот. О. Доценко: Літопис Революції. О. Назарук: Рік на Великій

оповідань і матеріалів, освітлили його ще більше неправдиво.^{**} У відомих мені описах цей період об'єктивно написан у споминах І. Мазепи.^{***} Беручи все це на увагу не чуюся компетентним освітлювати цей період на підставі вражень кількох днів. Затримаюсь тільки на суб'єктивних епізодах-враженнях, які залишились в пам'яті.

Зараз же після приїзду нам було ясно, що наш поворот на батьківщину не був щасливо вибраний щодо моменту. Не було де приласти рук до праці, бо все було в розпаді. Уряд і міністерства, у вельми скороченому складі, виїхали в напрямку на Проскурів та Старокостянтинів, а в Кам'янці-Подільському залишився тільки головно-уповноважений уряду міністер проф. І. Огієнко. Кам'янець і увесь цей район був на передодні окупації польськими військами (в порозумінні з нашою владою), щоби не допустити до заняття цього району денікінцями, які посувались від Одеси. Наша армія, знесилена страшною епідемією тифу, браком амуніції та зброї, була в більшості згрупована в районі на північний захід від Кам'янця, відступаючи під сильним натиском денікінців на північний захід в район Проскурів-Старокостянтинів. Положення було критичне, бо невеличка територія, що була в руках нашої знесиленої армії була оточена зі всіх сторін ворогами — більшовиками й денікінцями, з якими велася війна, та румунами й поляками. Румуни були неприхильно наставлені до нас із-за Бесарабії та хотинського повстання, а поляки могли кожну хвилину розпочати військові кроки, чому наш уряд і розпочав переговори з польським командуванням, з якими було досягнено порозуміння в справі обсадження району Кам'янця-Подільського з затриманням у ньому української цивільної адміністрації. Однаке, помимо обіцянок поляків у підтримці нашої боротьби з більшовиками та денікінцями, в практиці їхня діяльність була нам ворожа. В критичній ситуації наш уряд мусів годитися на все, шукаючи порозуміння для забезпечення нашого

Україні та інші. Після появи "Літопису Української Революції". О. Доценка дехто приписував авторство цих спогадів С. Петлюрі, що не відповідало дійсності. Були це немудрі плітки антагоністів С. Петлюри. Хто знає стиль писання С. Петлюри — злібного й непресічного журналіста, зразу бачить, що це не його твір. Літопис О. Доценка має багато цікавого матеріалу, який міг легко дістатися до його рук, як осавула Головного Отамана військ УНР, однаке, під оглядом змісту, цей твір не є на високому рівні.

^{**} В. Винниченко: Відродження Нації. т. III.

^{***} І. Мазепа: Україна в огні і бурі революції. т. II.

запілля. Загальне положення погіршував факт, що наша цивільна адміністрація, як і залізничний персонал, складались у переважаючій частині з поляків і росіян, місцевих мешканців. Ворожі до всього українського вони саботували працю залізниць і адміністрації. Брак своєї технічної інтелігенції, ця ахілесова п'ята нашої молодої державності, цей брак постійно від'ємно відчувався в нашому державному житті. В критичних моментах в таких, як в кінці 1919 року, особливо болісно відчулись саботажі ворожих до нас неукраїнських елементів у лавах цивільної та залізничної адміністрації, які творили її абсолютну більшість. Як тільки ці кола відчували брак сильної руки, зараз же кидали колоди під ноги й паралізували життя. Це викликало ще більший хаос у всіх ділянках життя, головне в аprovізації. Ціни мінялися кожний день і постійно росли, бракувало харчових продуктів, росла спекуляція.

Для нас, які приїхали із-за кордону, ці відносини були ще більше скомпліковані, бо теж і помешкання дуже трудно було знайти. Тільки дякуючи нагоді й кільком знайомим, яких ми знайшли в Кам'янці, нам пощастило отримати на кілька днів невеличку кімнату з двома ліжками для нас щільтох, що було великим щастям і комфортом. Десь за два, три дні після нашого приїзду, до Кам'янця прийшли вже польські частини, згідно до порозуміння з нашим урядом. Поява польського війська внесла непорозуміння поміж ними та цивільною українською адміністрацією, котру поляки майже не признавали, негували її та поводились як окупанти.

Не маючи можливості нікуди вийхати, без жодних перспектив праці, не говорячи вже про працю плідну, наша шістка відбула "нараду", на якій четверо з нас постановило йти на еміграцію, а двох рішило йти шукати своїх родин. Вернувшись ми мали можливість, бо мали поворотну румунську візу "Сігуранци", яку нам забезпечила наша дипломатична місія в Букарешті. Так, перебувши в Кам'янці дещо понад тиждень, нас четверо подалось возом до румунського кордону в тяжкому настрою програтції. В Букарешті без труднощів ми одержали чехо-словацьку візу та, після тижневої подорожі, стосуючи на румунській території систему хабарів, ми опинилися у Празі.

В часі короткого перебування в Кам'янці, в розмовах із знайомими, одною з головних тем були повстання в Україні. Наши старі та нові знайомі, які мали зв'язки з якимсь-то центральним повстанчим комітетом, пояснювали нам організа-

цію повстань, їх значення, котре одні політичні чинники не доцінювали, а другі — перецінювали, надаючи повстанням рішаюче значення та бачили в повстаннях навіть "структуру"!!

Повстанчий рух в Україні, який продовжувався в широкому мірілі від половини 1918 року, мав стихійний характер гайдамаччини, зверненої проти російського панування в Україні та не належить шукати в ньому іншої програми та ідеології. Окремі фази масових повстань, однаке, мали певні ідейні напрямні. В добі гетьмана Скоропадського безперечними настроями серед повстанців були радянофільсько-самостійницькі, причиною яких була реакційна, як на ті часи, політика гетьманського уряду, вірніше — німців. Повстання проголошене Директорією Української Народної Республіки проти гетьмана, було зустрінуте з ентузіязмом серед селянських мас цілої України, але воно дуже швидко висмикнулось з-під впливу нашого уряду. Велика частина повстанчих отаманів були елементом анархистично-бандитським (особливо Н. Махно, Шевченко, Чучупак та інші), але були теж свідомі, ідейні отамани, як Маруся Соколовська на Житомирщині, або Ангел на Чернігівщині.*

Скоропадщина, як доба, наскрізь реакційна та русофільська, мала на повстанчий рух той шкідливий для нас вплив, що кинула повстанців в обійми більшовиків (точніше — в обійми українських більшовиків — укапістів) і це пізніше мстилося на нашій визвольній боротьбі. Перелом у настроях стався в другій половині 1919 року, коли українське село опинилось поміж двома ворожими їм силами: більшовиками та денікінцями. Тоді повстанчий рух набрав цілком ясну ідеологію, ворожу до цих двох, однаково нищівних, ворожих до нашого народу та, особливо, до нашого села течій. Від того часу повстанці цілком свідомо й енергійно шукають контактів з українською армією і нашим урядом. Трагізмом другої половини 1919 року було вельми критичне положення нашої армії, яка не могла чинно допомогти повстанцям із-зі браку амуніції та страшної епідемії тифу. Зимовий похід в кінці 1919 року нашої армії в запілля ворога,

* Хто хотів би більше познайомитись з повстанчим рухом в Україні, рекомендую: "Літопис Червоної Калини" місячник, Львів 1929-1939.

Всіх значніших повстанчих отаманів (але не під оглядом ідейно-моральним) було в роках 1918-1921 десь біля 270. Див. "Рідний Край", Львів 1921 р. ч. 134.

помимо героїзму того походу, був часово й стратегічно спізнений...

Арсенал подій другої половини 1919 року був такий могутній, що це ще більше звеличувало трагізм положення останніх днів.

День 31 серпня 1919 року, день славної перемоги, коли з'єднані українські армії увійшли до Києва, був це так близький, а разом з тим був уже архівним днем — з'єднані армії мусіли залишити Київ, який став жертвою чужої, спочатку чорної, пізніше знова червоної навали. Події швидко покотились вперед, як лавіна, останній спад якої мені прийшloся особисто пережити в Кам'янці-Подільському в кінці 1919 року.

8. Знова в Празі, але на еміграції. Силуети Є. Коновалця і А. Мельника.

Грудень 1919 року. Я знова в Празі, але на еміграції. Кінець року, Новий Рік і Різдвяні свята були дуже тяжкі і сумні з огляду на настрій повної прострації. Шоби прийти до душевної рівноваги, знайти собі місце під сонцем і віру в будучину, я виришив студіювати, чому й вписався в січні 1920 року на філософічний факультет чеського університету на відділ слов'янської філології. Ale так потрібної рівноваги я не придбав, та й до того фінансова скрута тисла й змушувала думати більш реально. За пару місяців я знов подався в світ: виїхав до Польщі, де почав працювати в Торговельно-Економічній місії УНР у Варшаві, на чолі якої стояв проф. др. Іван Фещенко-Чопівський. Праці в місії було дуже багато, що приемно абсорбувало людину. Працювалося цілими днями до пізнього вечора. Завданням місії були закупи амуніції та вбрання для нашої армії, яка реорганізувалась і еквіпувалась до нової боротьби з більшовиками. Грошова скрута нашого уряду утруднювала закупи, а що до винагородження для нас, працівників місії, то було ще гірше: діставали ми тільки аванси невеликих розмірів, та й то дуже несистематично. Пригадую, як я стосував режим ощадності в своєму бюджеті: після суботнього обіду лягав спати в неопаленій кімнаті аж до вечері в неділю. Помимо злиднів, настрій був байдорий. Були ми всі повні надії на нову протибільшовицьку кампанію. Варшава в ті часи була злиденна, дорожнеча велика, а ціни мінялися щодня. Була це доба видатків в тисячах польських марок.

Десь на осені післали мене в службову подорож до Відня, шукати вагон з закупленими для армії медикаментами й санітарним майном, який десь загубився в дорозі. Хоч як тяжко було в ті часи подорожувати, та й грошей на цю подорож я дістав дуже мало, але я взявся за цю справу. Була бо надія завітати в Прагу й побачити свою наречену. Виконавши успішно урядове й особисте завдання я знова вернувся до Варшави, де працював вже досить коротко, бо торговельна місія ліквідувалась.

Перебувши короткий час у Тарніві (мале місто в західній польській Галичині), де були розташовані всі наші міністерства, я виїхав знова до Праги з призначенням в кишені до нашої дипломатичної місії в Чехо-Словаччині, як торговельний аташе. Це призначення, про яке не слід було б і згадувати, є ще одним прикладом безглаздя урядовань і призначень в наших міністерствах. Яка торгівля, коли ми були без території? А персона аташе була не дуже фахова і не надзвичайна! Питання — чи до поваги аташе помогло би навіть палення люльки? Зрештою, моє призначення мало чисто "платонічний" характер, бо крім паперу з призначенням, я не дістав ніодного шага. Моя "дипломатично-торговельна" кар'єра в Празі продовжувалась всього кілька місяців, бо посол М. Славінський не мав грошей на виплату платні таким, як я непотрібним аташе. Попрацювавши, допомагаючи виписувати паспорти галицьким і наддніпрянським жидам, які масово тікали з України та виїздили на українські паспорти до Америки, я закінчив свою кар'єру на цьому визначному становищі.

Тут у Празі я особисто пізнав полковника Є. Коновалця десь при кінці 1920 або з початком 1921 року. Пізналися ми в українському клубі, що містився тоді на вулиці Гібернській, в помешканні готелю "Централь". Раніше я знав цього заслуженого українського військовика тільки з видження. Стояв він на чолі однієї з найкращих, дисциплінованих військових частин Січових Стрільців. Частини, яка незмірно заслужилася у військових змаганнях нашого народу, в чому безперечно заслуга теж її коменданта.

Спіткання при особистій зустрічі, однаке, не зробило на мене надзвичай додатнього враження. Полковник Є. Коновалець робив враження дуже амбітної та арбітрантної людини. Здавалося, що досить наглий скок на визначне становище — на чоло Січових Стрільців вплинуло на його психіку в напрямку "манія грандіоза". Однаке хотів я бути об'єктивним у відношенні до цієї

його характеристики, тому мушу виявити, може, свій суб'єктивізм, викликаний немилим конфліктом, який виник поміж нами із-за особи моєї нареченої, у відношенні до якої, як мені здавалося, полк. Є. Коновалець, рахуючи на чар і свою славу коменданта Січових Стрільців, виявляв впевнене нетактовне заінтересовання, знаючи мое відношення до її особи. Підкреслюю: нетактовне, бо випадки заінтересовання, чи закохання в одній дівчині кількох парубків не є рідкісні та не мають у собі нічого злого, чи погрішуючого. Так бо заінтересовання особою моєї нареченої було теж і зі сторони Нестора Ст-ого, сина моого улюблена професора С. См. С-го. Але цей молодий поручник УГА був вельми коректною людиною й лишився нашим добрым знайомим і після того, коли довідався, що ми є наречені. Конфлікт, який повстав поміж мною і Є. Коновальцем, мав рішатися найвищою формою сатисфакції, але наші секунданти рішили, зрештою, його мирним шляхом у формі пробачення. Думаю, що вже цей факт до певної міри стверджує його черезмірно буйну самовпевненість.

Але все це було дуже давно, коли ми теж були дуже молоді. Життєвий досвід і час міняє людей, тож не знаю з власного досвіду, яким був полк. Є. Коновалець пізніше, бо більше я з ним не зустрічався.

Щодо його далішої діяльності як провідника українських націоналістів, однаке треба ствердити, що в цій ролі не виказав себе як визначний політик та не знайшов правильної орієнтації в міжнародній політиці, спирається бо на невластиві світові сили.*

Не тверджу, що це хиба тільки його, але теж і його, що з перспективи є абсолютно ясно для кожного. Це не зменшує значення пол. Є. Коновальця, як великого патріота нашого народу, людини з організаційними здібностями, яка згинула в боротьбі за долю свого народу.

Полковника Андрія Мельника, УСС-а, пізніше СС-а, команданта I-ї дивізії Січових Стрільців і начальника булави Дієвої Армії УНР я зустрів і пізнав теж у Празі в 1921 році, коли він короткий час був на становищі військового аташе дипломатичної місії УНР в ЧСР. Пізніше я його не зустрічаю, але враження з побачень і розмов від того відлеглого часу, були у мене якнайкращі. Полковник А. Мельник робив враження куль-

* Є. К. певно був залежний від орієнтації більшості членів проводу ОУН.

турної та милої товариської людини, дещо замкненої в собі, але людини зрівноваженої.

Щодо пізнішої діяльності полк. А. Мельника, як наступника полк. Є. Коновалця, то треба ствердити, що дістав він спадщину вже надшарпнутий невимовно тяжку. Був рік 1938, все йшло по виробленим, протоптаним стежкам, а міжнародна переорієнтація була, здається, вже спізнена та неможлива. Вкоротці вождизм у нас розрісся, як загальноєвропейська хвороба, та постали нові конкуренти і "знатці" на рятування нашої нації, що утруднило і обмежило велими його діяльність і працю. З однієї організації ОУН зродилося три! "Бліскуча" політика німців і нацца кооперація зрештою опинилася в глухому куті — прийшла нова європейська катастрофа.

9. Студії в Празі.

Продовжуючи філологічні студії, я записався теж на відділ економіки Близького Сходу чеського дипломатичного інституту.

Під час студій я не користав з ніякої стипендії, а жив із заработка компанії комівояжера (розізного продавця) чеської фірми лікерів і з аквізіції оголошень до чеських часописів і календарів.

По-третє я розпочав студентське життя, хоч тверде, але без журне в гарній Празі, яка полонила мене своїм виглядом, бо дещо нагадувала мені Київ своїм положенням на пагорках. Деякі празькі вулиці здавались мені зовсім подібними до київських, як наприклад Хоткова вулиця була в моїй уяві київською Круглоуніверситетською вулицею, що вела в Липки, які нагадували празький район Хоткових Садів.

Чеська мова для мене теж не була ніякою ін'иною, бо в Києві її чулося. Прага в двадцятих роках цього століття була містом дещо космополітичним і привітним. На вулицях міста чулося багато чужих мов і це нікого не дивувало, не дражнило, ніхто ні на кого не оглядався, як на чужинецького зайду, як це наприклад бувало тоді в нетolerантній Варшаві. Крім чеської мови в Празі постійно чулося мову німецьку, мадярську, французьку, російську та українську. Колонії всіх цих народів були там дуже численні. Людина не чулася в тих роках у Празі приблудою, а рівноправним членом суспільності, що давало їй моральне завдоволення й дозволяло часто забути, що ти смігрант.

Не тільки до Праги, але й до цілої Чехо-Словаччини

припало мое серце, бо здавалося, що ця невеличка, з високою цивілізацією республіка в новій Європі мала всі підстави та можливості до того, аби стати слов'янською Швейцарією. Однаке пізніша шовіністична політика празького чеського уряду у відношенню до словаків і закарпатських українців підірвала на довший час ці можливості. Коли в 1939 році вони знова віджили й коли вже майже була реалізована чесько-словацько-українська державність в межах сферадералізованої Чехо-Словаччини, політика Гітлера знівечила ці заміри. Тепер там відносини кардинально змінилися, бо сучасна Чехо-Словаччина є фактично якби сімнадцятою совітською республікою особливо слухняною з-поміж всіх так званих "соціалістичних республік" середутої Європи. У своєму внутрішньому житті тепер вже як чехи так і словаки не є толерантні до чужинців взагалі, а словаки забули своє положення в добі першої республіки та провадять у відношенні до української меншини на Східній Словаччині політику утиску та денаціоналізації.

Хоч тяжкі були для нас 20-ти роки нашого століття, але приємно згадуються ті часи студентського життя в Празі. Українська колонія в Празі була дуже велика і різноманітна щодо свого складу: від політиків до студентів. Още згадав я комічний випадок, що стався тоді в Празі з одним із наших високих достойників.

На переломі 1919-1920 року в центрі Праги на вулиці Пршікопи, там, де пізніше построїли великий будинок банку торговлі та промислу, стояв тоді старосвітський, але першорядний двоповерховий готель "Модра Гвізда". В цьому готелі затримався директор департаменту нашого міністерства закордонних справ пан Н., що приїхав службово з України. Думав він, що знаючи дещо чеську мову, може порозумітися з персоналом готелю, багато бо було в старі часи в Києві чехів і ми їх добре розуміли. Отож п. Н. звернувся до готелевого слуги чистою, як він думав, чеською мовою: "Пане, просім про миє голку". Слуга члено вклонився та відійшов, але вкоротці з'явився метр д'отель, який ще раз запитав гостя про його бажання. Коли для нього не було сумніву що бажає гість, метр д'отель почав делікатно пояснювати, що готель "Модра Гвізда" першорядний готель з доброю репутацією, тому він не може клієнтові привести до готелю "голку" (в чеській мові це означає вулична дівка легкого поводження). Тоді щойно вияснилося непорозуміння: наш дипломат потребував голку (по-чеськи — "єгла"), щоби пришити собі

гудзик до вбрання. Так то буває із знанням братніх слов'янських мов.

Як я вже згадував, я не користав із стипендії чеського уряду, яку давав чеський уряд всім емігрантам з теренів б. Росії та Галичини, котрі хотіли студіювати в ЧСР. Цю допомогу діставалося досить легко, майже автоматично після зареєстрування в чесько-українському комітеті допомоги студентам емігрантам. У факті отримання стипендії не було ніякої дискваліфікації, чи зобов'язання. Діставали стипендію тисячі емігрантів (як українці так і росіяни), а чехи якби сплачували своє зобов'язання за частину золотого фонду Російської імперії, який вивезли чеські легіонери, в руки яких він дістався після "ліквідації" адміrala Колчака більшовиками на Сибіру. (Передання Колчака більшовикам відбулося не без помочі чеських легіонів).

Сьогодні, з перспективи, це моє дивацтво теж і мені здається не тільки дивним, але нерозумним, але в 1921 році я дивився на стипендію зовсім іншими очима. Вихований я був в атмосфері якогось пуританізму, який був властивий нашій родині, як і в певному колі старшого нашого громадянства кінця XIX і початку XX століть. Жертвенність на національні цілі та праця для громади були засадою цього пуританізму.

Мали ми в 1922-23 рр. своє вужче студентське товариство, яке сходилося що суботи в малій артистичній салі кавянрі "Саля Піколо" в Празі — Віногради. Наш гурток складався з бувших членів капелі О. Кошиця: Д. Левицького, Базилевича, Рошахівського, як також А. Гинейки, М. Захарченка та мене з дружиною. Часом Базилевич (тенор) співав разом з чехами наші пісні. Іноді п. Адея Гинейко спізнилася на потяг до Черношиць, то ми всі чekали до ранішнього потягу в ресторані головного двірця при добром чеському пиві з сиром. Ці молодечі, безтурботні, студентські зустрічі з виміною думок давали нам енергію до життя, студій та надію на кращу будуччину.

У Празі я одружився зі співпрацівицею нашої дипломатичної місії в Чехо-Словаччині, дівчиною з родини галичан-емігрантів, що виємігрували в 1914 році, під час першої світової війни, коли російські війська зближувались до Львова. Студіюючи спільно з дружиною філологію в чеському празькому університеті записались ми теж в Український Вільний Університет у Празі, щоби розширити свої знання з ділянки українознавства.

В далішому нашему співжитті дружина була і є для мене дорадником і стимулом до всього корисного, що мені вдалося

зробити в житті.. Вона була тим добрим генієм, що створював умови і "клімат" необхідні для праці, після нормальної зарібкової праці. Крім того ми постійно працювали в наших громадських організаціях під час перебування як у Празі так і у Варшаві.

Приємно згадати наш університет, що був заснований у Відні і в 1921 році був перенесений в Прагу, де, за допомогою чеського уряду, розвинув на чеській землі свою наукову й виховну працю. Університет зібрал довкола себе країні українські наукові сили, що дало нам можливість слухати лекції видатних наших вчених, як наприклад: Степана Смаль-Стоцького та Олександра Колесси — видатних філологів; Дмитра Дорошенка — історика, Дмитра Антоновича — історика українського мистецтва, Володимира Тимошенка — видатного економіста, який вже в 1924 році вийшов до читання лекцій на американських університетах; Володимира Старосольського, Оттона Ейхельмана, Станіслава Дністрянського — відомих наших правників і Степана Рудницького — найкращого українського географа тодішніх літ.

При філологічних студіях і студіях економіки Близького Сходу мав я можливість слухати лекції таких визначних чеських професорів, як філологів Сметану і Полівку, історика Шусту,* економіків Грубера та Ніколау, правника Гобзу, як і визначного спеціяліста в ділянці міжнародної торгівлі Швамберга. Особливо визначними вченими світової слави першої половини нашого століття були мої професори: Б. Грозни — відомий орієнталіст і проф. А. Мусіл — знавець економічних і соціальних відносин Близького Сходу. Професор Алоїс Мусіл, визначний знавець Сходу, мав головно великий вплив на мое зацікавлення економічною географією взагалі, а Близького Сходу особливо.

Його лекції, як теж лекції інших згаданих професорів, дали багатий джерельний матеріал і не могли не викликати зацікавлення поміж нами, слухачами дипломатичного інституту взагалі, а поміж нас чотирьох українців — особливо. Лекції

* Йосиф Шуста — проф. др. великий приятель українців, голова Чеської Академії Наук, автор монографії про історію дипломатії та інших історичних праць. У 1939 році відкривав академію в честь Т. Шевченка в празькому Пантеоні Національного музея.

проф. А. Мусіла, який був теж добрим промовцем, чарували всю авдиторію. Проф. А. Мусіл був настільки цікавою постаттю, що коротко постараюсь його схарактеризувати.

Католицький священик, з освіти бібліст він, ще за часів Австро-Угорщини був кільканадцять разів у наукових експедиціях на Близькому Сході. Починаючи 1896 роком він, майже щодругий рік, аж до 1918 року перебував в Орієнті, збираючи матеріали та студіюючи економічні й соціальні відносини. Одночасно він вивчав східні мови, для чого вступив на єзуїтський університет у Бейруті, а в роках 1898-1900 студіював у Кембріджі, Лондоні та Берліні. У 1902 році А. Мусіл дістав катедру біблістики на Оломоуцькому теологічному факультеті, в 1908 році — катедру біблістики й арабської мови у віденському університеті, а в 1920 році став професором арабської мови та орієнталістичних наук Празького університету. Під час своїх подорожей по Орієнту А. Мусіл здобув прихильність багатьох арабських племен і їх провідників. Особливо його шанував руальський емір Нури ібу Шалан і, за заслуги для арабів, А. Мусіл був принятий як член племені Руала та проголошений шейхом з ім'ям Муза-ер-Рвейлі. Користаючи з популярності А. Мусіла поміж арабами, турецька влада покликала його в 1910 році до праці над дослідами при будові геджаської залізниці, де він при картографованню північного Геджасу, відкрив місце біблійного Синаю зі святынею, яка мала гречьку назву: *Thamudenen hetnos*.

У початках першої світової війни (1914-1915) австрійська влада послала проф. А. Мусіла з політичною місією на Арабський півострів переконати прихильні до Великобританії арабські племена, що були під проводом Ібі-Сауда та Ібі-Рашида хоча б до нейтральності, а в ніякому разі до ворожості арабів з Туреччиною та блоком Центральних Держав. Ця політична місія проф. А. Мусіла не була цілком успішна, бо тільки частинно дала ефект для Туреччини — дещо спізнила арабську акцію проти Туреччини (араби відверто виступили до бою з Туреччиною щойно тоді, коли Туреччина виразно почала програвати у війні). У зв'язку з цією місією А. Мусіла називали "австрійським Лоренсом", виступав бо він тоді поміж арабами, як супротивник британського майора Лоренса.

У 1917 році А. Мусіл був знова висланий австрійською владою на Близький Схід у ранзі генерал-майора, з військовою місією, але внедовзі місія була відклікана з огляду на неуспіхи

Центральних Держав на всіх фронтах, а Туреччина вже схилялась до капітуляції.

Наукові праці проф. лр. А. Мусіла з ділянки всіх галузей орієнталістики ще й досі є одинокими джерелами щодо питань Близького Сходу, особливо щодо Арабії. Проф. Мусіл був світового формату науковим дослідником Орієнту та подорожником. Лекції проф. А. Мусіла мали великий успіх поміж його слухачами з огляду а барвистість і легкість викладу та особу прелегата. Щоби дістати місце в авдиторії, треба було завжди прийти на лекцію заздалегідь. Склад його слухачів на дипломатичному інституті з-поміж чехів, це урядовці чеського міністерства закордонних справ, кілька вищих штабових офіцерів і кілька католицьких священиків, котрі готувалися до місійної праці на Сході. Цікавими постатьми для нас українців були: посол чеського парляменту Яромір Нечас — соціал-демократ, прихильник українського народу та Носек — поліглот, людина дуже освічена та здібна, теж соціал-демократ. З ними ми українці, слухачі інституту, найбільше підтримували контакт.

У 1923/24 академічному році я закінчив свої студії в Празі та поїхав на Закарпаття шукати праці. Одинокі перспективи були в середньому шкільництві. Нажаль вже після кількаденного перебування в Берегові тамошня адміністраційна влада наказала мені виїхати з т.зв. автономної Підкарпатської Руси протягом 48 годин. Без огляду на знайомства моого тестя, який працював і жив в тому часі в Берегові, не вдалося нічого вдіяти, крім продовження терміну від'їзду ще тільки на 48 годин. Як пізніше довідався мій тестє, місцева чеська влада інкримінувала мені фантастичні наміри українського сепаратизму у відношенні до т.зв. Підкарпатської Руси, так тоді офіційально називалось Закарпаття, що було в кордонах Чехо-Словаччини. Звичайно, не було в цьому ані крихітки правди, бо ні з ким я не зустрічався, ніяких "планів" не мав, а тільки хотів оселитися в Закарпатті й там працювати в середньому шкільництві. Оскільки з моого українського пашпорту було видно, що я був членом нашої дипломатичної місії в Празі, русофільські елементи чеських легіонерів, які мали панівні становища на Закарпатті,скористали з певних законів про автономію "Подкарпатської Русі" та оттак собі рішили помститись і не дати можливості українцеві осісти на Закарпатті.

Знова я з дружиною опинився на празькому бруці і почав робити старання, щоби влаштуватись у чеському шкільництві.

Тому, що старання найти постійну працю безнадійно затягувались, та все було тільки в сфері обіцянок, я виїхав у кінці 1924 року до Польщі, де мені обіцяли працю в банку.

10. З Олесем у Чехо-Словаччині.

З часів свого перебування в ЧСР ще хочу згадати про зустріч у Маріянських Лазнях (Маріенбад) з нашим відомим поетом доби відродження Олександром Олесем (Кандибою). Було це в 1920 році, коли Олесь лікувався в Маріянських Лазнях. Зустрівся я з ним після трьох буревійних літ. Перед тим востаннє я його бачив ще в Києві, в березні 1917 року, на першій українській маніфестації, в гурті правління українського клубу та визначних київських громадян. Був він тоді повний ентузіазму та щастя з поваленням царської в'язниці. Говорив я тоді з ним коротко, бо скоро стратив Олеся з поля зору — сам бо був здивований несподіваними зустрічами знайомих мені людей, що не вміючи говорити по українськи, голосилися спонтанно до української нації. Після закінчення маніфестації ми ще зібралися в клубі, де знова я побачив Олеся захопленого несподіванною величчю української маніфестації, такої єдиної в історії українського Києва.

До першої світової війни я часто бачив Олеся в клубі, а теж він бував і в нашій хаті поскільки мої батьки мешкали близько від Олеся, в одному районі Києва.

Перебутий в його товаристві час у Маріенбаді нагадав мені київські часи. Ще й досі яскраво згадую ці вельми приємні хвилини.

Цікавий співбесідник, людина безпосередня й скромна, з характеристичною чарівною усмішкою на устах і легко похиленою дешо набік головою під час розмови, Олесь постійно мав теми для обміну думок, маючи широке поле заінтересовань. Особливо тоді, в 1920 році була ціла гама палких питань національно-визвольного та еміграційного змісту, на котрі Олесь палко реагував як в розмовах, так і в своїй творчості. Писав він тоді дуже багато, а творити любив найбільше серед гаміру кавяренъ, записуючи свої думки й лірику на всіх клаптиках паперу, які мав при собі, а коли їх забракло, писав на манжеті. (В ті часи ми носили при сорочках ще тверді, пристібні манжети, іноді з гутаперчи чи каучуку, в яких все написане можна стерти гумою).

Вірш з-під його пера виходив легко, як теж швидко, та реагував палко на всі питання тодішнього нашого життя, не ощаджаючи нікого. Головною темою була завжди многострадальна Україна, яку він так кохав і хотів бачити її вільною від усіх "ізмів" і партійних інтриг. Майже на моїх очах родилася "Перезва",* яка дала пізніше стільки невластивої критики, як із еміграції, котра не хотіла бачити себе в дзеркалі його сатири, так і зі сторониsovітських літературних критиків, які бачили в ній "акт зірвання" автора з еміграцією, а то й цілковиту від неї сепарацію.

Востаннє я зустрівся з Олесем знова в Празі чотири роки пізніше, вліті 1924 року. Мешкав він тоді з родиною (дружина й син), яка в міжчасі приїхала з Києва, в околицях Праги. Коли він побачився зі мною та ще з одним знайомим інженером З., Олесь дуже зрадів і ми так заговорилися при знаменитім чеськім пиві, що затримались аж до рана слідуючого дня, не дивлячись на те, що Олесь мав їхати до дому та віз на обід м'ясо. У товаристві людей до котрих він мав прихильність і довір'я бував Олесь безпосередній, дотепний і веселий. Виглядав він дуже добре, був повний надій, енергії й певної віри в будущину, хоч емігранські злидні йому досить докучали. Однаке емігранське життя не створювало в ньому жодних депресійних настроїв ані тоді, коли я його бачив, ані пізніше, як я чув від знайомих. Не знаю, правда, який настрій він мав у часі війни та перед смертю. Але, зрозуміло, що настрій не міг бути тоді добрий.

У виданий у Сovітській Україні "вибраній" збірці творів Олександра Олеся в 1961 році, в передмові силоміць доказується, що він жив на еміграції в самоті та переживав депресію зірвавши контакти з еміграційним середовищем. Радянським літературним критикам це можна простити, бо хіба самі не вірять в те що пишуть, є це обов'язкова форма катехизму більшовизма. Без цього збірка не могла би побачити денне світло в "Радянській Суверенній Українській Республіці". Не бракувало там виразів і про "nezrozumіння Великої Жовтневої революції, що було помилкою великого таланту". Збірку, хоч дуже старано "вибраних" творів О. Олеся вважаю за явище, однаке, корисне, але специфічне. Стверджую бо це раз відлигу, яка проявляється теж і в Україні, ** хоч не в такій мірі, як в Росії. Видання міц-

* "Перезва" — збірка вийшла в 1921 році у Відні під псевдонімом Валентін.

** Рядки ці пишу в добі політичної одлиги, але невідомо, що буде за рік.

но селекціонованих творів Олеся й причина їх появи в світ був великий інтерес до творчості Олеся поміж студіюючою молоддю України — твори його поширювались в рукописних виданнях. Шоби запобігти нецензуреваним віршам і дати у руки молоді просіяну через офіційне сито творчість Олеся, ця "вибрана" збірка побачила світло денне.

Олександер Олесь до кінця своїх днів, у відношенні до більшовиків, був незгідливий, як правдивий палкий патріот. Ніхто інший, як тільки він, переказав і мені ще в Україні та в зустрічах в Марієнбаді, цей дух незгідливості з ворогом, коли, як рівний з рівним, говорив і ділився думками зі мною, тоді ще молодою людиною. Тому й мотто моїх спогадів є з палких непросіяних віршів О. Олеся.

Майже з тих самих причин у Києві знаходиться, над виданням, збірка пам'яти Олександра Кошиця, інтерес до творів якого є дуже великий в Україні.

11. Голод в Україні.

Під кінець 1921 року зворушила все, що є українське у всьому світі, відомість про страшний голод в Україні. Сталося це внаслідок доби військового комунізму після окупації України та сухого літа при мало засіяних полях. Голод охопив південну частину України, де голодувало до 10.000.000 населення при високому проценті смертності.

Совітська влада не тільки не помагала голодуючим районам, але, навпаки, вивозила хліб з районів, які були під меншою загрозою голоду й впроваджувала послідовно в життя теорію боротьби двох культур: української — селянської та російської пролетарсько-робітничої. Звичка Росії дивиться на Україну, як на колонію з невичерпаними джерелами й багатством, так глибоко вкорінилась, що й в часі голоду з України вивозили хліб для "голодуючих на Волзі". Тільки, коли в цілому світі почався розголос про голод в Україні та за кордоном почали організувати поміч голодуючій Україні, більшовицька влада дещо злагіднила вивіз і грабіжництво збіжжя з України.

Організація допомоги голодуючим "АРА" почала поширювати свою працю теж і на терени України із значним спізненням ніж на Волзі, де теж панував голод. У половині 1922 року ця допомога була для України в 9 разів менша, ніж на Волзі, а

центральний більшовицький уряд зарядив супроти України (її південної голодуючої частини) блокаду, не допускаючи помочі в харчах з Росії та з північних областей України, де врожай був задовільний. Натомість збіжжя звідти вивозилось до Росії. Довший час Україна не була визнана офіційно центрально-більшевицьким урядом за країну, що голодує. У літі 1922 року, коли в південних районах України ще панував голод, комісар закордонних справ Чічерін склав в Гаазі заяву про задовільнюючі вислідки врожаю вsovітських республіках та про можливість експорту збіжжя з врожаю 1922 року до західної Європи. Звичайно, що це вплинуло на стан закордонної допомоги і в кінці року на території України була припинена діяльність 250 допомігових пунктів, що лишило на призволяще біля 100.000 голодуючих України.

Міжнародна закордонна допомога для голодуючих у Росії розпочала свою діяльність вже в 1921 році й годувала вже толі 6.500.000 дорослих і 3.500.000 дітей. В Україні ця допомога розпочалась тільки весною 1922 року, в значно менших розмірах та в кінці цього ж року вже знова зменшила розмір допомоги з огляду на "оптимістичні" заявиsovітського комісара закордонних справ Чічеріна.

От такі були факти поводження російської більшовицької влади у відношенню до населення голодуючої України. Більшовики свідомо кинули на призволяще голодуюче населення України без допомоги, навпаки, ще забирали з України ті запаси, які могли би врятувати частину голодуючих. Фізичним знищеннем мільйонів українських голодуючих більшовицька влада ослаблювала і нищила відпорну силу українського народу проти більшовицької окупації України. Була це свідома політика геноциду супроти нашого народу.

Як відомо, українська еміграція в Америці та в Європі прийняла жертвенну участь у допомозі голодуючій Україні. Постав комітет допомоги, який зібрав поважні гроші, на які були закуплені харчі, але все це було краплею в морі.

Ці рядки далеко не дають повного образу розмірів страшного голоду в Україні, але їх вони може будуть здаватись декому фантастичними. Тих відсилаємо до літератури про "Голод в Україні", поданий в кінці моїх спогадів.

Для ілюстрацій положення в Україні в ті часи подаю кілька рядків з "Revue International de la Croix-Rouge" за червень 22 року, в якому представник чужинецьких допомігових організа-

цій в Україні пише: "Наш віз їхав полями, які тяглися аж до обрію і більшість яких не була засіяна. Нема пшениці, натомість буйні бур'яни. Часто по дорозі бачимо кінські кістяки. У далечині бачимо селян, що за браком коней спряглись, щоб волокти невеличний плуг і силкуються принаймні так зорати ріллю. За нашим возом, як він зближається до села, летять ізвідсіль діти..."

Стан в південній степовій Україні був у 1921-22 рр. жахливий, цілком подібний "Руїні" XVII століття.

12. Еміграційний щоденник "Українська Трибуна" та київські ремінісценції.

До визначних подій українського життя на еміграції в роках 1921-1922 належить поява щоденника "Українська Трибуна" у Варшаві під редакцією визначного нашого журналіста Олександра Саліковського. Був це великий щоденник на взір "Трибуни", яка виходила як щоденник у Києві в 1918-1919 рр. під редакцією того ж О. Саліковського. Київська "Трибуна", яка згуртувала біля себе кращі журналістичні сили того часу, була може найкращим щоденником в історії української преси. Із-за воєнних подій, на жаль, цей щоденник виходив досить коротко, до часу відходу з Києва в 1919 році нашої армії та нашого уряду. Називали ми київську "Трибуну" українським "Таймс-ом". Дійсно, своїм бездоганним, цікавим і поважним змістом, як і зовнішнім виглядом, цей щоденник нагадував "Таймс". "Українська Трибуна", що виходила у Варшаві, не могла дорівнюватись київській "Трибуні" вже із-за факту свого еміграційного характеру перебування на чужині, хоч і була добре редактована вмілою рукою Олександра Саліковського.

Виступаючи незалежно в питаннях української політики "Укр. Трибуна" вкоротці поборола нехіть українського суспільства Галичини, яке спочатку підозрівало польський вплив на цей щоденник як під оглядом фінансовим (дотація), так і політичним. Але зміст щоденника вкоротці переконав читачів про його незалежність.

Непорозуміння з польською владою ще раз підтвердили незалежність цього щоденника. Отож, підозріваючи, що "Українська Трибуна" користає з більшовицьких субсидій, польська влада перевела в редакції щоденника ревізію, яка звичайно не

дала ніяких доказів цих фантастичних підозрінь.

Чільні представники уряду УНР на еміграції реагували на ці поступовання польської адміністрації в колах зближених до Ю. Пілсудського, при чому офіційно виявили незалежне становище щоденника під оглядом фінансовим і політичним. Від того часу було відомо деяким колам, що "Українська Трибуна" виходить коштом українського громадянина-мецената, а не з фондів українського уряду на еміграції.

Був це один з останніх проявів жертвенности з-поміж рештків українських добродіїв на еміграції в Європі.

Всі підозріння та застереження щодо цього виникли тому, що за особою офіційального фігуранта-видавця підписаного на газеті*, стояв у тіні фактичний видавець меценат відомий тільки небагатьом особам. Був це др. мед. Євмен Лукасевич. Редакція і адміністрація цього щоденника працювала в двох, чи трьох кімнатах скромного, специфічно-емігрантського умебльовання. Помешкання це було не тільки місцем праці, а теж місцем тимчасового замешкання деяких співробітників. Стіл використовували не тільки як варстат праці, але теж як постіль і місце приготувлення сніданку, що не перешкоджувало запалу праці членів редакції. Особливо оригінальною постаттю серед співробітників редакції "У.Т." був один з молодших її членів Михайло Мухін**.

Проіснував цей щоденник десь біля двісті днів. Передплатою покривалась дуже невелика частина коштів видання, а видатки щоденника були дуже високі, хоч виходив він накладом тільки в кілька тисяч примірників. Уряд УНР не прийшов з допомогою цьому видавництву, хоч постійно про це говорилося, а головний отаман С. Петлюра особливо бажав, щоби "Українська Трибуна" дісталася підтримку уряду. Натомість незалежна лінія щоденника в деяких питаннях української політики не завжди подобалась урядовим чинникам УНР, що постійно стримувало обіцяну грошову підтримку. Грошові засоби фантаста-мецената зрештою вичерпались і щоденник перестав виходити.

* Був це поляк з України п. К. Ч. — порядна людина, широ віддана та прихильна справі визвольної боротьби українського народу.

** М. Мухін — росіянин з Одеси. Інтелігентний, веселий і дотепний журналіст, спонтанічно зукраїнізувався після революції. Сам себе він жартом називав "продуктом насильственної українізації".

Цей журналістичний метеор є відомий всім, хто цікавиться питанням нашої преси, поскільки він лишив слід в історії нашої щоденної преси своїм живим цікавим змістом і рівнем статей його співробітників. "Українська Трибуна" мала постійно цікаві статті на всі питання українського життя, багатий сервіс відомостей із світу та кореспонденції з України. Такі статті й кореспонденції з'являлись дуже часто в цьому часописі та були джерельними й свіжими, бо походили від втікачів з України, що в тих роках (1921-1922) масово переходили польський кордон. Одного разу перечитав я кореспонденцію втікача з Києва присвячену пам'яті членові Старої київської громади, київському історикові Є. Кивлицькому, який помер у великих зліднях у Києві 1921 року.

Євген Кивлицький був учителем київських гімназій. Шляхетний образ старого вчителя став перед моїми очима. Згадались часи перед першою світовою війною. Були це часи, коли після революції 1905 року, всякий український прояв був небезпечний. Всі гімназії й середні школи в Києві були твердинею російського націоналізму й русифікації. Однаке одиниці поміж педагогічним персоналом київських шкіл — свідомі українці — всякими способами знайомили нас учнів з історичними українськими пам'ятками, вкладаючи таким способом в серця молодіжі зерна любові до рідного народу й краю.

До таких моїх вчителів, в першу чергу, належав історик Євген Кивлицький, а далі географ Славинський, математик Тумасов, священик Филипенко, директор Якимах та двох інших, прізвищ яких не можу згадати. Дивував нас особливо священик Филипенко. Він часто організував екскурсії до святих місцевостей, як наприклад в Чернігів, де більше часу віддавав відвідуванню музею української старовини Тарновських, що робило на нас свідомих хлопців — незатерте враження. Я їздив у Чернігів з екскурсією, як "прочанин", аж три рази, а враження з музею козацької старовини лишилось мені до сьогодні.

Священики-вчителі середніх шкіл рекрутувалися, переважно, поміж випробованими реакціонерами-русофілами, тому наш Филипенко був рідкісним явищем. Він, правда, нічим не виявляв свого "мазепінства", яке вмів маскувати. Як свідомого українця пізнав я його після революції, коли зустрівся з ним на загальноукраїнській маніфестації в Києві, в березні 1917 року, де мило згадували його екскурсії "прочан" у святі місця української старовини.

Згадалось це все мені тепер, у 1964 році, коли в офіційному шкільному житті і навчанні, нема і не сміє бути жодного прояву, жодної згадки про історичну, славну минувшину України.

Може тепер теж є в школах України вчителі-патріоти, які знайомлять на екскурсіях на "святі місця комунізму" наших онуків з минувчиною України? Може, хоч це тепер, при "радянській українській владі", значно тяжче, ніж за часів царської реакції.

Згадав теж і своїх шкільних товаришів, про яких не маю жодних вісток. Хуртовина першої світової війни, революція, визвольна боротьба "обезкровлення української нації" напевно знишила більшість з них. Декілька товаришів опинилися на еміграції, (маляр Микола Кричевський вмер у Парижі в 1961 р.) трьох загинуло під Крутами, а напевно ще деято у визвольній боротьбі. Нічого не міг довідатися про свого приятеля, найкращого фехтувальника нашої школи Крижанівського, який ще з шостої класи пішов до військово-морської школи. Його приїзди на вакації до Києва, як гардемарина, були для нас-товаришів подією повною оповідань про морську службу. Його уніформа, його палац, на який він вмів так театрально спіратися, його оповідання робили на всіх товаришів велике враження та кожен з нас хотів бути моряком... Від революції вже нічого про нього я не знав. Можливо, що він теж загинув під час масового терору серед офіцерів Чорноморського флоту.

Розстріляних (тільки за те, що вони офіцери) кидали в море, прив'язуючи до ніг каміння... Водолаз, який при якихось технічних працях мусів спуститися під воду, побачив у півтемній воді десятки стоячих постатей, що легко коливалися. Цим образом він був так порушений, що як писала преса 1920 року, пішов на лікування в психіатричний шпиталь. Згадалось теж і про пізніші часи — рік 1918 після демобілізації з українського війська (в добі Скоропадського) — перше і, як завжди нещасливе кохання. Наташка, вона, невідомо коли та як, полонила мене своїм вітром херсонських степів, подихом євшан-зілля й чебрецю, так добре відомих мені ще з юнацьких прогулянок велосипедом далеко в степи, які я покохав на ціле життя. Вперше я її побачив під час від'їзу з Києва студентського куріння Січових Стрільців на фронт. Вона прийшла розлучитися зі всіма нами, а особливо з Тарнавським і Кольченком, палкими патріотами, що поклали свої голови в бою під Крутами.

Ця нордійська бльондинка була тоді захоплена Кольченком, але він жагуче вдивлявся в карі очі брюнетки Рони Черняхівської, яка була об'єктом як його, так і моого захоплення. Рона, що правда, дарувала свої погляди тільки Кольченкові, не звертаючи жодної уваги на мене.

Знова початком літа того ж року, як Афродита з морської піни, виринула одного дня переді мною Наталка Ковгарина (1900), з роду Гольдгариних, з херсонських степів, нашадок давніх німецьких колоністів, що з бігом часу стали свідомими українськими гречкосіями. Ми закохалися... Місяці щасливих літніх і осінніх київських прогулянок швидко втікали. В кінці року я мав виїздити за кордон... По-братьєрськи я заопікувався своєю Наталкою влаштовуючи її на помешканні в матері моого товариша, що загинув під Крутами. Виїхав я за кордон, як гадав, на пів року, а вона, вже як моя наречена, мала вступити на філологічний факультет київського університету.

Всього два листи отримав я від неї. Лист другий був якийсь прощальний. Наталка переживала якесь нове захоплення, теж тяжко захорувала та покидала Київ вертаючи до дому на Херсонщину. Дуже це мене вразило та заболіло, але я не тратив надії, знати бо вже й тоді, що "красі троянди треба простити неминуючі її колючки".

Бурямні події кінця 1918 року та дальших 1919 аж 1921 років розвіяли всі надії та розділили нас назавжди. Її я більше вже не знайшов... Залишились мені тільки спогади з наших екскурсій велосипедами далеко за Київ. Фрагмент повороту з такої поїздки десь з околиці озера Конча-Заспа і зараз стойть мені перед очима. Наці шлях ішов вздовж берега річки, де розкинулося село затулене темно-зеленими садами. Тільки де-не-де з густої зелені виглядала біла цяточка, то біла хата з солом'яною стріховою. Такі, мало не всі, села в Україні, хіба, що коло них, особливо в степах більш на південь, бували на горбку вітряки. А вони так привітно махають своїми крилами стомленому мандрівникові, гостинно за прошути відпочити в своїх зелених пахучих садках.

Вже сонце хилилося до обрію і своїм жовто-багряним світлом золотило, й без того золоті, заставлені полукипками, лани.

Широка долина, по якій ми їхали, вкрилася прозорим, ясносинім туманом і сковала в ньому чарівну лінію свого обрію. Ріка зайніялася матовим рум'янцем, як засмагла на сонці молода жнівниця. По берегах річки стояли, пороспускавши свої зелені коси, старі верби та берести. Нерадо лишали ми ці прекрасні закутки

української природи... Пізно вечером ми вернулись до Києва з незабутньої, останньої дальшої нашої спільної прогулянки.

13. Рапалло — Генуя і посольство УНР в Берліні.

Рік 1922 відзначився Рапаллом і Генуєю, де в кінці було підписано договір поміж Німеччиною та Словітами, а на Генуєвській конференції були поновлені дипломатичні та торговельні зносини поміж цими двома державами. Внесла ця умова зasadничі нові елементи у відношення поверсальської Європи, а для нас змінило в зasadі положення нашого посольства в Німеччині, як представництва визнаної Німеччиною в 1918 році в Бересті УНР. Вищезгаданий рапальський договір перекреслив Берестейський трактат (що правда анульований Версальським трактатом, але Німеччина до квітня 1922 року в практиці це не стосувала), тому будинок нашого посольства в Берліні мав бути переданий словітському представникові — Словітської Української Республіки.

Все це було відомо нашему представництву в Берліні. Однак архів українського посольства в Берліні не був вивезений своєчасно, а тому був переданий, разом з будинком посольства, німецькою владою словітському українському представництву. За кілька місяців пізніше довідався я від новопризначеної члена німецького консульяту в Харкові, що чинники міністерства закордонних справ Німеччини звертали увагу нашого посольства на можливість передання всього маєтку Української Народної Республіки в руки новопризваних фактичних "володарів" України, однаке наше посольство не вивезло завчасу архів, який і був переданий в руки більшовиків. Сталося це 6 лютого 1923 року, коли, з наказу міністерства закордонних справ Німеччини, німецька поліція, брутальним способом, примусила персонал нашого посольства залишити будинок, який передала словітським представникам.

Наše посольство, очікуючи судової постанови в цій справі, спокійно "спочило на лаврах" замість того, аби передбачливо усунути архів з будинку посольства, а то й продати гарний великий будинок.

Свята наївність українських дипломатів!

Від'їздаючи з Німеччини повірений в справах УНР в Німеччині, нотою з 5 березня 1923 року, запротестував перед міністерством закордонних справ Німеччини фон Розенбергом, що

мало тільки чисто декларативний характер.*

Весною 1922 року в Карлових Варах у Чехо-Словаччині відбулась нарада українських дипломатичних представників в Європі, на чолі з міністром закордонних справ А. Ніковським, яка обговорювала аспекти української політики на тлі міжнародних подій в зв'язку з рапальською умовою.** На тлі вищезказаного тяжко зрозуміти непередбачливість берлінського посольства, яке в тому часі вже не було в руках совітофільського М. Порша (він був звільнений із становища посла, здається, в 1921 році, коли виявляв прорадянські тенденції).

При нагоді — дещо про Миколу Порша. Був він одним з визначніших членів проводу УСДРП — здібний, інтелігентний, свідомий українець. Вже перед війною 1914 р. він грав визначну роль серед петербурзької колонії й організації УСДРП. В кінці 1917 року М. Порш був генеральним секретарем військових справ у кабінеті В. Винниченка. Була це доба початків збройного конфлікту з більшовиками. Сталася тоді певна подія, чи вірніше факт якогось пактування нашого міністра військових справ з більшовиками, випадковим свідком (але несвідомим) якого був я. Був я тоді у відділі охорони Центральної Ради. Пригадую, як колись пізньою осінню 1917 року, під час засідання УЦРади мав я варту в кулуарах Ради при вечірньому її засіданні. У певному моменті із залу засідання вийшов секретар військових справ М. Порш та, пройшовши попри мене, став "струнко" перед міністром і подався десь у темніший кут пустих у той час кулуарів. Вкоротці до нього підійшов якийсь панок у віці 30 літ, з яким М. Порш конфіденціяльно розмовляв біля 15 хвилин. За день, чи два було відомо теж і серед варти ЦР про аферу якихось переговорів М. Порша з О. П'ятковим, членом УЦРади — більшовиком. Була в цій справі теж і інтерпеляція в ЦРаді, як рівно ж пізніше згадка в щоденній пресі, але все лишилось по старому. М. Порш ще далі був секретарем військових справ.

Рівно ж дещо про П'яткова — ворога українського національного й політичного відродження. Як вже я згадував вгорі, О. П'ятakov був членом УЦРади від російської меншості, а в кінці 1918 року він став на чолі "Совітського Уряду України",

* Повірений в справах УНР в Німеччині був тоді др. Р. Смаль-Стопкій.

** Обсерваторами від УНР в Генуї були: О. Шульгин і Р. Смаль-Стопкій (неофіційально)

установленого в Москві. Тоді ж російські війська розпочали другу фазу війни проти України. Старший брат О. П'ятакова Леонід П'ятаков був головою революційного комітету під час жовтневого повстання більшовиків у Києві та був розстріляний нашими гайдамаками в часі другого київського повстання більшовиків у січні 1918 року.

Отож М. Порш вже в 1917 році мав контакти з більшовиками. Коли він був послом у Берліні, то "забув" вирахуватися й не дав справоздання з понад 1.300.000 німецьких марок у зв'язку з закупами черевиків, білизни та літаків для нашої армії. Ці речі наша армія так і не побачила.

В 1923 році М. Порш перейшов до більшовиків з відповідним "покаянням" в пресі. Школа було дивитись, як підупав цей нещоденний чоловік, який серед нашої соц-демократії був одною з чільних постатей, поскільки він був добрий промовець, орієнтувався в питаннях економіки і політики, а один час був фактичним лідером УСДРП. Згубила його, здається, інклінація до добропуту. Виключення його з рядів українського суспільства було прямою причиною його переходу до більшовиків, де він сподівався відіграти ще якусь роль. Так однаке не сталося й він всіма забутий вмер десь у Совітах десь у 1944 році.

14. Ліквідація "незалежності" Совітської України, українізація і нова хвиля терору в Україні.

Рік 1922 приніс формальне утворення СРСР і ліквідацію "Незалежної Совітської України", цього "майстерштік-у" совітської політики, що проіснував до 27/12 1922 р. Все відбулося "добровільно та з волі народу". Більшовики бачили знесилення Антанти, зрозуміли теж, що в поверсальській Европі її нова мапа означає перемогу державно-централістичного принципу над національно-децентралістичним.

Версальський мир порушив національний принцип більш, ніж це може бути виправдано об'єктивними потребами та політичною доцільністю.

З-поміж народів бувшої Російської імперії фактично далося визволитись тільки кільком малим західнім лімітрофам (та й то тимчасово), решта російських меншостей-колоній, з Україною на чолі, проходили кріававий стаж більшовицького "самоапред'лення вплоть до отдалення".

Славетні 14 точок президента Вільсона лишилися тільки гарними словами, що поспішили використати теж більшовицькі політики, які раніше ще мусіли рахуватися з політичними вітрами світової політики. Зрозумівши, що "самоапредєлені" вже не модне, зараз же ліквідували навіть фікцію української незалежності та вили, теж юридично, Україну в новоутворену Російську імперію під назвою СРСР.

Після ліквідації фікції незалежності совітської України та уstanовлення Союзу Советських Соціалістичних Республік російський більшовизм розперезався з новою силою й показав своє обличчя. Майже цілий 1923 рік пройшов у суворій ліквідації повстань.

Може дехто на ці рядки буде опонувати: а поворот проф. М. Грушевського на Батьківщину, а українізація — це хіба ж факти додатні?

Поворот проф. Михайла до Києва в 1924 році всіх нас тяжко вразив. Був це трагичний крок великого вченого. Наш історик доброго заплатив за своє довір'я і наївність.

Українізація була конечною уступкою, тимчасовою концепцією зі сторони більшовиків невдоволеним УКПістам і українським масам, а ентузіастам здавалась кардинальною зміною направлених політики більшовиків в Україні. Українізація була помічна в боротьбі з "українським націоналізмом", бо помогала відкривати ретельних і широких українців, працівників у ділянці українізації. Популярно росіяни називали це, що "українізація дала українцям можливість пустити фарбу". Довго вона не тривала та закінчилась хвилею арештів працівників українізаційної праці та новою русифікацією. Зокрема посвятилось багато уваги питанню русифікації пролетаріату України, як і новому припливу робітників із Росії, але ослабленню припливу українського елементу до промисловості України. Протести з української сторони були строго покарані: УКПісти були фізично зліквідовани, комісар освіти України Шумський пішов на заслання. Терор в Україні був коронований вбивством С. Петлюри в Парижі та процесом Спілки Визволення України в Харкові, в 1930 році. Від того часу терор в Україні приняв форму геноциду, що "великий Сталін" продовжував аж до смерті.

Стан в Україні в ті часи можна схарактеризувати словами ідеаліста комунізму Ісаака Дойчера: "Ідеологія комунізму висохла й показала дно бюрократизму та брутальної солдатески. Є це система оперта на великій брехні." Окреслення дійсно

добре, тільки, коли говоримо про більшовиків, не мали би ми вживати слова "комунізм". Уживаючи слова комунізм, що є терміном теоретичним, допомагаємо тим москалям маскувати їх імперіалізм під ідеологічну ширму. Фактично СССР — це нова замаскована Російська імперія.

15. "Сменовеховство" і українська еміграція.

Треба згадати, що одно явище, яке виникло десь біля 1923 року поміж російською еміграцією в Європі: рух під назвою "смена всіх". Назва цього ідеологічного руху пішла від збірника статей, що вийшов у Празі під цією самою назвою, при співпраці визначних представників російської еміграції як проф. Ключнікова, проф. Устрялова, Лук'янова, Бобрішева-Пушкіна та інших. У своїх статтях вони закликали російську еміграцію, щоби вони спнили всяку боротьбу проти совітської влади та йшла беззастережно її слухати. Автори статей твердили, що совітська влада є російсько-націоналістична, що вона зібрала й об'єднала "єдину неділімую" Росію, що вона тільки використовує пролетарський рух у цілому світі на користь російської національної ідеї та здійснює історичне завдання Росії — промошує шлях на схід в Індію, приєднала знова "окраїни" і кермус державою твердою рукою.

Збірник переконливо доказував, що більшовизм відмовляється від своїх утопій, тому совітська влада не має нічого спільногого з комунізмом.

Автори збірника були російські інтелігенти, недавні вороги більшовизму, бувші члени буржуазних партій, а між ними двох бувших міністрів уряду адмірала А. В. Колчака. Цей збірник, який побачив світ при підтримці совітської місії в Празі, створив ідеологію "сменовеховство". "Сменовеховець" — це натхнений вірний тип нового совітського громадянина-патріота. Рух цей зродився на ґрунті НЕП-у.

Цим ідеологічним рухом, вміло організованим більшовиками, була ліквідована російська буржуазна інтелігентська еміграція. Вона так, як буржуазія в Совітській Росії, пристосувалась до режиму та перестала бути ворогом нового устрою.

Рух цей мав значний успіх серед російської еміграції, котра в роках 1922-1925 масово верталась до дому.

Поміж української еміграції цей рух, як типово російський,

не мав би підстав до існування, але на жаль він теж проявився, правда в дуже невеликому розмірі. Кілька десят осіб українських емігрантів вийшло на батьківщину, де більшість вкоротці опинилася в концтаборах під різними закидами обвинуваченнями, в більшості під закидом економічної контрреволюції. "Смено-веховство" проявилось теж в дуже невеликій мірі та в своєрідній формі в Галичині, де прибрали зміст новітнього москово-фільтра.

16. Польща і польсько-українські відносини.

Мій переїзд у Польшу в кінці 1924 року започаткував для мене тяжку добу боротьби з труднощами нового оточення, опановання мови та пристосовання до нових чужих умов життя. Особисте нещастя — смерть у 1925 році одинокої доньки пригнітило мене і дружину. Були це часи тяжкої депресії та великих намагань, щоб не втратити життєвої рівноваги, увійти в орбіту нормального життя повновартісної людини, щоб знайти собі місце під сонцем.

Депресія раз-у-раз переходила в напружену гонитву за повноцінністю життя, в чому допомагав молодий вік. Людина помалу акліматизувалась, вростала в ґрунт працюючи 12-14 годин на добу. Зарабково працював я в банку, при цьому розширював філологічні студії у варшавському університеті працюючи у проф. І. Бодуена де Куртене, визначного мовознавця та прихильника українців, працював в українському клубі, вчив у нашій дитячій школі, кореспондував до нашої галицької та еміграційної преси й чеських "Лідових Новін", до співпраці в яких втягнув мене знайомий пресовий аташе чехо-словацького посольства у Варшаві, др. Вацлав Дреслер. Цей чеський часопис був зближений до президента Т. Г. Масарика й був трибуною поступової думки.

Хоч працювалося дуже багато, але було задоволення в цій праці, бо жилося життям наших земель, що були під Польщею. (Галичина, Волинь, Холмщина...) Поширювалось коло знайомих поміж великою українською громадою у Варшаві, яка щораз більшала складом галичан, холмщан і волиняків. Товарицьке життя розвивалось особистими контактами з членами нашого представництва в польському соймі — все це виключало почуття емігранта й емігрантського існування. Емігрантом я став аж у

1944 році! Моральною підпорою і помічником у моїй праці була мені моя дружина, яка поринула у вир громадської праці, до чого звикла вже з часів перебування в Празі. Дружина працювала теж над літературними перекладами, а її громадська праця зосереджувалась, переважно, в Союзі Українок, в українському клубі та в українській дитячій школі. Під час другої світової війни зосередила всю свою працю в помочі для дітей української школи, а після війни, не маючи можливості посвятитися громадській праці, віддала свій вільний час тільки праці в Червоному Хресті.

Перебуваючи в Польщі, де українські землі й українське населення, як компактна територія і маса, творили третину, жили ми всіма радостями й зліднями нашого населення під Польщею. Лиха було більше як радостей, бо крім стихійного лиха, як голод в 1925 році, повінь 1927, 1929 і 1933 рр., ще відбувались постійні адміністративні заборони і систематичне нищення проявів організованого життя та його здобутків. Внутрішні відносини поміж українським населенням теж не були нормальні, бо утворилася атмосфера недовір'я поміж деякими колами нашого суспільства та українськими політичними партіями на українських землях під Польщею. Свідомо комплікували ці відносини польські урядові чинники, як теж і комуністична пропаганда внутрішня і зовнішня. Деякі невідповідальні виступи нашої молоді під проводом українських націоналістів (нелегальна УВО) утворювали щі відносини атаками терору у відношенні до польської влади, польських діячів на українських землях, політичних польських діячів і до своїх українських т. зв. уголових елементів.

У 1930 році ця ситуація розладовується "відплатою" зі сторони польської влади відомою "пацифікацією", котра принесла нам великі національні і економічні втрати.

Помимо того, навіть у тих тяжких умовах життя на українських землях під Польщею наш народ виявляв широку культурно-освітню та економічну діяльність. Ми економічно посилювались, що особливо проявлялось у розквіті нашого кооперативного руху.

Цих кілька рядків не є жодною генезою складного стану української людності під Польщею, тільки побіжною згадкою, необхідною для освітлення відносин, в яких ми жили в той час.*

* Про положення укр. населення в Польщі в роках 1919-1939 рекомендую: І. Кедрин "Причини упадку Польщі"

17. Атентат на Симона Петлюру, його смерть, силует і жидівсько-українські відносини.

Травень 1926 року всіх нас зворувив страшною вісткою про убивство в Парижі Симона Петлюри. Його смерть глибоко вразила всі кола української еміграції в цілому світі, як і українське населення на українських землях; його смерть з'єднала всі відлами політичної думки. Всі схилили чоло перед смертю величного патріота та державного мужа, вбитого рукою замаскованого совітського агента. Постать Симона Петлюри ще ясніше виросла та стала перед нами після його вбивства. Вся національно здорована українська громадськість у всьому світі виявила свій однодушний протест і патріотичний порив над домовиною представника наших державних змагань.

Навіть в окупованій Україні, як подавала тогочасна преса, "Українські організації в Києві та Харкові відправляли урочисті-жалібні служби Божі за душу Симона. Після служби Божої численні юрби силкували урядити на вулицях тих міст демонстрацій, співаючи українські національні пісні, але совітська міліція розпоршила демонстрантів, доконуючи при цьому численних арештів." Таку відомість, подану з Москви 15/6 1926 року вмістив "Кур'єр Варшавський".

Що проявилось пізніше в процесі вбивця Самуїла Шварцбарда, то було найогідніше: інкриміновання Симонові Петлюрі організації, або інспіровання жидівських погромів у 1919 році в Україні, що було, нібито, причиною його (Шварцбарда) пімсти за всі жертви жидівства в погромах. С. Шварцбард, як знаряддя в руках більшовицької політики, виступав на процесі (свідомо, чи несвідомо?) з "ідеалізованими" причинами свого вчинку. Але властиво не йшло про особу С. Шварцбарда, але роля в цій справі світового жидівства, яке стало "en masse" без застереження, в обороні та по стороні С. Шварцбарда, яко месника за кривди жидівства, відповідальний за котрі, в їх уяві, був С. Петлюра, хоч документи та поодинокі свідки з лав жидівства стверджували прихильне відношення і наставлення С. Петлюри до жидів і його постійну рішучу боротьбу з жидівськими погромами.

С. Петлюра, наш уряд і всі інші члени Директорії: В. Винниченко, А. Макаренко, Ф. Швець і О. Андрієвський завжди виступали проти погромів і допомагали жертвам погромів, коли такі сталися., та не можна було перед тим запобігти цьому

нешастю. Як приклад — допомога жидівському населенню Проскурова (тепер Хмельницький), видана з державної скарбниці, через міністерство жидівських справ УНР, була у висоті двох мільйонів гривень.

До речі згадати, що зараз же після установлення УЦРади, всі національні меншості в Україні, між ними й жиди, дістали ухвалену законом національно-персональну автономію та генеральний секретаріят, пізніше — міністерства. У 1919-1920 роках С. Петлюра мав замір утворити автономну жидівську жандармерію, що запропонував сіоністичному світовому конгресові в Карлсбаді через посла УНР в Чехо-Словаччині М. Славінського. Все це згадувалося свідками в процесі в Парижі, де рівно ж відомий жидівський сіоністичний діяч Жаботинський цілком ясно сказав, що не можна вважати С. Петлюру та український уряд винними за жидівські погроми.

Помимо всіх цих фактів боротьби нашого уряду та особисто С. Петлюри з погромами, фактів суворого покарання виноватців погромів, непред'явлення обороною С. Шварцбарда жодних документів, що могло б підтверджувати байдужість, чи прихильність С. Петлюри до актів терору у відношенні до жидів, присяжні судді в паризькому процесі звільнили С. Шварцбарда під пресією опінії світового жидівства.

Вага Теміди не є певна!

Коріння причини жидівських погромів в Україні треба шукати в українсько- жидівських взаєминах у старій, тяжкій історичній спадщині з часів Річи Посполитої, яка економічно панувала над українськими землями посередництвом жидівських арендаторів, які були експонентами шляхетських обшарників і в неможливий спосіб використовували українське село.

Після революції 1917 року, в добі україно-більшовицької війни та доби т. зв. "воєнного комунізму" жидівське населення в Україні, на жаль у великий, а то й переважаючій більшості знова перебрало на себе ролю виконних експонатів більшовицьких репресій над українським селом.

Дозволю собі подати характеристику відносин в Україні в 1919 році словами українського соц-дем. І. Мазепи бувшого прем'єра уряду УНР з його книги "Україна в огні і бурі революції" (том I, стор. 108): "Переповнення більшовицьких установ та організацій жидівським елементом відразу загострило відносини між українським і жидівським населенням України. Бо совітський режим з його реквізиціями, "націоналізаціями" та "соціа-

лізаціями", цілою своєю вагою ліг, насамперед, на селянство, яке мусіло постачати совітській державі продукти своєї праці майже даром. Ось чому в масі українського селянства складалося переважання, що "комуну видумали жиди" і що "совітська влада живівська". Тому, коли в Україні розгорілася жорстока міжгромадянська і міжнаціональна війна, в якій більшовики не брали полонених, масами розстрілювали людей української національності й руйновали артилерію українські села, то у відповідь на цей погром над українцями, почалися погроми живівського населення зі сторони українського населення. Найбільша хвиля протижидівських виступів пройшла в лютому-березні 1919 року, коли загострення боротьби проти комуністів досягло найвищого ступеня."

Всі зусилля С. Петлюри особисто і українського уряду в цілому не дали жодного насліду в припиненню антиживівських виступів, беручи під увагу слабість української адміністраційної влади та провокації більшовицьких агентів. Бо в інтересі більшовиків були погроми бажані на території, яка була в руках української влади, чи влади ген. А. Денікіна, а не російських більшовиків.

Цікавим фактом є те, що жиди не виступали з протестами на міжнародній арені проти погромів на території України окупованій ген. А. Денікіним. Щож до більшовиків, то ген. А. Денікін не був для них небезпечним противником, бо не був популярним серед населення України, а тому й не був потрібний "месник Шварцбард" у відношенні до А. Денікіна.

Вертаючись у пам'яті до трагичної події в травні 1926 року на вулиці Расін хочу присвятити кілька рядків С. Петлюрі, якого я знав особисто, як рівно ж знав його дружину.

Ще в Україні, в Києві в 1917 і 1918 році довелося мені бачити і чути С. Петлюру кілька разів, як трибуна, під час його прилюдних виступів, зокрема на всеукраїнських військових з'їздах і на мітингу поневолених народів Австро-Угорщина в грудні 1917 року у Києві, де виступав теж проф. Т. Г. Масарик. Бачив я його останнього дня січня 1918 року, коли з частиною Гайдамацького коша приїхав на станцію Бобрик на Чернігівщині рятувати положення після відступу решток Студентського Куреня Січових Стрільців з-під Крут, але більшовицьке повстання в Києві змусило його вернутись до Києва. Чув я С. Петлюру при бесіді в меншому колі з київськими громадськими діячами в українському клубі в Києві вліті 1917 року, а в 1918 році ще бачив його

під час відступу з Києва на захід. Завжди він був повний віри в перемогу нашої справи.

Симон Петлюра був класичним типом українського патріота-пуританіста які були у нас у XIX і першій половині XX століття. Мав він письменницький хист і був темпераментним публіцистом-громадянином, що було відоме з його публіцистичної діяльності ще перед першою світовою війною. Революція 1917 року дала йому можливості до розворнення його здібностей. Хоч не був він військовиком, однаке перший серед українських політиків зрозумів вагу української збройної сили при будові своєї державності та з всією енергією віддався тяжкій справі організації українських військових частин поміж вояками Південно-Західного фронту в часі першої світової війни. Він був теж одним з ініціаторів трьох Всеукраїнських військових з'їздів у Києві в травні, червні та листопаді 1917 року — цих імпозантних з'їздів вояків-українців тодішньої російської армії.

На першому такому з'їзді був утворений Український Військовий Генеральний Комітет, на чолі якого став С. Петлюра. На цьому становищі він перевів велику працю українізації частини російської дієвої армії, хоч були це часи, коли навіть більшість військовиків, змучених кілька літньою війною, мало інтересувались питанням організації української армії. Тоді всіх інтересувала демобілізація та цораз більше було чути голосів за скасування регулярної армії, а засновання міліції на взір Швейцарії. Коли взяти під увагу ще всі перешкоди, які ставив українізації Тимчасовий Російський уряд і пануючі хаотичні революційні умови, щойно тоді можна зрозуміти, яку велику організаційну працю перевів С. Петлюра.

Як тільки почалась збройна боротьба з російськими більшовиками, С. Петлюра, в небувало короткий час, організує Гайдамацький кіш Слобідської України, який веде особисто, як Отаман. Разом з деякими українізованими частинами бувшої російської армії та Січовими Стрільцями бореться з північною навалою. Підкреслюю: з деякими частинами, бо переважаюча частина українізованих полків тримала "нейтралітет" у цій боротьбі під впливом більшовицької агітації та скритого бажання демобілізації й повернення до дому не розуміючи, що вкоротці будуть мобілізовані більшовиками, як тільки їх влада зміцнішає.

Після гетьманського перевороту С. Петлюра був змушеній відійти від військових справ і став на чолі повітових організацій

(Всеукраїнський Земський Союз) самоуправи. Цей Союз під проводом С. Петлюри так виріс і набрав такого значення, що гетьманська влада арештувала С. Петлюру.

У добі першої фази боротьби з більшовиками (листопад-березень 1917-1918) та в часі його праці на чолі земств (1918) ім'я С. Петлюри набрало популярності в широких масах українського воящва та селянства, тому після повстання проти гетьмана П. Скоропадського й перемоги Директорії УНР, С. Петлюра став на чолі українського війська, як головний отаман військ УНР.

Його популярність від того часу в Україні постійно росла, а тому теж і боротьбу з більшовиками від 1919 року, як населення України, так і самі більшовики інакше не називали, як "петлюрівщина". І так у двадцятих роках 20-го століття "мазепинство", символ боротьби за самостійність, посилилось терміном нової еманації визвольних змагань українського народу — "Петлюрівщина".

Треба тільки побажати, щоб ідеї "мазепінців" і "петлюрівців" далі жили в серцях свідомих українців.

Неповажно було би робити з Петлюри стратега-військовика, але в тогочасних наших умовах жоден військовий геній, напевно, не зробив би дива.

У 1919 році держави Антанти зовсім не розуміли та й не намагались розуміти складне політичне положення на сході Європи. Вони стояли на принципі утримання єдиної Росії, не маючи навіть ясної уяви, чи має вона бути монархією, чи демократичною республікою. Виходячи з таких зasad зрозуміло, що відношення до української несконсолідований державності було більш вороже, ніж прихильне. Крім Антанти цілком вороже (бо були з нами у війні) стояли проти нас більшовики, а з ними ціла Росія (Денікін, Врангель, Колчак і російська еміграція), яка боронила свої колоніальні багаті українські землі. Відношення Румунії та Польщі було дуже неприхильне.

У такій міжнародній ситуації невелика українська армія, оточена ворогами зі всіх сторін, у невимовно тяжких і складних умовах революційного хаосу, епідемій, браку ліків, а головне браку зброї та амуніції, протягом більш як двох років воювала з ворогом за велику ідею самостійності України під проводом С. Петлюри, коли більшість чільних політиків "дипломатично" відійшли на еміграцію. Своєю героїчною боротьбою наша армія стримала більшовиків і захоронила середню Європу від більшо-

візма: У перших місяцях 1919 року більшовики старалися прорвати український фронт і дістатись на територію Угорщини, де в тому часі владу захопили угорські більшовики на чолі з Бела Куном. Після ліквідації більшовицького панування в Угорщині, регент Угорщини адмірал Горті особистим листом дякував Головному Отаманові Симонові Петлюрі за те, що українська армія стримала російських більшовиків і дала можливість угорцям зліквідувати комунізм в Угорщині. По-друге: українська армія затримала більшовиків під Замостям у 1920 році, коли грозила небезпека прориву фронту, а тим і заняття Варшави, що могло би принести Європі далекодійчі консеквенції з приводу становища Німеччини, яка була невдоволена Версальським миром. У польській історіографії ця перемога дісталася офіційний термін "Cud nad Wisłą", без згадки, що це була VI-та Стрілецька дивізія армії УНР під командуванням генерала Марка Безручка, котра затримала й примусила більшовиків до відвороту.

Отож Симон Петлюра був у наших визвольних змаганнях 1917-1921 рр. визначною та одиночкою *Sui generis* постаттю. Була це людина однієї ідеї: визволення українського народу з російського ярма.

У початках нашого новітнього відродження він, як і абсолютна більшість свідомої нашої інтелігенції, стояли на платформі створення федеративної Росії, в межах якої Україна мала би широку автономію. Щойно в практичній політичній праці він переконався про неможливість кооперації з росіянами. З того часу він твердо став на шлях боротьби за самостійність і не зійшов з цього шляху до смерті.

Пізніше на еміграції, в кореспонденції з приятелями, С. Петлюра з жалем згадував, що не було з ким співпрацювати, — розуміючи невідповідний склад працівників свого близчого оточення. "Але ж ніхто з українських діячів і політиків не хотів приїхати із за кордону до праці в невідрадних умовах тимчасових українських столиць критикуючи на еміграції працю та оточення Петлюри" — писав він у своїх листах.

У своїй кілька літній праці на так визначному і тяжкому становищі, в дуже складних політичних і економічних обставинах, зробив С. Петлюра, безперечно, не одну військову та політичну помилку, але все це він робив так, як підказувало йому сумління, без добрих фахових радників, без інформації та контакту з закордоном.

Одною з його таких хиб було революційне недовір'я до всього, що йому здавалося недемократичним із становищем соціял-демократа. Це принесло певні шкоди при організації української армії ще в часах українізації частин бувшої російської армії. До співпраці він запрошуував, у багатьох випадках, нефахових військових, бо до військовиків-фахівців він часто мав недовір'я. Тому праця над створенням нашої армії була дилетанська, зродилася отаманщина, а це все підірвало дисципліну, яка і без того швидко зникала під впливом більшовицької агітації.

Рівно ж у С. Петлюри, так як і у М. Грушевського, хоч у значно меншій мірі, проявлялося після революції певне застереження до старих українських ліячів не-соціялістів.

Велич С. Петлюри в тому, що він ніколи не висловив думки про капітуляцію перед російським більшовизмом, який вінуважав за найбільш небезпечного ворога України. Звичайно, так само був він некомпромісний до представників білої царської Росії.

З цього походить його трагічно-невдала варшавська угода з 1920 року до того ще й зраджена поляками.

З переконання С. Петлюра був соц-демократом, членом УСДРП, але як чесна людина він на початку 1919 року формально виступив із партії, щоби не в'язати себе й партію своїми політичними кроками на експонованому становищі члена Директорії та Головного Отамана.

С. Петлюра був чесною людиною лагідної вдачі та доброго серця, людиною скромною та в засаді маломовною. Але, коли часом він захоплювався темою розмови, тоді виявляв себе як дуже приємного бесідника. На політичних засіданнях рідко накидав свою думку іншим і мало дискутував в питаннях тактики, часто, на жаль, піддавався своєму оточенню та йшов за тими, на кого спирається. Ото ж С. Петлюра далеко не був типом диктатора, може так потрібного нам у ті бурхливі часи. Був він добрым промовцем, мав успіх серед широких мас, вмів їх запалити своїми ідеями, але не вмів їх повести, як вождь-диктатор.

Добрим генієм С. Петлюри була його дружина Ольга. Людина дуже гуманна, інтелігентна, вчителька за фахом, котра одначе в роках 1919-1921 мало перебувала разом з чоловіком з огляду на небезпечний і рухливий спосіб життя С. Петлюри.

Популярність С. Петлюри була вельми живою аж до 1929 року, коли в зв'язку з колективізацією більшовики почали нищити село масовими депортаціями свідомих селян як куркулів

на північ. Депортовано, в більшості, селян старшого і середнього віку числом понад 300 тисяч, з яких майже ніхто не вернувся до дому. Так масова популярність С. Петлюри загинула разом з ними на Соловках і на півночі.

18. Виставка української преси у Варшаві — ретроспективний погляд на пресу доби нашого відродження.

Восени 1927 року довелося мені бути організатором виставки Української преси у Варшаві з доручення Слов'янського Т-ва Культури і Мистецтва. Була це виставка не тільки української, але й білоруської преси. Білоруський відділ організував відомий білорус-бібліофіл інж. Ромуальд Земкевич.

Назва виставки була: "Перша виставка білоруської та української преси у Варшаві 1917-1927" і відбулась у кількох залах варшавського університету. Виставка була дуже вдала та мала багато рецензій в українській, польській, чеській та російській пресі. Разом було понад 30 заміток і рецензій.

Експонати на виставку випозичило Наукове Т-во ім. Т. Шевченка у Львові, союз українських кооперативів і інші українські установи в Галичині та за кордоном.

Протягом десяти днів виставки відвідало її понад дві тисячі гостей. Їх записи в книзі відвідувачів були виявом здивовання щодо чисельності нашої преси. Серед гостей було багато чужинців кореспондентів і членів закордонних представництв у Варшаві, які з інтересом оглядали виставку.

На виставці був представлений розвиток нашої преси в роках 1917-1927 експонатами понад 900 примірників з Совітської України, українських земель під Польщею, Чехо-Словаччини (Закарпатська Україна), Румунії (Буковина). Крім того була представлена преса еміграції в Європі, в Північній та Південній Америці. Поділ експонатів був представлений по принципу територіальному (держави, землі), по роках видання часописів та по змісту.

Поміж експонатами були рідкісні примірники, як наприклад: нелегальний орган УВО (Українська Військова Організація) — "Сурма", нелегальний "Український Революціонер" і інші.

Виставка була ілюстрована діяграмами розвитку української преси в цілому світі та на окремих українських землях,

мапами України, українських земель під Польщею, Чехо-Словаччиною і Румунією.

Білоруський відділ виставки був розташований в окремій залі і був значно менший, бо мав всього тільки біля 200 експонатів.

Кілька заль університету, розташованих в анфіляді, прикрашені зеленю та цвітами робила гарне враження. Виставка, безперечно, спричинилась до ознайомлення чужинців з нашою пресою, а тим самим і з нашою справою. На чолі комітету стояв інж. В. Карпінські — голова Слов'янського т-ва у Варшаві, відомий польський слов'янофільський діяч Петербургу з часів перед першою світовою війною.

Від українців у комітеті виставки, крім мене, як експерта та організатора виставки, були ще: проф. І. Огієнко — представник Наукового т-ва ім. Т. Шевченка та др. М. Ковалевський — редактор Східної агенції. Була це найбільша виставка української преси в Європі, котра зосередила такий великий матеріал у експонатах тільки за десять років.

Працюючи над питанням нашої преси вже 40 літ я знаю про всі визначніші виставки нашої преси, а тому вважаю, що слід згадати про головніші виставки нашої преси, які до цього часу відбувалися в Європі. У 1927 році в Харкові, в будинку Держпромисловості була виставка: "Книга і Преса України". Виставка показала розвиток тільки совітської преси та книги в Україні від революції 1917 року, як подає каталог, (однако вірніше від 1919 року, коли щойно більшовики пустили коріння в Україні). Преса була представлена досить недокладно: відділ преси мав до 200 назв експонатів періодики в українській та російській мові, що виходили в Україні. Відділ книги був представлений значно краще.

У 1928 році в Кельні над Рейном на "Internationale Presse-Ausstellung in Köln: Ukraine im Lichte der deutschen Presse und Literatur" були два відділи української преси. Перший це відділ преси УССР у павільйоні Совітського Союзу, а другий був організований Українським Науковим Інститутом в Берліні. У цих двох відділах було представлено понад 100 експонатів української періодики, як видно з гарно виданого каталогу.* Відділ зорганізований УНІ в Берліні дуже добре виконав своє завдання поставлене собі в заголовку своєї експозиції.

* Dr. M. Hnatyschak: Katalog der Ucrainica in der... Berlin, 1928.

В Парижі на міжнародній виставці в 1937 році, в стенді української преси була представлена українська періодика числом 150 примірників. Виставка показала пресу української еміграції у всьому світі та була гарно ілюстрована діяграмами розвитку нашої преси, mapами України як теж орнаментована українськими народними взорами. Цілість цієї невеликої виставки, що містилася в одній кімнаті, робила дуже гарне й солідне враження. Виставку організувала бібліотека ім. С. Петлюри в Парижі.

Були ще менші виставки преси, а то: в листопаді 1927 року в Станіславові, в 1933 році в Празі (ЧСР) — виставка слов'янських ілюстрованих часописів, де Український Історичний Кабінет виставив 70 ілюстрованих українських часописів та в листопаді 1937 року львівська Просвіта на Богданівці влаштувала виставку нашої преси Галичини, ЧСР, Румунії, 'Огославії та еміграції в Європі й в Америці. Музей Визвольної боротьби в Празі влаштував дві виставки: Преса Української Молоді та Українська Преса в Азії. В жовтні 1940 року в Кракові була теж невеличка виставка нашої преси.

Виставка української преси у Варшаві була найбільша щодо числа експонатів за десятиліття (1917-1927), що було одним з найбільш цікавих періодів розвитку нашої преси, бо обіймало добу нашої державної незалежності. На цій виставці було показано 3/5 експонатів періодичних часописів, які виходили протягом цього десятиліття, що було максимум можливості представити в такій кількості українську пресу тих бурхливих часів. Тепер, після другої світової війни, вже зовсім неможливо влаштувати таку виставку тому, що більшість музеїв матеріалів загинуло, знищено або вилучено совітською владою з користання засланням цих експонатів у спеціальних фондах, недоступних практично майже ні кому. А були це експонати дуже цікаві для істориків і статистиків української преси, бо репрезентували добу нашого великого зриву. Шо ж бо як не преса найкраще відзеркалює щоденне життя народу!

Статистичні цифрові дані переконливо ілюстрували зрив нашого народу, як він проявився нагlim зростом періодичної преси, як рівно ж великим знищеннем нашої преси після нашої програної та під час русифікаційної хвилі совітської політики.

Коли в 1914 році українська преса у всьому світі мала 124 назви, з чого в Наддніпрянщині виходило 15 назв, а на західних українських землях 73 назви (разом 90 назв), то в 1915 році число

назв нашої преси в цілому світі впало на 58 назв, з чого Наддніпрянщина мала тільки 9 назв, а наші західні землі мали 20 назв (разом 29 назв). Сталося це наслідком окупації Галичини, під час першої світової війни, російським військом і репресіями царського уряду в Україні.

Революція 1917 року приносить розквіт нашої преси, яка в цілому світі досягала 186 назв, з чого Наддніпрянщина мала 106 назв, а західні українські землі 35 назв (разом 141 назв). Решта то часописи, що виходили на еміграції в Європі та в Америці.

Рік 1918 дає новий зріст нашої преси. У цілому світі мала вона 276 назв, а з того Наддніпрянщина 212, а західні українські землі 41 називу, решта — еміграція.

Рік після нашої програної наша преса в цілому світі має в 1922 р. 185 назв, з чого 63 назви Совітська "суверенна" Україна, а зах. укр. землі 66 назив (Після окупації Галичини поляками). Разом наші етнографічні землі в 1922 р. мали періодичну пресу, яка репрезентувалася 129 називами, коли в 1918 році їх було 253.

Так виглядав тернистий шлях української преси!

19. Східний Інститут у Варшаві — середовище поневолених народів бувшої Росії

Східний Інститут у Варшаві розпочав свою діяльність у 1925 році, коли утворився з Польсько-Азіяцького т-ва, але свою діяльність як вища школа зачав з осені 1926 року. Була це вища школа вечірнього типу, організована при допомозі міністерства закордонних справ і міністерства освіти по взору паризької школи живих орієнタルних мов.

Осідок Східного Інституту був на Мъодовій вулиці, в будинку колишнього банкера польського короля Станіслава Августа — барона Теппера. Будинок цей був відомий у Варшаві під назвою "Палац Теппера". Та хоч зовні майже нічим не відрізнявся від інших, але його другий поверх мав прекрасні салони та залі.

Польсько-Азіяцьке т-во мало за одно зі своїх завдань теж зосереджувати біля себе народи гноблені б. Російською імперією та новою Совітською імперією так ця традиція перейшла й на новоутворений Східний Інститут.

Крім живих мов усіх народів, що заселювали територію на схід від кордонів Польщі, викладались у Східному Інституті

економічні та політичні відносини усіх тих країн.

Контингент слухачів інституту складався із студентів вищої торговоельної школи, що хотіли працювати в ділянці торго-вельних зносин зі сходом, урядовців міністерства закордонних справ, які підготовлялися до дипломатичної праці на сході, католицьких священиків — будучих співробітників католицьких місій на сході та кількох старшин ген-штабу. Головою Східного Інституту був Станіслав Седлецький — сенатор польського сейму від ППС, поляк з України, людина вельми порядна і інтелігентна. Володів він добре українською мовою і був українофілом належачи до тієї самої групи, що й відомий знавець української справи б. польський міністр Леон Васілевський. Брат сенатора С. Седлецького, добре відомий поміж укр. колонією у Варшаві як "Сава Крилач", був гетьманських переконань і почував себе українцем. Під час війни в 1939 році були чутки, що сенатор С. Седлецький, після трагічного розвалу Польщі, під впливом депресії, скінчив життя самогубством десь на галицькому Поділлю, здається — в Тернополі.

Від 1927 року я почав свою співпрацю зі Східним Інститутом, де був спочатку завідувачем українським відділом і лектором, а від 1930 року доцентом економічної географії Близького Сходу та — української мови. Працював я в інституті до 1939 року коли, після окупації Варшави німцями, всі вищі школи були зачинені.

Генеральним секретарем Ін-ту до 1933 року був Станіслав Корвін-Павловський, а від 1933 р. до 1939 р. проф. др. Ольгерд Гурка — відомий історик-антагоніст антиісторичної школи Г. Сенкевича.

Перший секретар К.П. був теж українофілом, людиною освіченою та вельми оригінальною. Мав він в собі щось пригодницького, в ліпшому значенні цього слова, був це сучасний Садик-паша, чи Беньовський. Походив він з поміщиків б. Смоленської губернії, з батька поляка, а матері грузинки, що було видно на його орієнタルно-аскетичному обличчі. Правник з освіти, в часі першої світової війни служив він у морському російському флоті. Після революції 1917 року, як поляк-репатріант вернувся до Польщі, але без дружини, яка десь "згубилася" в хаосі революції. У Варшаві К.П. працював у державному контролі, де мав керуюче становище, а увесь час віддавав праці в Польсько-Азіяцькому т-ві, пізніше — в Східному Інституті. Надхненним організатором І-ту та його першим генеральним секретарем був

К.П. до 1933 року, коли із-за різниці поглядів з міністерством за-кордонних справ, відійшов з цього становища та переїхав до Гданська, де був директором морського транспортного бюра.

Там був призначений японським гоноровим консулом за заслуги над упевненням польсько-японських взаємин ще в часі його перебування на становищі ген-секретаря Східного Інституту. Перебувши два, чи три роки в Гданську він рішає залишити своє становище, батьківщину та від'їхати на Близький Схід. Як я пізніше довідався, причиною такої наглої постанови була романтична пригода його другої дружини, яка закінчилась поєдинком. Ще не зовсім вилікуваним, з пораненою рукою на пов'язці, він вертає до Варшави, щоб ліквідувати свої приватні маєткові справи перед від'їздом..

У поспіху протягом тижня, при моїй допомозі, як доброго його приятеля, продав він деякі цінні речі, зокрема кілька старих цінних родинних образів, аби зібрати потрібні грошові засоби на далеку подорож. День перед від'їздом ми вдвох перебули вечір при циганській музиці, в кавказькій варшавській винарні, згадуючи літа спільнотої праці в Східному Інституті.

Лекторська праця, відчити, кінчались звичайно десь біля десятої години вечора, а після того, при традиційному чаю були постійні засідання лекторів, чи іноді так просто дискусій на теми сходу, які кінчались завжди пізно по півночі. Обмін думок поміж лекторами був завжди дуже живий та цікавий взявши на увагу різнородність поглядів і психіки, наприклад поміж японцями, китайцями, турками, татарами, грузинами, горцями Кавказу і нами — європейцями: поляками, українцями, росіянами. Були ці дискусійні чаї цікаві теж з огляду на особу генерального секретаря який, в більшості випадків, головував цими зборами, хоч інколи збори провадив голова ін-ту С. Селлєцкі. Отож ген-секретар А.П. мав велику здібність оповідача, чому був теж цікавим бесідником. Його цікаво було не тільки слухати, але теж і обсервувати: аскетична постать, довгі худі руки, стрункі пальці, бліді долоні контрастні зі смаглявою шкірою рук і обличчя — все це гармонізувало, зливалось разом з його голосом дещо протяглим і з французькою вимовою. Говорив він цікаво, без кінця черпаючи матеріали з чародійного гамана уяви.

На слідуючий день, після спільних спогадів у винарні, К.П. відлетів до Лібанону, а відпроваджували його на аеродромі тільки його батько і я. Два, чи три роки він не подавав жодних відомостей про себе ані батькові, ані мені чи іншим знайомим,

аж нарешті обізвався з Каїру. З листів я довідався, що за цей час він скінчив теологічний факультет арабського університету в Каїрі, перейшов на магометанство став мулою та одружився з египтянкою іменем Шафіка, донькою єгипетського судді. Протягом тих кількох літ своєї мовчанки подорожував, відвідав Мекку, як годиться кожному магометанові. Рівно ж був у вахабітів центральної Арабії та в магометанських султанах остріва Суматри. До половини 1939 року часом писав про своє життя і подавав відомості, що постійно перебуває в Каїрі, де перебирає обов'язки кореспондента ПАТ (Польської Телеграфічної Агентури).

За два тижні перед вибухом 2-ї світової війни раптом К.П. приїздить на відвідини у Варшаву до свого батька. Була це теж приємна несподіванка для мене, поскільки він був моїм добрим приятелем з-поміж багатьох знайомих поляків. Знова розмови, оповідання та... несподіванка, якої здавалось не буде: війна!

Ще напередодні, 1 вересня 1939 року, сиділи ми на веранді ресторану європейського готелю у Варшаві та міркували, чи одначе не краще було би йому виїхати зараз же назад до Каїру, але на слідуючий день було це вже дуже утруднено розпочаттям війни. Воєнні події нас розділили та ізоляювали. Два місяці я нічого не знати про його долю та, щойно тоді довідався, що в перших днях війни був поранений його батько бомбою на вулиці Варшави, а він не міг лишити старого батька, а вкоротці К.П. арештували німці.

Для німців К.П. був якимсь "польським Лоренсом" — поляк-магометан, мула, який приїхав напередодні війни до Польщі з Египту — напевно англійський шпіон!

П'ятнадцять, чи більше місяців просидів він в німецькому концтаборі Освенцимі, звідки його висвободили приятелі тільки дякуючи інтервенції італійського королівського товариства, членом якого він був. Як витримала ця людина із слабим здоров'ям довгі місяці в страшному концтаборі, тяжко зрозуміти. Тільки велика сила волі, яку мав К.П., могла в цьому йому допомогти.

Знова він вернувся до Варшави окупованої німцями. У небезпеці нового арешту він мало перебував у своєму помешканні, а ночував у знайомих. У нас він теж бував частим гостем. Згадки про минуле, оповідання про відносини в концтаборі, проекти на майбутнє!...

Були вже присмерки німецької зброї, коли Варшава кож-

ного вечора мала совітські налети, які повторювались з докладністю щодо мінути. Було це літо 1943 року. Завжди ми старалися повечеряти перед восьмою годиною, бо в тому часі вже з'являлись над Варшавою "зірки", як ми називали спосіб освітлення терену для бомбардування. Пригадую таке одно особливо сильне бомбардування нашого району, де ми мешкали у Варшаві, недалеко від товарової залізничної станції. Зауваживши перші "зірки" ми швидко скінчили вечеряти та, разом з нашим гостем К.П., побігли до льоху, який був перероблений на бомбосховище. Ще ми не добігли до льоху з нашого п'ятого поверху, як уже падали перші бомби. У темноті ми розгубились і наш гість попав до іншого відділу бомбосховища, ніж наша родина. Вертаючи після довгого бомбардування до свого помешкання ми не могли знайти нашого "араба", як називали його жартом. Після довгих розшукув ми його знайшли в одному з бомбосховищ, де сидячи "по-турецьки" на підлозі, він кивався в такт своїх магометанських молитов, які відчitував перед малою свічкою, не знаючи, що налет і бомбардування вже скінчилися.

Так минала доба наших окупаційних відносин у Варшаві, де людина не була певна завтрашнього дня із-за щоденних облав і праці "гестапо" та совітських налетів.

Ми часто зустрічались з нашим приятелем К.П. і так близився 1944 р. і повстання, котре всі чекали, про котре всі знали, що воно буде. Бував я теж у К.П., де зустрічав часто дуже милу паню — віленську татарку, котра опікувалась його помешканням.

Варшавське повстання знова нас кинуло в різні сторони...

Вже після закінчення війни, десь зимою 1949 року, одного дня в нашему помешканні задзвонив дзвінок і відчинивши двері я побачив перед собою К.П. Вертає він з Анкари, де був першим секретарем польської амбасади. Хоч не було йому по дорозі мене відвідати, однаке він хотів мене побачити вертаючи до міністерства закордонних справ, яке відкликало його зі становища в Туреччині. Поради та оповідання пережитого за кілька літ заняли цілий день. День приемної несподіваної зустрічі. На другий день він поїхав до Варшави.

З розмови я довідався, що в часі варшавського повстання приймав він участь в організаційному комітеті, хоч сам був переконаним ворогом цієї "безглаздої авантюри", як сам називав варшавське повстання. Йому вдалося переховатись в Барвінові під Варшавою в помешканні швагра, а, після установлення нової

польської влади, як патріот, приняв становище першого секретаря амбасади в Туреччині, хоч його політичні переконання далеко не покривались з політичним напрямком сучасної польської влади, хоч був він поступових переконань, але не комуністичних.

Вийшовши за кордон К.П. довідався, що його каїрська дружина Шафіка одружилась вважаючи, що він загинув в Освенцімі. Після відкликання його з Анкари до Варшави він вислав свою четверту дружину краківянку Крисю до Риму, де була її родина, рахуючи, що в поворотній дорозі з Варшави, вони зустрінуться.

— А що, як Вас не випустять вже за кордон? — суперечив я йому. "Так казали мені про це теж приятели в Анкарі — відповів він. — Радили виїхати десь на захід і взяти азиль. Були навіть такі, що дивувались моєму наївному поступованию, бо я, як перший секретар, мав у своїх руках урядову касу. Я завжди був чесною людиною, тому цього не зробив, не ухиляюсь і їду до Варшави" казав він.

Умовились ми, що напише мені з Варшави, як його там приймуть, але... Від К.П. я не дістав жодної вістки. Були це часи найгіршої доби "діяльності убеків (УБ — ужонд безпеченства) Берута. Кілька разів я вже намагався довідатись про його долю, але нічого не дізнався. Казали, що він вмер, що цілком можливо з огляду на його вік і марний стан здоров'я після всього пережитого.

К.П-скі був небуденною, цікавою та здібною людиною. Його дуже цікаві подорожі в Сирії, Арабії та Суматрі дали можливість зібрати цікавий етнографічний матеріал з цих країн. Вахгабіти центральної Арабії пропонували К.П. становище шейха зі всіма атрибутами, аж до кільканадцяти жінок. Подібні подорожні пригоди були теж і на Суматрі.

Східний інститут у Варшаві під проводом свого генсекретаря К.П. був не тільки вищою школою, але й осередком життя та розвитку польсько-східних стосунків. Гарне старе помешкання інституту, з великими залями бувшого палацу, повними дзеркал, служило теж для зібрань низки товариств, що були організовані при інституті, як наприклад: польсько-японське, польсько-китайське, польсько-турецьке, польсько-арабське, тощо.* Ці товариства мали завдання плекати культурні та еко-

* У тих залах Наполеон I-Бонапарт танцював з Марією Валевською (Лончинською) пізніше неофіційною дружиною пісаря французів. Було це в 1807 році.

номічні взаємини Польщі з країнами сходу. Отож для нав'язання товариського контакту ці т-ва, в залах інституту, влаштовували кілька разів до року вечірки, чи балі, котрі, оригінальністю національних вбрань, декорації заль, програмою вечірок і подаваних в буфеті різних східних страв, мали великий успіх у товариських колах Варшави. Представники посольств цих товариств і інших країн сходу завжди бували на цих імпрезах, часто в своїх національних вбраннях і організували музичні програми своїх країн.

У 1928 році, під час візити в Польщі афганського короля Амануїла, Східний інститут, у честь гостя, влаштував баль у салонах Європейського готелю. Баль розпочався традиційним польонезом. Гарні типи афганців, короля, королеви та їх почуту робили враження на польських гостей, особливо на польського, бо в оточенні королівської пари були переважно військові, а з афганських жінок були тільки красуня-королева та дві дами двору. Моя дружина, я та кілька членів ін-ту, ми були в товаристві одного з ад'ютантів афганського короля — гарного смаглявого "афганця", який вже на другому реченні нашої розмови перейшов із французької на польську мову. Він був поляк, з роду виселенців-повстанців 1863 року, акліматизований в Афганістані, зовнішнє був зовсім афганцем, але ще добре володів польською мовою, бо походив з польської свідомої родини. У цікавій живій розмові ми від нього довідалися про життя в афганській столиці Кабулу. Знайомі, що були на балю, розпитували нас пізніше про зміст і причини такої живої розмови з афганцем, нічого не знаючи, що це був поляк.

Бібліотека Східного ін-ту мала великий відділ україністики, а було то заслугою, що на чолі ін-ту стояли такі українофili, як сенатор Станіслав Седлецький та генеральний секретар Станіслав Корвін-Павловський. Були теж в бібліотеці всі томи великої Історії України проф. М. Грушевського (в тому часі 9 томів). В 1939 році, під час бомбардування Варшави німцями, палац Теппера, в якому містився Східний Ін-т, згорів і мало що вдалося врятувати із збірок і бібліотеки ін-ту.

Від 1935 року ін-т не проявляв вже такої рухливої діяльності в ділянці польсько-східних стосунків, бо він був обмежений в грошових засобах (субсидіях міністерства закордонних справ). Ін-т провадив виключно шкільну діяльність під керівництвом нового ген-секретаря та директора — відомого польського історика проф. Ольгерда Гурки. Проіснував Східний

Інститут до 1939 року, коли був заснований німцями, як і всі інші польські вищі школи. Після другої світової війни його діяльність не була поновлена

У добі своєї співпраці в Східному Ін-ті, від 1927 по 1939 рік, особливо в літах 1927-1933, мав я нагоду багатьох цікавих зустрічей під час відчitів, конференцій та засідань з діячами визвольних змагань грузинів, горців Кавказу, татарів, народів Туркестану й інших народів бувшої Росії. Є свіжі в пам'яті зустрічі з провідниками антибільшевицьких повстанців горців Кавказу на чолі з внуком легендарного імама Дагестану й Чечні — Шамілем. Як відомо, в двадцятих роках нашого століття горці Кавказу, так як і Україна, найдовше вели повстання проти більшовиків. Серед горців Кавказу все ще була живою героїчна боротьба Шаміля на переломі XVIII і XIX століть, який 25 літ ставив опір царській Росії в її завоюванню Кавказа. Бесіди з кавказькими гостями інспірували мене до написання низки статей про горців Кавказу, котрі я вмістив в 1929-1931 рр. в нашій пресі в Галичині та за кордоном. Цікаві були теж зустрічі з казанськими татарами на чолі з їх ідейним провідником Айяс Ісхаки, надхненним борцем за незалежність татар. Зосередження народів б. Росії, котрі боролись за свою незалежність, навколо Східного Інституту, було теж заслугою проводу ін-ту. Після відходу першого секретаря інституту, народі б. Росії були організовані в політичному клубі "Прометей".* Головні осередки: Варшава, Париж.

Так Східний Інститут у Варшаві був базою, де насвітлювалось питання народів б. Росії, в тому числі питання українське, а його школа та видання стали ілюстрацією цієї корисної праці. Інституту за час свого існування (1926-1939) видав кільканадцять

* Прометей — образ захисника людства і поборника справедливості, як найвеличавійша ідея світу, створила рух прометеїзму. Зародилася вона після ще більшого закріпощення совітською Росією народів б. російської імперії.

Прометеїзм — це боротьба народів Кавказу, України, Білорусі, Ідеї-Уралу та Середньої Азії (Казахстану, Киргизії, Узбекстану, Таджикистану та Туркменістану), за визволення від совітсько-російського панування.

Ідея прометеїзму зародилася серед політичних емігрантів-горців північного Кавказу, а реалізація дочекалася у Польщі. Тереном реалізації цього руху було Польсько-Азіяцьке т-во у Варшаві, з якого пізніше постав Східний Інститут. Засновниками цього т-ва в 1924 році була, головно, родина Корвін-Павловських на чолі з панею Корвін-Павловською (з походження грузинки), що була матір'ю першого ген-секретаря Східного Інституту Станіслава Корвін-Павловського.

праць з ділянки літератури, мови та економіки народів, що входили в склад б. Російської імперії.

20. Нові репресії та другий голод в Україні.

Після короткої доби "українізації" (1925-1929) настає в Україні рух за ліквідацію "націоналістичних ухилю". Сам факт українізації був для більшовиків небезпекою національної стихії, що грозила, в найменшому, перехід влади в руки українських більшовиків, а то й знищення їх влади. Генеральна сталінська лінія в 1929 році, з ясним планом знищення селянства, як суспільного класу, депортация українських т.зв. "селян-куркулів" на північ ще далі загострила ситуацію. У тому ж самому 1929 році приходить ліквідація автономії УСРР, а в 1930 році процес "Спілки Визволення України", як також ліквідація Автокефальної Української Православної Церкви.

На терені виселених українських "куркулів" (понад 300.000), як рівно ж на терені голодових катастроф 1921 і 1933 рр. були переселені російські селяни. Хто знав стан в степовій Україні перед першою світовою війною, сам може переконатися, як там тепер постали цілком російські села.

Голод в Україні 1933 року був свідомо організований совітською владою з метою знищення остаточного відпору українського селянства. Він мав всі характерні риси геноцидного знищення українського народу, разом зі знищеннем української культури та всіх її надбань.

Процес "Спілки Визволення України" завдав особливо тяжкий удар українській культурі, бо було засуджено на тяжкі кари 45 визначних діячів культурного й економічного життя (між іншим акад. Сергій Єфремов, був. прем'єр уряду УНР Чехівський, міністер закордонних справ А. Ніковський). Інспіраторами розгрому українського національного життя були члени КП/б/У П. Постищев і Н. Хрущов, яких вислав на "керівну працю" ЦК КП/б/РСР. Рівночасно систематично нищилася українська кооперація, що дуже добре розвивалася від революції 1917 року аж до 1929 року навіть під пануванням більшовиків і виросла в поважну силу. Тепер все економічне життя централізувалось у Москві, а українська кооперація включилася в спільну совітську централю та тратила свою дотеперішню широку автономію.

Насильна колективізація привела наше село до спротивів і саботажів, що викликало невдачу плану хлібозаготівлі в 1932 році та послужило Москві до реалізації організованого знищення великих мас українського населення, головно нашого селянства. Так постав новий великий голод в Україні в 1933 році.

Терор і русифікаційна політика в Україні в роках 1929-1935 були так сильні й активні, що навіть українські комуністи не могли мовчати. Найбільш відважно протестував і піддавав критиці московську політику в Україні, комісар освіти УССР М. Скрипник. Репресії, які зазнав М. Скрипник, допровадили його до самогубства. Крім нього скінчив самогубством письменник М. Хвильовий, а з багатьма іншими комуністами-українцями совітська влада кріваво розправилась. У тих часах теж був засуджений на 10 літ концтабору на Соловках один з найкращих наших літературознавців проф. Микола Зеров, що був ідейним провідником групи українських неокласиків. Цей близькучий поет і перекладач класиків згинув в концтаборі на півночі в 1941 році. Разом з ним були засуджені до концтаборів визначні нащі неокласики М. Драй-Хмара та П. Филипович, які теж загинули на засланні. Один з них, член цієї групи Юрій Клен (Освальд Бурггард) виїхав в 1931 році до Німеччини. Максим Рильський був примушений "добровільно" зріктися неокласиків і перейти на позиції співпраці з сталінізмом і тому мав можливість вмерти натуральною смертю.

Після ліквідації представників українського наукового культурного й економічного життя в процесі СВУ та масової депортації нашого селянства, прийшло до другої "чистки" поміж комуністами-письменниками України (Перша чистка в їх рядах вже була в 20-тих роках).

Підсумок чисток поміж письменниками України в 20-их, 30-тих, а пізніше в 1941 і 1943 рр. є такий: 89 письменників України знищено фізично, 212 — замовкло, 22 — якось вижили та, здебільше, вернулися до літератури, 42 — нереабілітовані (є ще ув'язнені), або померли, 83 з-поміж письменників вдалося емігрувати. Так з літературного життя в Україні вибуло 448 письменників, а Спілка Письменників в Україні в березні 1959 року нараховувала 534 членів. В тому 20% неукраїнців, котрі, переважно, не були переслідувані.*

* Б. Кравцов: На Багряному Коні Революції. Нью-Йорк, 1960 р.

21. Події на Україні та їх вплив на українські землі під Польщею. Ще дещо про "смисловчовство".

Такий стан культурно-економічного життя в Україні не лишився без впливу і відгуку теж і на українських землях під Польщею. Зокрема це мало вплив на молоде покоління, яке під враженням відродження під час доби українізації, а пізніше погрому українського життя в Україні, було дезорієнтоване та кидалось, як риба об лід, шукаючи своє місце поміж доктринаами комунізму і націоналізму. У Варшаві, наприклад, у тих часах було багато нашого студентства, серед яких немало було здібних починаючих поетів і письменників. Була це дуже надійна група молодих людей, які пізнали історію визвольних змагань в аспекті кvasів і критики нашої програної державності та на тлі пізніших подій в Україні, про які оце тепер згадував.

Шукаючи шляхів до чину та активності вони кидалися в обійми комунізму, або націоналізму, часто міняючи одне на друге.

Безглаздна політика польської влади супроти українського та білоруського населення репресіями та ганебною пацифікацією докотилася до утворення в 1933 році концтабору — Берези Картузької для політичних в'язнів, майже виключно української та білоруської національності. Ця "виховна система" була взята з класичного взору першої соціялістичної держави Й. В. Сталіна — Леніна" далі, як епідемія, поширилась на "імперію Гітлера", а після другої світової війни, буйно зацвіла в Польщі за Берута, а в Чехо-Словаччині за панування Готвальда й Новотного.

Все це, як і політика А. Гітлера, кидало нашу молодь у Польщі в обійми всіх крайніх "ізмів", де вона шукала вихід з тяжкої національної і особистої ситуації. Положення в лавах студестства було хитке: ті, що були серед націоналістів опинились в таборі комуністів, інші кинулись у противну екстрему та з комуністів стали націоналістами з відтинком фашизму. Такі зміни ставали протягом двох-трьох літ у деяких "шукаючих" і вони вертали, часом, до табору, з якого вийшли.

Сьогодні ще не слід згадувати прізвища тих, які в Україні тепер є активними комуністами — вповні дозрілі, а то й перезрілі люди, вони напевно зовсім інакше дивляться на світ в обставинах совітської дійсності, але вони не мають можливості вирвати душу з тенет своїх московських хлібодавців.

Інакше є положення на еміграції, де можна, як приклад,

згадати особу Орія Косача, який докотився, в часі війни, до співпраці в німецькому радіо (теж і інші з наших націоналістів). Арештований в 1943 р. німцями, коли вони ліквідували наших націоналістів, він просидів до кінця війни в концтаборі, а в 1949 році вже був в Америці. Там став на позиції співпраці з т.зв. "прогресивними" українськими колами нашої еміграції: совєтофільським елементом, із 1959 р. редактував просовітський журнал "За Синім Океаном". Так цей, безперечно здібний, письменник вибрав собі найвигіднішу позицію комуніста в Америці, зганьбивши свою визначну тітку-поетесу та бабку-письменницю із-за "кавалка совітської ковбаси". Таких прикладів на еміграції є більше, але згадав я тут більш маркантий, з визначеної родини Косачів.

Хичання та шукання на переломі 20-х і 30-тих літ були серед нашої інтелігенції на еміграції і на українських землях під Польщею не так масовим явищем, як серед росіян, але теж мали своє місце в нашему житті. Як я вже згадував, до тих явищ належало теж "см'новсіховство", а прояв цієї недуги стався теж і в нашій родині:

Чоловік моєї тітки, який студіював в Українській Господарській Академії в Подебрадах, після її закінчення, під впливом журналу "См'ена Всіх", рішив зірвати з "гнилим западом" і повернутися до дому, де так "буйно розквітає соціалістичне життя". Полагодивши всі формальності та лаючи еміграцію в цілості, а нас — членів родини зокрема, він від'їхав додому поліщаючи дружину в Чехо-Словаччині. Вона не підлягала його ентузіазму, і тому не хотіла іхати до "раю". Вже перші листи, що він писав до дружини, були досить стриманого змісту, без ентузіазму, але це приписувалося його обережності. Вкоротці, однаке, кореспонденція зовсім перервалася та лист прийшов аж через два роки із поштовим штемплем Ленінграду. Лист був з концтабору в Карелії, з будови Белбалтморканалу, а принаїдна добра душа його кинула в поштову скриньку в Ленінграді з поданням на відвороті фіктивної адреси висилаючого. Пізніше листи, тим самим способом і шляхом приходили три-чотири рази на рік. З листів ми довідалися, що внедовзі після повороту в Україну, цей "ентузіаст" був арештований та обвинувачений в економічній контрреволюції. При довгому слідстві, де його змушували признатися до неіснуючих закидів, довели його до такого нервового стану, що він намагався покінчти своє "райське" життя самогубством, але йому не повелось: його зняли ще живого з рушника,

на якому повісився. Знова почалася серія тяжких допитів, що виснажували фізично і нервово. Щоб мати хоч якийсь проблематичний спокій, він підписав акт оскарження, признаючись до всіх інкримінованих закидів і дістав 10 літ примусових робіт. Листи його дружина отримувала аж до 1939 року. Це були листи повні розpacнї, нарікання й проклять тієї хвилини, в якій рішив повернутися на батьківщину.

Писав, що працює в дуже тяжких умовах, від ранку до пізнього вечора, при злому харчуванні, в дуже нездоровій-болотяній місцевості, де в літніх місяцях затруювали життя комари, а зимио — великі морози та високі сніги. Тому що іноді він працював в канселярії над проектами та планами (був він інженер-економіст), то одинокою втіхою було вночі часом, спіймати радіопередачу Праги, коли нікого не було в канселярії, а він ще працював над планами. "Слухаю чеську музику та відомості та плачу від радости, що хоч на хвилях етеру можу почути вільний світ і згадати ті часи, коли теж я там жив, але не цінів і не розумів свободи," — писав він дружині в одному з листів. Листи писав він анонімово й робив в них натяки, що так довго не витримає та спробує втікати до Фінляндії через карельську тайгу. Протягом семи-восьми літ його дружина дісталася десь біля десяти листів, у яких описував страждання засуджених, яким смерть була найкращим визволенням, яке вона їм ласково дарувала. Смертність серед в'язнів працюючих над будовою каналу (з Балтійського до Білого моря) була дуже висока. Працювати мусіли або в воді, яка вліті була дуже зимна, або деякі відтинки проходили через гранітовий ґрунт — треба було лупати цей твердий камінь. Ці 10 листів, що нажаль загинули під час варшавського повстання, були прекрасним матеріалом до написання книги, не гіршої, яку написав І. Солонєвіч, відомий втікач із Соловецької каторги. ("Совєцькая Каторга", "Росія в Концлагері". Софія, 1938. "Руско за мржіжем" Прага, 1936).

З вибуху совітсько-фінської війни листи від цього нещасного "ентузіяста совітського раю" перестали надходити та більше ми нічого не знали про його долю. Спроби дещо довідатись після закінчення другої світової війни не дали жодного наслідку.

22. Парадокси центру УНР на еміграції.

Після нашої програної в боротьбі за самостійне життя та

відходу нашої армії й уряду з рідної землі в кінці 1920 року, центр УНР (Укр. Нар. Респ.) перебував у Польщі, спочатку в Тарнові. Згодом головна частина уряду, на чолі з С. Петлюрою, перенеслась до Парижу. Такий стан існував аж до трагічної смерті С. Петлюри. Після його смерті заступником головного отамана став прем'єр Андрій Лівицький, який перебував до 1944 року у Варшаві. Там перебували два, чи три міністри, але прем'єр В. Прокопович і міністр закордонних справ Ол. Шульгин перебували в Парижі. Факт перебування заступника Головного Отамана у Варшаві був явищем, без сумніву, негативним і політично, головне вже тому, що він перебував у Польщі.

Перебування уряду на еміграції є взагалі питанням дуже деликатним, яке вимагає багато особистого і політичного такту тієї особи, яка стоїть на чолі цього центру. Хоч може це бренить дивно, але помилки уряду, який нормально перебуває на своїй території й має всі атрибути влади, є не так компромітуючі як помилки уряду на еміграції. Еміграційний уряд, який не має всіх атрибутів влади, мусить більше звертати увагу на кожний свій крок, щоб не осмішувати себе й справу, яку репрезентує. У цьому, як я чув, грузини могли би бути нам прикладом, бо грузинський уряд на еміграції, на чолі з президентом Ное Жорданія, виказав у своїй діяльності багато гідної скромності й політичного такту. Взором для своїх співгромадян на еміграції був сам президент Ное Жорданія, який своїм гідним і скромним способом життя нічим не нарушав поваги справи, яку репрезентував. Маючи пошану у чужинців особисто, він тим самим придбав її для справи, представником якої він був.

На жаль, варшавська частина уряду УНР не завжди вміла утримати належну для еміграційного уряду лінію поступовання.

Колись оповідав мені один знайомий поляк — приятель наших визвольних змагань, який часто бував в домі Лівицького та знав закулісово життя уряду, про несерйозні, а може й зовсім непотрібні, "розпорядження і накази". Були це, як він їх називав, "накази по армії та флоту", а чейже "армії нема, а флоти бардzo мало" — казав він. (Флота, в польському жаргоні значить гроші).

Подібні оперативні потягнення мають місце ще сьогодні на еміграції серед різних наших угруповань. Як довідусось, де-які з наших бувших військових авансували тепер на еміграції, з полковників на генералів. Згоден я з поглядом того поляка, що ці варшавські накази були витвором невдалого оточення А. Лівицького. Сам А. Лівицький — бувший старий громадянин

діяч УСДРП Полтавщини, був добрым правником, інтелігентною людиною з тверезим політичним кругозором. Був він людиною приємної вдачі, зовнішності та добрым бесідником, але мав у собі щось з "обломовщини". Це було, правдоподібно,чириною, незалежною від нього, пасивності та підляганню сервільному оточенню. Між іншим, до оточення А. Лівицького вдалося дістатись більшовицьким агентам, які були кілька літ не викриті, про деяких з них стало відомим тільки під час, або й після другої світової війни (Недайкаша, Гліб Лазаревський та інші). Я особисто теж добре знав А. Лівицького та його родину, бував у них, але був у "реєстрі опозиціонерів", чому зі мною ніколи не велись розмови на тему центру УНР на еміграції. Прекрасною людиною була дружина А. Лівицького пані Марія В. Лівицька, уосіблення всіх чеснот української жінки. Була вона повна святої терпеливості та відданості родині, особливо терпеливості, бо в їх домі були постійно гости, яких треба було годувати, та які пересиджували до пізньої ночі за бріджом — цією інекцією проти нудьги.

Паризька частина центру УНР була під впливом авторитету досить скромного і характерного кристалово-чистого професора В. Прокоповича. Тому в Парижі не доходило до посунень, які могли б осмішувати справу, яку вони репрезентували. Оскільки мені відомо, В. Прокопович був представником погляду необхідності перенесення цілого центру УНР в Париж, але не міг це перевести в життя.

Під час другої світової війни дійшло навіть до розходження поміж варшавським і паризьким угрупованням і до "детронізації" А. Лівицького паризькою групою.

23. Визначні українські публікації на українських землях у Польщі, на еміграції та розвиток культурного укр. життя в Європі.

У 1930 році у Варшаві постав Український Науковий Інститут як державна польська установа, при міністерстві освіти. У 1926 році в Берліні засновано теж Український Науковий Інститут з почину гетьманців і при підтримці німецької влади. Були це дві установи, що займалися студіями українознавства та видали цікаві публікації. Директором варшавського ін-ту був проф. О. Лотоцький, а директором берлінського — проф. Д.

Дорошенко. Існували ці два інститути до другої світової війни (варшавський до 1939 року, а берлінський до 1945).

Протягом дев'яти літ існування варшавський ін-т видав серію наукових видань під наголовком: "Праці Наукового ін-ту у Варшаві". Особливо цінним виданням було "Повне видання творів Т.. Шевченка" в 17 томах, під редакцією проф. Павла Зайцева. Своїми виданнями, а особливо виданням творів Т. Шевченка, УНІ у Варшаві зробив цінний вклад в українську культуру.

Цікава генеза постання цього інституту, що сьогодні вже має тільки історичне значення, без тієї політичної гостроти, яку мало його засновання в 1930 році. Отож зродився ін-т у добі, коли велася боротьба за українське вище шкільництво на українських землях в Польщі, вірніше — під Польщею. Польська влада охоче приступила на проект організації інституту, та зараз же після його відкриття, використала факт його існування, як доказ вищого українського шкільництва в Польщі. Сталося це при інтерпеляції в Союзі Народів у Женеві про невиповнювання Польщею зобов'язань щодо Східної Галичини. Тодішній міністр закордонних справ Польщі Залескі, у відповідь на інтервенцію, подав факт існування УНІ у Варшаві, як зародку нашого шкільництва в Польщі, що не відповідало правді, бо УНІ не був школою, тільки дослідним інститутом. Українське громадянство західно-українських земель приняло засновання інституту неприхильно та довший час бойкотувало цей "сурогат" української вищої школи.*

Пізнішою своєю корисною діяльністю УНІ у Варшаві зреабілітувався та генеза його призабулася. З інститутом нав'язали взасмини теж і наукові установи Галичини.

У 1932 році група молодих українських економістів організувала "Українське Економічне Бюро" у Варшаві.

УЕБ поставило собі завданням популяризувати відомості про господарське життя нашого народу на цілій етнографічній території наших земель, практичною формою публікації статистичних річників. Взором для свого видання взяли ми річник польського державного статистичного бюро. Були це аж надто відважні плани, але ми, однаке, рішили спробувати сили. Коштів ми не мали жодних, а було нас на початку тільки вісім

* "Душою" організації цього ін-ту в рамках т. зв. "хрунівського руху" серед професорів був проф. Р. Смаль-Стоцький, який після засновання ін-ту, став його секретарем.

осіб. Річник видавати вирішили з грошей отриманих з оголошень, а на організаційні видатки склали "фонд" 800 злотих польських. На наш заклик про намір видавати статистичний український річники, дуже прихильно відгукнулись наші економічні установи в Галичині, даючи нам оголошення.

Вже в 1933 році вийшов у світ перший статистичний річник на 150 сторінок, який був дуже прихильно принятий критикою.

На підмогу наших починань ми заснували у Варшаві бюро правно-торговельного посередництва "Медіатор", спілку з обмеженою відповідальністю, метою якої було полагодження всіх правничих і торговельних справ у Варшаві, як головному місті держави, для мешканців українських земель під Польщею. "Медіатор" мав теж за завдання підпомагати Укр. Економічне Бюро в його видавничій діяльності.

Дякуючи прихильному приняттю нашого першого річника, другий річник УЕБ в 1934 році поширив число співробітників до 16 осіб, які самі зголосились до гонорової співпраці — зрештою це була засада нашої праці під час цілої нашої видавничої діяльності, аж до 1939 року. Великим нашим здобутком було зголосення до співробітництва в статистичному річнику проф. др. В. Кубійовича, який вже від 1934 року брав участь в редакційній колегії всіх дальших річників.

Крім видавання річників наше бюро поставило собі ще одне завдання: давати стипендію одному, пізніше двом українським студентам-економістам, чи іншим практичним фахам, що теж робило до 1939 року.

У 1935 році наше бюро мало вже 24 співробітників та кореспондентів у всіх частинах світу, де були скучення нашої еміграції. У 1936 році Наукове Т-во ім. Т. Шевченка у Львові згодилось нам дати свою фірму на видання статистичного річника, що було для нас великим признанням і оціненням нашої праці. Редактором мови нашого річника від 1936 р. став проф. др. Василь Сімович.

Звичайно, не йшло все так гладко, як тепер згадується. Мали ми часто великі фінансові труднощі, не було за що купити векселі, які ми виставляли друкарні за друк річника. Гроші за оголошення ми могли дістати щойно після видруковання річника та представлення нашому клієнтові доказового примірника, в якому було його оголошення. Тому ми мусіли робити позику, аби заплатити друкарні, а пізніше викручуватись з заплутаної фінансової ситуації.

Польська шовіністична преса часто нападала на нас, закликаючи владу до припинення нашого річника. Передбачаючи конфіскацію третього річника ми його негайно взяли з друкарні після видруковання та протягом двох днів його розіслали, не лишаючи у себе на складі більше, як десять примірників. У Польщі не було офіційної превенційної цензури, а кілька день після видруковання цілого накладу ми повернули, на жадання пресового відділу польської поліції, тільки кілька примірників, з зазначенням, що річник вже розісланий.

Український Науковий Інститут у Варшаві дивився спочатку на наші починення з недовірям, як на конкурентійне явище, що, правда, через два роки змінилося й ми навіть дістали від Ін-ту оголошення про їх видавничу діяльність, а до четвертого річника увійшов до нашого редакційного комітету співробітник УНІ — інж. Є. Гловінський.

Помимо труднощів, які ми мали, були ми вдоволені, що робимо дещо для рідної справи, що наші річники зустрілись з доброю критикою та загальним признанням, що вони були подібні до державних статистичних річників. Від 1934 року економічне бюро діставало безплатно всі видавництва польського державного статистичного бюро взаміну за один примірник нашого річника, а в размовах, які ми мали кілька разів з керуючими чинниками польського державного статистичного бюро, вони висловлювали подив нашій праці, поскільки ми не мали ніякого адміністраційного апарату.

Наклад наших річників вагався від 2000 до 3000 примірників, а від другого річника ми їх видавали в українській та англійській мовах. П'ятий статистичний річник мав вийти в 1939 році, але війна цьому стала на перешкоді й так припинилося це одиноке видавництво, що презентувало нашу статистику у всьому світі.

У 1934 році вийшла у Львові наша перша Енциклопедія видана кооперативою "Рідна Школа". Ілюстрована енциклопедія в трьох томах мала 4000 сторінок, носила назву "Українська Загальна Енциклопедія", та була нещоденною подією в нашему культурному житті. З приємністю згадую кілька літ співпраці в цьому видавництві, де я був співробітником у ділянці економіки сходу.

Через три роки, в 1937 році з'явилося у Львові ще одніє видання, появу якого не можна оминути мовчанням. Був це "Атлас України і сумежних країн", під редакцією проф. др. В.

Кубійовича, виданий Укр, видавничим інститутом у Львові. Це прекрасне видання з 87 сторінковим україно-англійським текстом і 66 кольоровими мапами та діяграмами, є другою енциклопедією українського життя у всіх його проявах і ділянках. Далеко не всі державні народи мають таке видання, яке нам вдалося випустити в світ. Кажу — нам, бо я теж мав честь бути співробітником цього атласу.

Роки українізації оживили українське культурне життя й видавничу діяльність також в Сovітській Україні. Об'єктивно треба признати, що в цьому, правда дуже короткому, періоді було видано дуже багато цінних книжок з обсягу науки й літератури. Особливо цінні видання Всеукраїнської Академії Наук у Києві.

На українських етнографічних землях під Польщею та на еміграції, коли в Україні знова вже шалів терор, посилилось культурне життя й видавнича діяльність. Згадати хоч би два Наукові З'їзди української еміграції, які відбулися в Празі в 1928 і 1932 роках.

До цієї доби належать, на жаль, теж і негативні явища еміграції — політичні терти і сварки в найбільшому її тодішньому центрі, в Празі. Особливо бойовою була група М. Шаповала з місячником "Нова Україна", який був тереном розрахунків. Хоч треба признати велику заслугу М. Шаповала в діяльності організації культурного життя нашої еміграції в Чехословаччині (організація двох вищих шкіл: УГА — Української Господарчої Академії в Подебрадах і Укр. Педагогічного Інституту в Празі — УВПІ) але, помимо своїх незаперечливих організаційних здібностей, він відзначався великою дозою егоцентризму та сварливості, нетолерантією і хуторянством. Він, здається, ішов теж за девізом виголошеним якимсь "визначним" ес-ером (соц. рев.) у 1919 році:

"Як не буде України есерівської, то хай не буде жадної". Сварки велися головно з колами діячів вірних ідеям УНР, з якими ще так недавно М. Шаповал був в одному таборі. Була це друга фаза сварок еміграції (перша була у Відні 1919-1921) та відзначалась дещо більшою експресією.

24. Визначні наші втрати серед громадянства в рр. 1925-1938.
(Силуети: Ол. Саліковського, В. Самійленка, Є. Лукасевича, Є. Чикаленка, М. Тишкевича, М. Грушевського, С. Смаль-Стоцького.)

(Про втрати на Вкраїні пишу на інших місцях)

Наші втрати серед старшого громадянства в роках 1925-1938 були досить дошкульні, а як сказав один дотепний мій приятель, "визначні старі вмирають, а молодіж занадто поволі старіє, аби надігнати наші втрати серед старшого покоління".

Я згадаю в своїх споминах тільки тих громадян, котрих я знов особисто, тут оминаючи згадку про С. Петлюру, про трагічну смерть якого вже була мова, та силует якого я вже накреслив раніше.

У 1925 році у Варшаві нагло вмер на 59 році життя **Олександр Саліковський**, визначний український журналіст, бувши редактор найкращого нашого щоденника "ТРИБУНА" в Києві (1918 р.), далі щоденника "Українська Трибуна" у Варшаві (1922 р.), місячника "Трибуна", "Українська Справа". Перед революцією О. Саліковський редактував у 1904-1909 рр. поступовий щоденник російською мовою "Кіевські Отклікі", в 1913-1915 рр. був редактором часопису "Пріазовський Край", а в 1912 і 1916-1917 рр. співредактором "Української Жізні" в Москві.

У часі нашої державності Ол. Саліковський займав визначні урядові становища від губерніяльного комісара Київщини до міністра внутрішніх справ. Під час польсько-совєтських миривих переговорів у Ризі О. Саліковський став на чолі Надзвичайної Дипломатичної Місії УНР для обсервування цих переговорів.

Своїми, майстерно писаними статтями — перо О.С., було надзвичайно легке та барвисте, а статті його мали завжди високу ерудицію. Він лишив поважний слід в українській журналістиці. З його школи вийшла ціла низка молодих наших журналістів, які були гідними наступниками свого вчителя. Завжди рухливий і темпераментний, дещо гострий і принципіяльний, з поступовим світоглядом, Олександр Саліковський був бажаним бесідником серед молодого покоління, яке могло багато від нього навчитись. З його смертю не стало його переконливих палких статей, які були так потрібні, особливо молодшому поколінню, яке пробувало своїх сил у журналістиці та шукало належних шляхів

у тяжких тридцятих роках. Якраз у 1925 році молодше покоління носилося із заміром організувати цикль відчитів О. Саліковського про українську журналістику, головно почути з уст досвідченого редактора "як робити газету".

У тому самому 1925 році вмирає в Україні, в 61 році життя, **Володимир Самійленко**, наш відомий письменник і поет, у творчості якого відбились впливи західно-европейських поетів, як також і вплив грецької літератури. Велика заслуга В. Самійленка, що він вніс в нашу літературу багато нового й свіжого, а її мову вичистив від зайвого намулу. Його мова відзначалась досконалістю, однією з найкращих в світі. Хоч доля судила Самійленкові творити в часи тяжкої царської реакції, а пізніше, в добі більшовицького терору, він не дався зломити та прекрасною сатирою громив, як ворогів нашого народу, так і ледачих "патріотів". Його вірш "На Печі" гарно ілюструє нашу національну кволу інтелігенцію: "Хоч я цілий свій вік пролежав на печі, але завжди я був патріотом. За Україну мою, чи то вдень, чи вночі, мое серце сповнялося клопотом". Творчість В. Самійленка була многогранна, бо крім орігінальних драматичних творів, поем, поезій та гуморесок, він зробив прекрасні переклади Мольера, Бернара, Бласко-Ібанеса, А. Франса, Д. Бокачіо, Данте і Бомарше.

В. Самійленко почав працювати літературно в 1884 році та працював до останніх днів свого життя (1925 р.), живучи від 1919 року до кінця своїх днів у матеріальній скруті, спочатку на еміграції, а від 1924 р. — в Україні, куди вернувся, та де працював над перекладами вже як тяжко хора людина.

Знав я особисто цього натхненого патріота та зустрічався з ним теж на еміграції. Прекрасна постать середнього зросту пана, з сивою буйною чуприною, козацькими сивими вусами та вдумливими ласкавими очима, ще й зараз є в моїй уяві.

Вмер В. Самійленко, як ми згодом довідалися, у Боярці біля Києва, де теж був похований на кошт місцевих селян, які після похорону влаштували поминальний обід на 70 осіб. Як писали, на похорони приїхало з Києва багато народу та над могилою покійного промовляли: єпископ Української Автокефальної Церкви Стороженко, письменниця Л. Старицька-Черняхівська та багато інших.

У 1929 році, на еміграції ми втратили двох громадян-менепінатів: Євмена Лукасевича і Євгена Чикаленка.

Др. мед. Євмен Лукасевич був дійсним втіленням українця-соборника, що інтереси всього народу ставив понад інтересами частини. Галичанин з походження він більше двадцяти літ жив у Києві, де приймав живу участь в українському громадському житті, скученому біля українського клубу т-ва "Просвіта", Наукового т-ва та видавництва "Час". Після революції 1917 року й розпаду царської Росії приймав він участь у першому українському військовому з'їзді, як делегат фронту, в заснованні Українського Червоного Хреста, Головної Санітарної Управи та видає власним коштом перший в Україні медичний журнал-місячник: "Українські Медичні Вісті", присвячений питанням наукової, практичної та громадсько-побутової медицини.

У 1918 році Є. Лукасевич став на чолі Надзвичайної Дипломатичної Місії до Швейцарії для нав'язання дипломатичних взаємин із Швейцарією та, після успішного виконання цієї місії, та повернення на батьківщину, через місяць виїзджає знова в Швейцарію на чолі постійного посольства. Посаду посла України в Швейцарії він приняв на вимогу Українського Національного Союзу, який вважав необхідним, щоби дипломатичні представництва були обсаджені свідомими громадянами. Було то в часі влади гетьмана П. Скоропадського, коли в державний апарат масово просочувалися росіяни, що УНС вважав за велими небезпечне, особливо в дипломатичних представництвах України за кордоном.

Посольство України в Швейцарії під його керівництвом вело дуже успішну дипломатичну та інформаційну працю.

Швейцарія у 1918 році, як і протягом усієї війни, була вийнятково важливим краєм. В цій нейтральній державі в Європі велася дуже жвава дипломатична та інформаційна праця двох воюючих таборів: Антанти і Центральних держав. Тому там тільки можна було сподіватися нав'язати деякі контакти та поширювати інформаційний матеріал про наші справи взагалі, а про боротьбу з російськими більшовиками зокрема. Отож посольство в Берні видало хіба найбільше інформаційних видань про Україну, як рівно ж умістило в швейцарській пресі кілька десятків статей про Україну. З цікавих публікацій та книг слід згадати хоч: *La territoire et la population de l'Ukraine, documents historique sur l'Ukraine, La litterature ukrainienne* та компендіюм відомостей про Україну "*L'Ukraine*".*

* Значною заслугою д-ра Є.Л. на становищі посла в Швейцарії було при-

У 1919 році Є. Лукасевич покидає своє становище в Швейцарії, а становище посла займає барон Микола Василько, який вже від кінця 1918 року вів завзяту боротьбу за це крісло, про що вже була згадка в першій частині спогадів. Є. Лукасевич з власної волі покидає це становище, вважаючи, що виконав усе, що міг зробити в Швейцарії. Край цей після закінчення війни втратив своє центральне значення, бо центр політичної уваги перенісся в Париж.

Пропозицію приняти посольство України в Еспанії Є. Лукасевич відкинув, бо гадав виїхати на батьківщину.

В 1920 році Є. Лукасевич приймає становище товариша-міністра закордонних справ у кабінеті В. Прокоповича.

Після нашої програної Є. Лукасевич працює над організацією української еміграції в Польщі та видає в 1921-1922 рр. власним коштом щоденну газету "Українська Трибуна", редактором котрої був Ол. Саліковський. Пізніше Є. Лукасевич відходить від активної політичної праці, засновує шпиталь, яким керує аж до смерті в 1929 році.

Працюючи фахово у власнім шпиталі рівночасно містить статті в медичних часописах, як теж популярно-медичні статті в українській пресі. Як вислід довголітньої праці над українською медичною термінологією в 1926 році, у виданні Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка з'являється власним накладом його анатомічний словник, у якому, виходячи з латинського терміну подає українську, російську, польську, чеську та німецьку назви.

Є. Лукасевич співпрацював до останніх днів свого життя у всіх медичних українських часописах, а після смерті лишив низку праць приготованих до друку. Із всіх тих праць з ділянки медицини особливо цінним був підручник анатомії. Всі ці матеріали, разом з медичною бібліотекою небіжчика, були передані його дружиною Українському Лікарському Т-ву у Львові.*

Нагло вирваний із життя, енергійний, повний планів і захоплення працею Є. Лукасевич був людиною принциповою.

тягнення до державної дипломатичної праці гр. Михайла Тишкевича. У справі необхідності призначення гр. М. Тишкевича на становище голови Української Делегації на Мирову конференцію у Версаль посол Є. Лукасевич звертав два рази увагу Директорії та уряду УНР, але тільки після приїзду в Україну делегацій французьких парламентаристів з такими самими думками, наш уряд остаточно рішив призначити гр. М. Тишкевича і відклікати Г. Сидоренка.

* Він писав теж на громадські теми, як наприклад: "Перел п'яти Роками" (спомин лікаря) Казіш-Шипорно, 1923. ч. 44 "Український Сурмач".

дещо різкої вдачі, що призводило іноді до розходжень при співпраці, але европеїзм тримав у певних шорах його вдачу. Була це людина, як кажуть, "застебнута на всі гудзики". Його европеїзм проявлявся у всьому: в стрункій зgrabній статурі, в руках і в чепурності одягу. Під черствою зовнішністю дещо різкої вдачі цієї людини, що пережила тяжке сирітське, самітне юнацтво, була, однаке, чула душа, яка завжди відгукнулась на людську недолю лікарською та матеріальною поміччю. В його особі було органічне сполучення громадянина і лікаря. Був це меценат без пози, який завжди помогав як окремим особам, так і організаціям, особливо молодим медикам і їх спілкам жертвував не одну тисячу. Двері його гостинного дому були завжди відчинені та у нього постійно збирались на бесіду і на "раду тиху" наші люди.

Євген Чикаленко, нашадок запорозьких козаків, які оселились у херсонських степах і доробились власнею працею, — вмер на еміграції в Чехо-Словаччині, в 1929 році та похований в подебрадському колумбарію визначних українських громадян.

Визначний український громадянин і меценат був він дуже оригінально постаттю українського життя. Землевласник-поміщик, який захоплювався народництвом і поступовим рухом. Його погляд на український революційний рух був вельми реальний та цікавий. Завданням українського громадянства, казав він, підперти розвиток визвольно-революційних і соціалістичних ідей серед нашої молоді, бо молоде покоління йде та буде йти за революційними настроями і за ідеями перебудови життя. Якщо наше суспільство не зверне належну увагу на це, то наша молодь піде до поляків і росіян та тим для нас пропаде. У боротьбі революційних думок, що відбувалась у нашій суспільності в кінці XIX і на початку ХХ століття, Є. Чикаленко, хоч належав до заможнішої верстви землевласників, хилився до більш радикальної течії бороняючи думку, що в нашій хліборобській країні земля колись мусить перейти в руки народа. У цьому він мав авторитетну підтримку проф. В. Антоновича, що "земля повинна належати народові, а не панам. Народ її заселив, культивував, обороняв та й в народі наша національність, а не в помісниках, які або пополячилися, або покапались".

Вже за довго до революції Є. Чикаленко стояв на принципі, що ми не повинні боротися з розвитком революційних і соціалістичних організацій в Україні, а навіть їх підтримувати, що він робив у практиці, хоч знов, що соціалістичні партії мали

завданням знищення поміщицтва як стану. Є. Чикаленко підтримував т. зв. "соціальних ворогів" висовуючи національні інтереси на перший план.

Постать Є. Чикаленка була виняткова поміж українським дідичами. Зрозуміння, що земля належить народові, відсутність претензій до слави та велика жертвеність на національні цілі були його характерними рисами. Нацому селянству він дав свої, прекрасно написані "Розмови про сільське хазяйство" та інші популярні книжечки. Українській нації він давав, впродовж усього свого життя, щедро на всі потреби. Це ж він був фундатором Академічного Дому у Львові, підпираючи "Просвіту", видавав щоденник "Раду" в Києві, що був довішний час одиноким нашим щоденником Наддніпрянщини. Дав він нам прекрасні "спогади" барвисто та об'єктивно написані, які є дуже цінними для історії нашого відродження. Є. Чикаленко був людиною, цю інтереси народу ставив понад інтересами особистими. Він не був політиком. Рідкі політичні виступи Є. Чикаленка були помилкові, здається він це розумів і уникав політичних чинів.

Кремезний, середнього росту, з живими добрячими очима та волоссям чорним майже до останніх днів його життя (вмер він в 68 році життя), був він милим і добрим бесідником. Його хата в Києві була "Українською Меккою", яку не оминув жоден, хто бував у Києві, без різниці політичних переконань і це не дивно, бо біля видавця щоденника "Рада" гуртувалось інтелектуальне та політичне життя не тільки Києва, але й цілої Наддніпрянської України.

На еміграції Є. Чикаленко жив і працював у Подєбрадах, підтримуючи зв'язок із своїм приятелем Є. Лукасевичем. Взаємним листуванням вони себе морально підтримували в хвилинах прострації емігрантського життя. У тяжких хвилинах його хвороби на еміграції, де цей заможний колись меценат опинився без жадних засобів, його приятель др. Є. Лукасевич підтримав його теж фінансово. Дивним збігом обставин ці два приятелі вмерли того ж самого року.

У вересні 1930 року вмер у 74 році життя граф **Михайло Тишкевич-Каленик**, про політичну та дипломатичну діяльність якого в добі першої світової війни, як теж під час нашої боротьби за незалежність, я вже згадував у першій частині своїх спогадів. Чуюся, однаке, зобов'язаним докреслити постать цього визначного нашого мецената, громадського діяча, дипломата,

одного з небагатьох представників нашої шляхти, яка в більшості перейшла на польську, або російську сторону. Тільки невелика горстка нашої шляхти лишилась при своєму народі та серед них був Михайло Тишкевич.

Значення М. Тишкевича для України за кордоном, де він перебував від 1914 до 1921 року, було дуже подібно до значення проф. Михайла Грушевського на батьківщині в дореволюційні часи. Так само закордонні вороги України приписували М. Тишкевичові створення українського питання за кордоном, як російська царська влада, разом з "чорносотенними" елементами, приписували М. Грушевському "створення" українського питання в Україні.

На тлі цих незаперечних фактів зробило на мене більш як дивне враження читання спогадів деяких наших політиків, особливо тих, які співпрацювали з графом Тишкевичем у Парижі під час Мирової Конференції в 1919 році: в їх спогадах нічого не сказано про роля М. Тишкевича за кордоном у роках 1914-1921.

Народився та жив М. Тишкевич у селі Андрушівці Липовецькому повіту на Винниччині, в родинному палаці Тишкевичів, розписаному пізніше його рукою. Андрушівський палац був власністю україно-литовської лінії Тишкевичів, які походили від Гедиміна, а по жіночій лінії — від князя Костянтина Острозького. У дев'ятдесятих роках минулого століття, ще в молодому віці, М. Тишкевич був цілковито скристалізованим національно. Коли до нього звернулись петербурські поляки з пропозицією підпису на привітання Т. Крашевському з приводу його ювілею, М. Тишкевич відмовився підписати привітання з огляду на те, що почуває себе українцем.

1888 року молодий М. Тишкевич продає старі родинні документи та за ці гроші засновує при львівській "Просвіті" Михайлово Премію для творів з минувшини України. Після революції 1905 року М. Тишкевич у Києві засновує, перше на території тодішньої Російської імперії, "Т-во Прихильників Миру", яке мало одним зі своїх завдань групувати національні елементи, котрі жили на українських землях. До цього ж часу треба віднести виступи в петербурській та варшавській пресі, які належали перу М. Тишкевича. У 100 роковини народження Т. Шевченка, в 1914 році, в так сумні роковини через заборону їх святкування російською владою, М. Тишкевич жертвує Українському Науковому Т-ву в Києві 20.000 рублів. В часі свого перебування за кордоном він пожертвував 3.000 франків на

заснування катедри українознавства при університеті в Лувені.

М. Тишкевич був невисокої постани, сухорлявий, скромний в руках і словах, а разом з тим був повний привабливості та аристократичної грації, в ліпшому значенні цього слова. Був це "натурульний аристократизм", як окреслив таке явище президент Кенеді. Від природи був він людиною з мистецькою душою, людиною чулою та справедливою. На скільки він був чулий і шляхетний, хай послужить ілюстрацією, що він дав у 1917 році Д. Мануїльському гроші на подорож із Швейцарії до Петрограда. Зробив граф це так сердечно та просто, що цей комуніст і пізніший співпрацівник сталінського режиму, був так зворушений, що в знак подяки поцілував графа в руку і вийшов від нього зі слізами в очах.

Вихованець петербурзької Академії мистецтв, М. Тишкевич, кожну вільну хвилину віддавав мальтству. В 1911 році, в Києві він виставляв у весняному сальоні Першої української артистичної виставки, свої образи. Образ під назвою "Продавець Рушників" був на цій виставці відзначений нагородою. Майже всі його образи мали українську тематику, або тематику Києва.

Ще раз малював М. Тишкевич свій образ "Продавець Рушників" вже майже семидесятилітнім, з фотографії оригіналу, який залишився в Україні та десь, певно, загинув. Копія цього образу в фотографії та ще кілька інших образів з під пензля вже старого Тишкевича були власністю Є. Лукасевича, якому їх подарував автор — бачив я їх у Варшаві. З-поміж інших образів М. Тишкевича зробив на мене враження, виконаний акварелью, прекрасний інтер'єр київської Софії.

Мрією старого графа було реставрування Києва в його старо-українському стилі. Згідно з його проектом мав створитись "Княжий Шлях" від Св. Софії, Михайлівським майданом і Малою Житомирською вулицею до Хрешчатика. Шлях, згідно з проектом, мав бути тільки для пішоходів, оздоблений статуями князів, визначних людей та групами із славних подій української історії. Цей докладний проект "Княжого Шляху", спомини, праці з історії Литовської Руси-України XV і XVI століття, лишились у рукописах, правдоподібно, в руках його родини. Дещо з його спогадів було друковано.*

Бажанням цього великого патріота було побачити улюблена

* Михайло Тишкевич граф: "Жменька Спогадів з недавного Минулого" (Наша армія в очах видатних чужинців), "Український Інвалід", Каліш 1928 р. ч. 7/8.

ну Україну самостійною державою. Віддав він для неї все та для неї розірвав надвоє своє особисте життя, бо найблища родина М. Тишкевича чулася поляками. Похований граф Михайло Тишкевич у Бидгощі, в Польщі, хоч його палким бажанням було "на широкополих ланах свої старі кості покласти".

У 1934 році вмирає в Москві, в тяжких життєвих умовах, майже сліпим, академік проф. **Михайло Грушевський**, найвизначніший український історик. Похований в Києві на Байковому кладовищі.

Від 1919 року, коли відійшов від активного політичного життя, він став на якийсь трагічний шлях. Правда, великий вчений та громадянин, усвідомлення українського руху до 1918 року, вже після революції 1917 р. робив помилки в своїй політичній діяльності, що трапляється часом у вчених, але найбільш непередбачливим політиком він себе показав пізніше. Переконаний самостійник він кидається в обійми "советофільських" боротьбістів (відлам укр. соц-рев.) і в 1924 році вертається в Сovітську Україну, де працює на становищі керівника катедри історії України Академії Наук УРСР. Цей ідиличний стан тривав недовго, як і ціла доба "відродження та українізації". У 1929 році М. Грушевський зазнає репресії та під натиском влади, яка закидала йому буржуазний націоналізм і "фальсифікацію історії України", він був змущений переїхати в 1930 році до Москви. Було це друге російське заслання М. Грушевського, який однаке надіявся, що в Москві, при Академії Наук СССР йому пощастить продовжувати працю над улюбленою історією України.

Вперше він був засланий, на початку першої світової війни, царським урядом у центральну Московщину.

У 1934 році, зацікований більшовицьким урядом, живучи в лихих мешканевих умовах, вмирає М. Грушевський в Москві.

Не можна не згадати замітки про М. Грушевського в УРЕ (Укр. Рад. Енциклоп.) том 3, стор. 509-510. Тяжко собі уявити більш ганебну неправду про М. Грушевського, ніж написано в цій російській по дусі, але українській щодо мови, енциклопедії під редакцією М. Бажана. Навіть російський "Енциклопедіческий Словар" (Москва, 1953) вмістив про М. Грушевського замітку значно пристойнішу. Наці радянські ренегати перестарались у своїй сервільноті та дійшли до твердження "чорносотенців", що український рух, який очолював М.Г., був германофільський.

Згадуючи М. Грушевського, цього нашого вченого і

громадянина, я все його бачу як голову нашого парламенту, Української Центральної Ради в Києві... Перед моїми очима будинок Центральної Ради, де я був якийсь час у відділі охорони. Майже кожний день я бачив, як дрібним, але швидким і певним кроком поспішав до праці "Дід Чорномор" як ми молоді його називали. Ми всі були впрост закохані в нього, бо чарував він нас своєю енергією, працьовитістю, ерудицією і простотою. Нам здавалось неможливим існування України без М. Грушевського. Така була його популярність у 1917 році. Згадую засідання Центральної Ради, на котрих майже завжди головував присутній М. Грушевський. Легко погодуючись на стільці він уважно слухав промовця, робив свою чергову коректуру та, поглядуючи час від часу свою довгу сиву бороду, поглядав з-понад окулярів на публіку на галерей, що іноді позволяла собі галасливо висловлювати свої вдоволення, чи невдоволення промовцем. Тоді М. Грушевський, підносячи палець, звертав увагу публіки: "Прошу шановну публіку не висловлювати знаків невдоволення, чи вдоволення!" Засідання Ц.Р. часом були дуже неспокійні, навіть бурхливі. Тому такі ознаки невдоволення публіки були дуже часті. Як зараз бачу карикатуру Грушевського в гумористичному тижневику того часу "Гелз", де він з піднесеним пальцем і дзвінком у руці, заспокоює публіку традиційною фразою.

Пізніше я бачив М. Грушевського з відступаючим з Києва нашим військом на захід у 1918 році, перед підписанням Берестейського миру. Був він знова з нами. Рік 1919... як грім з ясного неба здивував мене відхід М.Г. на еміграцію...

Грушевський, Винниченко, Петлюра — це постаті, без котрих тяжко було уявити будування самостійності України, а тут бачимо, як раптом відходять на еміграцію і Винниченко і Грушевський. Лишається "на полі битви" тільки Петлюра. Що це значить? Зневіра в нашу боротьбу, яку так палко вони починали! Такі почуття викликав у нас молодих відхід цих популярних політиків.

Від 1918 року я Грушевського не бачив. У моїй пам'яті він залишився таким, яким я його бачив зимою 1918 року, при відступі нашої армії на захід — погідний, усміхнений та рішучий...

Ще пам'ятаю зустріч з М. Грушевським у 1917 році, коли я був післаний з Центр. Ради до будинку Грушевського з пильними урядовими документами. Приняв він мене дуже ласково

та, коли прочитав і підписав папери, затримав мене ще кілька хвилин у своїй гарній бібліотеці, розмовляючи зі мною молодим військовиком на теми будування самостійності батьківщини, висловлюючи палкі оптимістичні надії в нашу перемогу.

Постать нашого великого вченого була трагічною, як політика та державного мужа. Його поворот у Київ в 1924 році, після нашої третьої програної з Москвою був трагічною помилкою, яка зродилася, як казали, під впливом його заломання і зневіри в Європу, а віри в новий світовий лад, який несе з собою більшовизм.

Поворот першого президента УНР на окуповану ворогом батьківщину і тим визнання ним російського панування над Україною, був ударом для наших визвольних змагань і дезорієнтованням широких мас нашого народу.

Однією з причин його повороту було непереможне бажання продовжувати працю над історією України, що було можливе тільки в Києві, де були при руці потрібні архіви.

У Празі, в 1938 році вмер у 79 році життя академік проф. Степан Смаль-Стоцький.

Цей визначний український лінгвіст і літературознавець (особливо Шевченкознавець) був моїм професором в українському університеті в Празі, лекції якого я згадую по цей день та якому вдячний за відомості з ділянки української лінгвістики та літературознавства. Було це так давно, а здається, ніби так недавно — сорок три роки тому назад, а я бачу так ясно постать професора повну запалу та енергії.

Лекції проф. С. Смаль-Стоцького не були сонні й академічні. Їх слухала вся авдиторія та приймала в них участь разом з прелегентом. А в роках 1921-1922 інтерес до української філології був досить великий. Були надії застосування знання серед свого народу, тому слухачів у професора було тоді багато. Пізніше академічна молодь бралася до фахів більш практичних і на філологічному факультеті студіювали тільки одиниці.

Одною з головних заслуг проф. др. Смаль-Стоцького для української науки було написання разом з професором др. Т. Гартнером першої української граматики, складеної на фонетичній основі, на зразках народньої словесності. Не меншою заслугою професора було науково обґрунтоване відкинення штучної теорії російських славістів про, буцімто походження української мови від однієї східної "прапоруської" мови, з якої розвинулись згодом мови українська, московська та білоруська.

Він довів, що ніяка "прарусська" мова не існувала, а що всі слов'янські мови розвинулись безпосередньо з однієї праслов'янської мови.

Проф. С. Смаль-Стоцький, крім наукової праці, приймав живу участь у політичному, громадському і культурному житті Буковини. Розквіт українського життя Буковини, за часів Австро-Угорської монархії, належить у великій мірі заслугам професора, який там вчив, був послом і віце-маршалком сейму, видавцем газети, організатором більшості українських товариств, керівником освітніх справ і фінансовим діячем.

Після розпаду Австро-Угорщини професор мусів виїхати на еміграцію із-зі окупації Буковини румунами.

На еміграції цей енергійний український патріот не переставав працювати як політично, так і громадсько та науково. У двадцятих роках він відійшов від політичної діяльності та цілком посвятив увесь час науковій праці, як професор українського університету в Празі.

Восени 1925 року в Празі відбулось урочисте святкування сороклітньої наукової діяльності професора. Після привітання виступав сам ювілят і виголосив промову про своє життя та працю. Промова професора була така цікава, що дозволю собі тут подати один з її характеристичних уступів. Професор, між іншим, сказав: "Можливо ювілеї, з об'єктивного погляду, треба уряджувати і я за це дякую всім, хто так чи інакше спричинився до святкування моого ювілею, але для мене особисто цей ювілей є найтяжчими хвилинами життя. Велику честь зробили ви мені, але як згадаю, що на землі, де працював я, на Зеленій Буковині ще за життя поховали людину, хоч я там сорок літ працював. Як згадаю, що там діється, що моєї сороклітньої праці мов не було, то гірко стає на душі. Опірч того, були часи, коли на всьому філософічному факультеті було всього 45 українських слухачів. Скільки ж їх припадало на мене? Іноді доводилося читати одному. І читав. Вірив, надіявся. Минуло сорок літ і я знов читаю... тільки одному — моїму любому слухачеві п. Семаці, хоч записано 32. Навіть сьогодні, в день ювілею... тільки один. Зрозумійте, що має відчувати від цього професор у день сороклітнього ювілею..."

Від політики я вже раз на завжди од хрестився. Годі! Сорок літ переконали мене, що люди все ж таки люди, навіть людиська. Хочу працювати тільки науково, щоб закінчити намічені праці.

Коли б працювати серед своїх людей, то й ювілей був би радістю, а тут на вигнанні — тільки ятрити рани серця. Бажаю, щоб українська нива мала якнайбільше працівників у всіх галузях, бо дуже-дуже їх мало”.

Останні роки життя професора пройшли в науковій праці, та помимо таких літ еміграції, він не втратив енергії й запалу.

Академік Всеукраїнської Академії Наук в Києві проф. Степан Смаль-Стоцький, професор Чернівецького університету та українського університету в Празі лишив по собі, крім друкованих праць з мовознавства та літературознавства, також низку недрукованих праць.

25. Варшава в роках 1925-1939 і знову згадки про Київ.

З містом, в якому живеться пару десятків літ людина зживляється, а тим більше тоді, коли це були найкращі літа її життя. Не можу тому оминути в своїх спогадах Варшави, в якій прожив двадцять літ свого життя, яке, здається вже тривало більш століття, коли оглянеється, наприклад, на 1912 чи 1914 рік. Стільки подій, стільки змін, стільки пережитого доброго і злого... ”Темпора мутантур”!

Сучасна Варшава вже теж не та, якою була. Знаю її передвоєнну, окупаційну, повстанчу, мертву та нову воскресшу. Однаке найцікавішою була вона на переломі 20-30 літ нашого століття. Жила вона тоді веселим і безжурним життям, в якому було щось з XIX століття.

Враження першої хвилини в сучасній Варшаві, як би пробудився в цілком іншому місті, а не в тому, в якому заснув. Домінует якась туга за старою Варшавою, з якою зжився, в якій прожив літа своєї молодості. Щойно пізніше бачиш розмах будовання нового міста й героїчне зусілля в її розбудові.

Хто бачив Варшаву через місяць після ліквідації повстання, здавалось, що це місто ніколи не вернеться до стану великої столиці, в найкращому випадку буде малим провінціальним містом.

Найкраще згадую Варшаву часів ”Морського Ока”, ”Кві про кво” Петербурзького, Рентгена, Погожельської, Яросси, Месаль, Вальтера, Димши, Дані, Фога та Варшаву Бертнера, Сольського, Ярача і Кепури...

Тодішня Варшава починала своє вечірнє життя досить пізно, а вночі була рухлива і жива. Життя починалось після закінчення

представлень у кінах і театрах. Звичаєм було після того іти до ресторану, чи кабарету на вечерю, де в товаристві пересилжувалось при гутірці до першої, другої години ночі.

Тепер, в 60 роках Варшава та її нічне життя кардинально змінилися. Зреєштою, це явище спостерігається теж і на заході, наприклад в Парижі. Навіть і там нічне життя не має того темпа що колись.

Розважитись у старій Варшаві було де, бо крім опери, дуже доброго драматичного театру та оперети, були добрі сцени-ревю й безліч добрих ресторанів з добірною кухнею та музикою. Кухня старої Варшави була добра тому, що там перехрещувалися впливи французької, російської та польської кухні з поважним впливом кухні української. Обслуга була взірцева, не то що сучасна ситуація у варшавських ресторанах, яку самі варшавяни характеризують словами: "скоріше лівчина подасть тобі свої уста, ніж кельнер — зупу".

Жили ми у старій Варшаві своїм українським життям, бо коло наших знайомих складалось з-поміж членів нашої великої колонії та наших послів і сенаторів до польського сойму, з якими ми зустрічалися під час сесій сойму. Засідання сойму часом затягувалось до десятої, одинадцятої години ночі, після чого ми збиралися до ресторану "Кристаль" в Єрусалимських алеях, де в милій гутірці при вечери, пересиджували далеко за північ. Душою товариства завжди був посол Зенон Пеленський, який своїм дотепом і товариськістю полонив зібраних, особливо жінок. Помимо свого високого зросту та могутньої статури він був прекрасним танцюристом і в легкості танцю серед присутніх представників чоловічого роду, був теж поза конкуренцією.

Мав я у Варшаві двох вірних приятелів і нас називали знайомі "три мушкетери". Час від часу ми сходилися на побратимську зустріч, щоби перебути кілька годин разом і згадати парубоцьке життя. Ніде правди діти, були ми "приятелями Епікура" та мали свій улюблений ресторан, де зустрічалися при добрій страві. Часом програма нашої зустрічі була порушена, або й зіпсути, коли ми спіткали нашого знайомого-земляка, який любив веселе-гуляще життя, та добре заробляючи міг собі на це позволити. Отож, коли його темперамент розпалювався, він забирав з ресторану, в якому був, оркестр, платив господареві відшкодування і з власним оркестром, на кількох візниках, відвідувалося дальші ресторани Варшави аж до білого дня. Так знаменитими варшавськими візниками які популярно у Варшаві

називалися "салатою", подорожувалося від ресторана до ресторана з власною музикою. Цей рід прогулянки мав свій чар, якого не можете мати в сучасному, непотрібно швидкому "вегікул" і авті. Коник біжить підтюпцем вибиваючи копитами приємний тakt, а вам здається, що ви все на тому ж самому місці. Візник завзято цмокає устами й тріскає батіжком, додаючи коневі бадьорости і так ішпарко женемося із швидкістю двох кілометрів на годину все далі та далі, а перед нами помалу сунеться, як у кіні, юрба пішоходів великого міста. Цей наш земляк інженер-підприємець мав контингент кільканадцяти ресторанів, де був як у себе вдома, та де мав необмежений кредит, бо часто-густо платив рахунки за всіх принаїдних гостей ресторану, тому хвиливо йому бракувало готівки. Трапилося й нам кілька разів прогуляти з ним цілу ніч, бо в жоден спосіб не можна було йому відмовити. Його темперамент не зносив спротиву. Була то дивна людина. Часом дика, неопанована, як степовий кінь. Часом сентиментальна, особливо, коли музиканти заграли йому улюблене попури з українських пісень. У таких хвилинах він ставав тихий та лагідний нагадуючи сантиментального іспанського бика, що вигнаний на арену нагло затримався, не звертав увагу на червоне полотнище, котрим тореадор махав йому перед очима, але схиливівшись над квіткою, що лежала на арені, роскішно її нюшкував а, коли квітка прилипла до його носа, підносив голову догори, зачиняв очі та втягав ніздрями її паюші.

Цей неопанований степовик, "ковбасистий чуваляга", нагадав мені одного знайомого в Києві з доби першої світової війни. Колись, під час відпуски з фронту, нас п'ятьох товаришів зустріли його на вулиці та він запросив всіх нас до кабарету "Аполло", де частував нас дві доби без перерви, пильнуючи, аби ми не відійшли й не лишили його самого. Потреба товариства знайомих людей після тяжких хвиль фронтового життя, короткий відпуск, непевність завтрашнього дня й надмір грошей, яких не було де та як видати на фронті, викликували такі екстраваганції.

Варшава у ділянці розваги та гастрономії мала свій "кавалок" Львова: були це ресторан "Срібна Троянда" і кабарет "Адрія". "Срібна Троянда" був першорядний жидівський львівський ресторан, навіть з обслугою кельнерів львівських жидів, мав у своєму меню специфічні львівські страви, з недосяжними книшами, з гречаною кащею та оселедцем у сметані. Найбільші гурмани Варшави ходили на цей делікатесний оселедець "Сріб-

ної Троянди", де завжди в добі обіду та вечері, було повно гостей. Услужливі львівські кельнери охоче порозумівались по українськи із постійними своїми гостями-українцями. "Адрія" була одним з найліпших нічних кабаретів не тільки Польщі, але й середньої Європи. Містилась вона в підземеллях кільканадцяти-поверхового будинку італійського асекураційного т-ва на вулиці Монюшки. Кабарет мав прекрасний великий зал для артистичних виступів, де після програми відбувались танці публіки. Над паркетом для танців була галерея з ложами для публіки, а за ними, навколо цілого залу, широкий променадний коридор з меншими барами. Натомість у чотирьох кутах зала був вхід до більших барів, з котрих кожен був іншого стилю та вигляду: для танців — з зеркальною підлогою, що оберталась разом з танцюючими; бар з джезовою музикою, бар у східньому стилі, з притемними світлами, низькими меблями та циганською музикою і четвертий бар для знавців добрих трунків з оркестрою для настрою, т. зв. "музика до вушка". Найцікавішою особою "Адрії" був її концесіонер Мошкович — львівський жид, який в часі першої світової війни провадив кабарет у Львові. Мошкович був близький до "пілсудчиків", з-поміж яких багатьох підперав фінансово (ще під час війни), головно Веняву-Длугошевського. Це й було причиною що він дістав концесію на такий люксусовий кабарет у Варшаві. Ансамблі, як і поодинокі артисти, які виступали в "Адрії" завжди були на високому артистичному рівні. Переважно — кращі сили європейських столиць. Зазнайомив мене з Мошковичем Зенон Пеленський, з яким я був в "Адрії" де, в товаристві Мошковича, незрівняного оповідача жидівських анекdotів, завжди перебули кілька веселих годин, як також і спогадів про старий Львів австрійських часів.

У добі карнавалу балі старої Варшави належали до кращих балів східньої Європи 20-30 років нашого століття. Особливо добре був організований баль варшавської опери — Новорічний, чи пак Сильвестровий баль, який відбувався щороку 31 грудня у всіх залах варшавської опери, на взір традиційних балів паризької опери. Цим балом, властиво розпочинався варшавський карнавловий сезон.

У залах театру, де граво кілька оркестр до танцю, бувало завжди багато гарних жінок у гарних туалетах. Знають бо гарні жінки, що гарне вбрання підкреслює їх вроду, а тим більше вишукано та із смаком були одягнені ті жінки, котрі думали, що вони красуні. Чоловіки були вбрани переважно в фраках, меніше

в смокінгах, а військові — в парадних мундурах. Участь публіки буvalа дуже велика, тому запрошення треба було придбати най-пізніше на початку грудня. Цей звичай новорічного балу в опері поляки стараються затримати теж і тепер, але він відбувається в залах філармонії, тому що будинок опери ще не відбудований після знищення у варшавському повстанню. Відкриття нового будинку варшавської опери передбачається в 1965 році.

Українська колонія у Варшаві мала кожний рік теж свій бал, яким був бал української студентської громади. Його далеко не можна було зарахувати до модних і елегантних варшавських балів, але був він гарним і приемним балом нашої молоді, який мав завжди контингент своїх сталих гостей з-поміж української та чужинецької публіки. Бал цей давав нашим студентам заробіток, який творив грошові засоби на потреби студентського життя.

Життя варшавської української колонії в другому двадцяті п'ятилітті першої половини цього століття не проявилось жодною епохальною подією. Про деякі прояви життя нашої колонії я вже згадував попереду. Ще тут згадаю, що в 1934 році вийшов у Варшаві роман 'Орія Липи "Козаки в Москві"'. Згадую про цей роман із XVIII століття, з огляду на особу автора, як рівно ж на виїмковість і оригінальність його в українській літературі. Роман написано на підставі джерельного матеріалу (українського, російського, польського, французького та німецького), який я теж помагав опрацьовувати авторові разом з інж. панею М. З-ко. Цей цікавий роман для молоді мусів би побачити друге видання, але дещо виправлене. При цьому згадався мені ще другий роман для юнацтва — "Чмелик" (Навколо Світу) Василя Королів-Старого, виданий в Празі в 1920 році. І цей роман заслуговував би на перевидання з більшими поправками, для посилення так бідої у нас літератури для юнацтва. До появи цього роману я теж приклав руку співпрацюючи над ним разом з автором. 'Орій Липа, крім романа "Козаки в Москві", мав на думці написати ще один роман з історичною українською тематикою, для чого вже мав багато зібраного матеріалу, але клопоти особистого життя та світові події перешкодили йому це зреалізувати.

'Орій Липа, якого я добре знов, був всебічно освіченою людиною. З фаху лікар і економіст, був він дуже обіцяючим поетом і письменником. З його визначніших літературних праць була збірка з визвольних змагань "Нотатник", нарис "Бій за українську літературу" та збірка "Світлість". У 1944 році цей

національний романтик пішов, як лікар в ряди українських повстанців і загинув зі зброєю в руках у бою з совітськими військами десь в околицях Городка Ягайлівського, недалеко від Львова.

У 1936 році у Варшаві відбувся Шевченківський концерт у 75 роковини смерти поета. Концерт організував Український Науковий Інститут у Варшаві та був це один з найкращих Шевченківських концертів взагалі, а було це заслугою організаторів, які старанно його приготовили, не жалуючи часу, сил і головно, грошей. Програму концерту з творів Лисенка та інших наших композиторів на слова Т. Шевченка, виконала варшавська філармонія під диригуванням Антона Рудницького й при спів-участі soprano харківської опери Марії Сокіл, дружини диригента. Мистецьке вступне слово виголосив українською і польською мовами наш відомий письменник проф. Богдан Лепкий. Його вступне слово-реферат мало великий успіх серед слухачів. Професор прекрасно подав свій реферат, переплітаючи його двома мовами, роблячи свою промову легко зрозумілою всім присутнім слухачам. Під вправною рукою нашого диригента Антона Рудницького оркестра філармонії блискуче виконала програму, а спів Марії Сокіл-Рудницької додав особливого чаru цілості програми. Зал філармонії був вщерть заповнений українською та польською публікою на чолі з визначними представниками наукового, мистецького й політичного світу Варшави.

Багато було пережито злих і добрих хвиль за бурхливих 20 літ перебування у Варшаві від перевороту Пілсудського в 1926 році до другої світової війни 1939 року і варшавського повстання 1944 року.

В усіх цих подіях, майже без винятку, брали участь українці тому, що були тоді громадянами Польщі. Брали участь в подіях і клали свої голови, наприклад, як вояки польського війська, під час державного перевороту 'О. Пілсудського, легка кавалерія (шволежери — гвардія Пілсудського) мала в своєму складі великий процент наших хлопів-волинянів, яких кілька десятків загинуло на вулицях Варшави в ім'я розрахунків 'О. Пілсудського з "ендеками" (польська правиша). Війна 1939 року теж взяла свою данину на вулицях Варшави з-поміж вояків-українців. Повстання 1944 року принесло смерть багатьом невинним громадянам-українцям, що мешкали у Варшаві й були замордовані польськими повстанцями тільки за те, що вони були українці.

Я з родиною, ми всі вийшли із всіх тих подій випадково цілими, хоч не раз перебували в критичних ситуаціях під час численних бомбардувань, під час постійної вуличної стрілянини й поліційних облав у добі німецької окупації, стоячи з піднесеними руками й обличчям до муру. Рятував у такій ситуації нераз більший грошовий банкнот, передбачливо вкладений в документ, який контролював німецький поліційний патруль (перед самим повстанням у 1944 році в паспорт треба було вкладати вже аж 500 злотих).

Ще в добі до війни 1939 року судила мені доля пережити прикрай моменти, як трус у моєму помешканні в зв'язку з бомбовим атентатом на совітське посольство у Варшаві, що сталося, здається, в 1931 р. Бомба була знайдена в димарі будинку совітського посольства, яке сусідувало з будинком, де я мешкав від якогось часу. Звичайно, що я не мав нічого спільногого з цією справою, чому й перепровадження трусу польською поліцією відбулось хоч докладно, але без наслідків та у мене не було нічого відіграно, чи сконфісковано. Однаке, внедовзі після цього, я випровадився з того будинку, не бажаючи нариватися на неприємності відвідин поліції та бути коментованим у щоденній пресі в зв'язку з таким сусідством.

Іншим разом і цілком в іншій ситуації прийшлося мені знова спіткатися з польською поліцією.

Мій добрій знайомий, шукаючи для свого ресторану касирку, попрохав мене дозволу дати оголошення в газеті на мою адресу для зголосення заінтересованих осіб. Були це часи великого безробіття в Польщі, а тому кандидаток на посаду зголосилося так багато, що протягом годин призначених на зголосення, в будинку, де я мешкав були повні сходи молодих пань і панночок. Впускати до помешкання треба було по п'ять-шість осіб. Агресивні кандидатки, що чекали у великій черзі, відірвали клямку в дверях моого помешкання та з трудом ми втрьох — я з дружиною і наш знайомий, опанували ситуацію. Спішно, але однаке тільки за кілька годин ми закінчили цю операцію, записуючи кандидаток, з яких мав наш знайомий вибрати тільки одну особу, потрібну йому як касирку. На другий день, я мав візиту кримінальної поліції, яка заінтересувалась цим оголошенням підозрюючи ангажовання молодих жінок на вивіз до публичних домів до Південної Америки. Мав я та наш приятель клопіт, аж доки доказали правдивість нашого оголошення. Так я мало що не опинився в картотеці "гендлярів живим товаром".

Працюючи в двох установах, які давали мені засоби до існування, я увесь вільний час віддавав праці, яка давала внутрішнє задоволення — праці на народній ниві.. Працювалось у рештках вільного часу вечорами до пізних годин ночі, кореспонduючи до наших часописів Галичини, за кордоном і співпрацюючи в Українському Статистичному річнику УЕБ. Молодий ще тоді вік дозволяв інтенсивно працювати. Спалося мало, людина була повна енергії та задоволення. Працюючи від 1926 року над статистикою та історією нашої преси опрацював я на 2-й Науковий з'їзд у Празі в 1932 році "Нарис з Історії Української Преси 1816-1930", але не дістав польського закордонного пашпорту на виїзд, чому не міг особисто бути на з'їзді.

Цей стан інтенсивної праці та співпраці в нашій пресі й видавництвах тривав до 1939 року, коли друга світова війна перекреслила всі можливості такої цікавої та плідної діяльності.

За двадцятикілька-літній період часу, коли писати приходилось в ті розмірно короткі години дозвілля, які в інших людей ішли звичайно на відпочинок, вдалося мені одначе написати та видати 14 самостійних праць, приняти участь у десяткох колективних працях і оголосити в пресі біля 200 більших статей. Все, що було написане, торкалося питань економіки, статистики, філології, питань сходу, історії нашої преси, мемуаристики та белетристики.

Приємною винагородою за працю було приняття в 1923 році в члени Українського Історично-Філологічного тва, в 1932 році в члени Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка у Львові, а в 1936 р., в члени Т-ва Письменників і Журналістів ім. І. Франка у Львові.

Варшава не мала гарних близьких околиць, тому єдиною атракцією літа була Висла з гарним пляжем по стороні варшавського передмістя Прага. Тому ходилося там часто купатись, засмальовуватись на сонці й грітись на добром піщаному березі ріки. Одного дня пригода на варшавському пляжу вернула мене до юнацьких літ Києва. Коли я їхав з дружиною на варшавський пляж, зауважив я в трамваї виняткової краси і статури жінку. Хто ж бо з нас є імунним на жіночу вроду? Народу в трамваї було багато, вкоротці її не стало видно в натові, та все минуло, як фата-моргана. Були це часи, коли ще у Варшаві пляжі для жінок і чоловіків були окремо. Отож дружина пішла на жіночий пляж, а я на чоловічий умовляючись на годину, коли вертатимемо до дому. Яке ж було мое здивовання, коли при зустрічі я побачив свою дружину в товаристві тієї самої красуні з трамваю. Вони

познайомились на пляжі. Гадаю, що Мойсей був менше здивований, коли з неба дійшов до нього голос Бога, ніж я коли почув з уст незнайомої красуні, що вона киянка, бувша вихованка гімназії Дучинської. В гімназії Дучинської вчилось багато знайомих дівчат, котрих ми, учні старших класів, ходили денно зустрічати після закінчення навчання в школі. Зараз же почалися згадки про прекрасні травневі дні Києва, коли ходили ми поза школу до Печерської Лаври. Травень, цей фаворит року, що був такий буйний та гарний в Києві. Травень — час радісного відродження природи, коли все було вбрано, як на свято: свято чарівне, свято весни, бо природа несла всі його багатства і пишності. Київ у травні потопав у бузку, який був усюди, який заглядав і у вікно нашого класу під час нудної письмової праці з латини, чи математики.

Наша нова знайома киянка пані Зарембіна Марія, з дому Тищенко, була нашою знайomoю довгі літа, аж до війни 1939 року, коли події розпорoшили нас по цілому світі. Часто згадував я з нею дні нашої молодості, дні, можливо, спільніх прогулянок, згадували київські кручі біля Лаври, що хвилювало нас на згадку про приємні та щасливі хвилі пригод. Згадували весняний Київ давніх дореволюційних часів, з його пишними садами, а особливо згадували балюстраду Андріївської церкви з прекрасним краєвидом на Дніпро та чернігівські ліси. Там, на тій балюстраді, що оточувала навколо церкву побудовану на кручі, під мурами цього мистецького твору Б. Растреллі, наше юнацьке товариство часто очікувало дівчат, учениць гімназії Дучинської та Жекуліної. Там, або в київській Лаврі відвували ми свої "пасовки" (пасувати, в жаргоні київських середньошкільників, звалося ходити поза школу в годинах науки), до чого треба признатися хоч тепер за кілька десят літ.

Хто знов і знає Київ, хто пережив молодість у тому місті, того цей фрагмент минувими буде хвилювати так само, як хвилює ще й сьогодні мене після довгих літ, але протягом часу, на жаль, лишаються тільки фрагменти спогадів.

Кожнорічну відпуску ми з дружиною переважно перебували в Карпатах, у Камені-Довбуша, у віллі т-ва Письменників і Журналістів ім. І. Франка. У невеликій простій камінній віллі члени т-ва мали змогу за невеликі гроші відпочити в культурному рідному оточенні. Вертаючи до дому заїздили ми завжди до Львова, де відвідували знайомих, видавництва, наші установи та бібліотеку Наукового Т-ва ім. Т. Шевченка, де постійно треба

було щось вишукати, прочитати й зробити виписки чи нотатки. Завжди відвідали ми незабутнього бібліотекаря НТШ Володимира Дорошенка та теж проф. Василя Сімовича, який жив у цьому будинку. Так вдихалося рідне повітря, нав'язувався контакт з рідним краєм а тим самим жилося його життям — людина не була й не чулася емігрантом. Коли можна було дістати закордонний паспорт, після зміни певних драстичних адміністраційних розпорядків польської влади, то кожний рік старались ми з дружиною виїхати на відпуску за кордон, а вертатись завжди через Прагу, часом через Закарпаття, де жили батьки дружини, а далі обов'язково через Львів до Варшави.

Камінь-Довбуша лишав у нас найкращі враження на цілий рік. Природа Карпат, приемне товариство знайомих журналістів, виміна думок і прогулянки в гори щілим товариством мешканців "Камінної віллі".

Перед самою війною, в липні 1939 року, з'їхалося до Каменя-Довбуша винятково цікаве товариство. Зробили ми прекрасну дводенну екскурсію в гори. Пройшли верхами Чорногорського пасма, побували в Космачі, цієї етнографічної перлини Підкарпаття, бачили близькі кордони Закарпаття, яке кілька місяців тому назад було ще коротку добу самостійною Карпатською Україною. Тепер ці кордони були обсаджені угорським військом, але в "дружньому порозумінні" з польськими погранічниками виловлювали в гірських лісах реєтки українських січовиків — вояків Карпатської України.. Дивилися ми з дружиною по той бік Карпат, згадували її брата В., який був в Закарпатській Січі та із зброєю в руках ставив опір мадярським військам, що окупували Закарпаття. Не знали ми тоді що з ним: чи переховується в лісах, чи сидить у мадярському концтаборі?!

Настрій поміж учасниками нашої екскурсії був неспокійний, бо війна вже висіла в повітрі, а у всіх нас на устах було — що вона принесе нам? Оптимістичні і пессимістичні погляди перечили собі взаємно. Найбільш палким оптимістом був провідник нашої екскурсії, директор "Маслосоюзу" інж. Палій.

Мандруючи прекрасними Карпатами снували ми плани на ближчу і дальшу будучину — чи зустрінемося знова в 1940 році, в Каменю-Добвуша, на березі чарівного Прута...

Війна, як хуртовина, рознесла нас по всіх усюдах. Не зійшлися ми вже в "Камінній" з Галактіоном Чіпкою, Федіром Дудком, Зеноном Пеленським, проф. Мироном Зарицьким, Михайлом Островерхою, проф. Василем Сімовичем та

багатьома іншими членами Т-ва Письменників і Журналістів. Минуло від останньої нашої зустрічі чверть століття та де-кого вже нема й в живих... Вілля "Камінна" здається служить для відпочинку членів Спілки Письменників України. Дай Боже, аби відпочиваючи в рідних Карпатах, чарівна природа гір натхнула їх до тем творів подібних "Тіням Забутих Предків", творів з українською тематикою, особливо історичною, а не тематикою чужою нашому народові, яка переважає в сучасній нашій літературі.

26. Чеська громада у Варшаві, чеська політика в позиції "Швейка" та метушня напередодні війни.

Перебуваючи у Варшаві як член правління Слов'янського т-ва культури й мистецтва я бував гостем чехо-словацького посольства на різних концертах і раутах, що відбувались із приводу урочистих днів Чехо-Словачької республіки. Лишився у моїй пам'яті один такий концерт-раут з тих відлеглих часів, який ілюструє, як вибране товариство легко змінюється в юрбу під впливом масової психози. Було це десь восени 1928 року, під час річниці свята самостійності Чехо-Словаччини. Послом ЧСР у Варшаві був тоді др. В. Гірса, київський лікар, людина дуже товариська та добрий господар, який вмів створити для гостей приемний настрій в гарних салонах посольства на Кошиковій вулиці у Варшаві, рясно прикрашених пишними волинськими азаліями однакового темно-червоного кольору. Спроваджував їх садівник посольства від чеських колоністів на Волині, де азалії ростуть у підлісках утворюючи пестрі килими в багатій гамі кольорів від цитринових до бордо.

У прекрасно прибраних сальонах посольства зібралося польське, чужинецьке та чеське товариство на концерт чеських і польських солістів. Дипломатичні раути звичайно починаються концертом. Так було й на тому рауті, який оце згадую.

Стояв я заслуханий до гарного концерту та якось не звернув уваги, що концерт вже закінчився. До притомності привів мене якийсь неспокій серед публіки, що вчинився з незрозумілої причини та перетворився помалу в менший галас. На обличчях всіх гостей зникла урочистість, а з'явився веселій усміх, що звернуло й мою увагу — до великого буфету відчинились двері. Зрештою, цього тяжко було не зауважити, бо до буфету кинувся натовп, який припер мене до каміна (ватрана) і я не міг пору-

ішилися. Все це вишукане товариство несамовито пхалося до дверей буфету, але всі робили це ніби знехочу, та зручними рухами колін і ліктів, воювали за кожну п'ядь прекрасного смирененського килима, по якому посувалися вперед. Хвиля відірвала й мене від каміна та понесла із всіма вперед до буфету. Спереду, перед мною по геройськи воював за право першенства бути при столі буфету якийсь грубенький панок зі стугою через рамено. Виглядав він як учасник релігійної процесії католицького — "Божого Тіла", перепасаний биндою цеху різників. Тримався він рівно, так, як би ніс над головою Святі Дари, тільки його ноги та лікті прокладали йому дорогу в буфет. Обік себе я мав з лівої сторони пелерину зі срібних лисиць, від котрої йшли паході якихось прегарних перфум.. Грубий панок зі стугою, до якого доходили теж ці паході, відвертав голову в іншу сторону, бо перфуми йому перешкоджали вдихати приємний запах майонезів, що долітав уже з буфету. Так юрба мене всунула в буфет і я побачив великий стіл густо заставлений стравами, який спроявляв не абияке видовище. Я з тим грубим панком ще поспіли дістати дві вільні тарілки на кінці стола. Дама в пелерині з лисиць вже до цієї сторони столу не протиснулась. Мій сусід товстун стояв непохітно біля столу і так ми тримали на своїх раменах цілу рухому гору людей, з котрої то тут, то там дехто старався всунути руку і щось хапнути з полумисків стола. Найбільш невтішно виглядали ті, що вже стояли біля стола, але не були озброєні хоча б у віделець, чи тарілку. Бачив такого одного панка перед собою: мав він велике черево, яке не личило до його фраку, а його рожеве обличчя мало міну невдоволеної дитини. Він стояв бездіяльний гипнотизуючи рожевого лосося, який лежав на полумиску напроти його. Я був у тому щасливому положенню, що мав не тільки тарілку, ніж і віделець, але й стіл перед собою. були бо й такі, котрі мусіли їсти в повітрі, жонглюючи тарілкою й віделцем. Були то постійні вправні одвідувачі раутів витренувані в тяжких умовах споживи буфетових ласощів. Але вся та публіка за нашими спинами найчастіше брали салати, паштет і майонези, бо чимсь більш конкретним було тяжко в повітрі дати собі раду.

Цікава була ця "інтелігентна юрба" при дармовому буфеті, як обідалися ці галантні ще перед 10 хвилинами панове. Не було вже у них зайвої ченості, ніхто не робив місце красуням-дамам у визолочених сукнях. Чоловіки особливо були найбільш агресивні і варті фотографії, як налітали способом яструба на

різні полумиски багатого столу. Таких фахівців можна було бачити то при полумиску з лососем у майонезі, то при індикові в малазі, то знова при іншому в кольоровому студенці — що це було, то знова тільки він — фаховець раутів. Один з них був настільки спритний, що маневрував лише спереду стола, протискуючись перед лінією фраків, які щільно обрамували стіл. Був він стрункий та робив це як добрий стратег, який тримався берегу й не тратив контакту зі столом. Це він вирвав невідомо звідки келих бордо і подав мені через стіл, виявляючи цим свою симпатію до мене, до моєї сивої голови, хоч ми й не були знайомі. Цокнувся я в повітрі з незнайомим і від того моменту зачало мені йдження більш смакувати. Від тоді я теж вже не омінав ані рожевого лосося, ані судака чи запашного ростбіфа. Закінчив я цей бенкет морозивом і двома келихами шампана, не посмакувавши лише на знаменитому пілзенському пиві. Бій за нього відбувався вже при дверях кухні, біля яких чатували гурмані, котрі не давали кельнерам, що виходили з кухні, зробити пару кроків, бо їхні таци були пусті зараз же при дверях.

Відчепились ми, з сусідом зі стугою, від столу, як набряклі п'явки та перейшли з принараджідними сусідами й з кавою до одного з бічних салонів. Ще кілька разів мені снivся грубий панок зі стугою та стрункий джентельмен "візваві", принараджідні знайомі з рауту в чехословацькому посольстві.

Поміж чеською колонією у Варшаві мав я багато знайомих і бував я частим гостем "Чехо-Словацької Беседи". Після концертів у "Беседі" згадували ми київські дореволюційні часи, або бурені роки революції 1917-1921. Більшість чехів у Варшаві були кияне, котрі дореволюційні часи згадували, як епоху з байки. У тих розмовах довідався я чимало цікавого з часів переговорів Чехо-Словацької Національної Ради з представниками нашої Центральної Ради, коли наша республіка була формально визнана чехами, а ми признали ще неіснуючу Чехо-Словацьку республіку. Було це в листопаді 1917 року в Києві, під час перебування там переїздом, голови ЧНР проф. Т.Г. Масарика. У розмовах чехи цілком відверто підкреслювали, що це було реальне відношення до факту існування української влади на території України, з чим вони мусіли рахуватись, бо чехо-словацькі легіони перебували в тому часі на наших землях. Признання це не виходило з прихильного відношення до відродження українського народу. Важним моментом для чехів у 1917 році був факт порядку і стабілізації на українських землях, а

з тим зв'язані перспективи продовження війни з Центральними Державами на нашому південному фронті, що однаке було зовсім неможливим на російському північному фронті. Чехи* підкреслювали, що на українське питання дивились і дивляться тепер через призму русофільства, вважали, як і тепер вважають, що в інтересах українців є аби Росія була міцною, а українці мусять задоволитись культурною автономією в рамках спільної російської державності.

Тільки наслідки другої світової війни та включення Чехо-Словаччини до "колісниці СССР" дещо змінили погляди чеського і словацького суспільства, яке зрозуміло на власній шкірі, що кожна російська державність є імперіалістична, та росіяни в масі вважали, а після другої світової війни (яку виграли коштом величезної технічної допомоги своїх союзників) ще більше себе вважають панівною нацією, вибраним народом, який несе світові новий лад.

Безперечно, що втручання у всі ділянки життя Чехо-Словаччини та накидання у всьому свого російського керівництва не є до вподоби чехам. Про словаків не пишу, бо знаю їх меніше, але теж і словакам не є до вподоби менторське панівне поводження росіян, тим більше, що словаки вже мають своїх панів — чехів.

Високий рівень культури взагалі, а матеріяльної культури особливо, дванадцятилітнє самостійне життя Чехо-Словаччини виробило у цих двох народів самовпевненість і навіть велику дозу націонал-шовінізму як теж і взаємну чесько-словацьку ворожнечу. Не можна забувати, що словаки жили теж понад п'ять літ своєю псевдо-самостійністю в добі другої світової війни. Чехи вже за часів Австро-Угорської монархії мали великі автономічні права, а чеський шовінізм був свідомо плеканий у відношенню до німців і монархії Габсбургів.

Русофільство чехів — явище історичного порядку в зв'язку з їх оточенням, майже зі всіх сторін, німецьким народом.

Тепер, після другої світової війни, коли змінилася карта середньої Європи та коли Чехо-Словаччина дісталася під міцний вплив СССР, ментальності чехів і словаків, безперечно, підлягатиме змінам. Але чеське русофільство під час першої світової війни було абсолютне. У відношенню до нас чехи були примушенні змінити свій погляд тільки під впливом небувалого

* Пишу всюди "чехи", бо словаків там зовсім не було.

здвигу українського народу в революції 1917 року, що їх заскочило й змусило рахуватися з реальним фактом.

Пактували чехи теж з поляками, які мали на наших землях своє військо в складі одного корпусу та, підлягаючи полякам, часом вагалися та заперечували українські домагання до незалежного життя.

В кінці 1917 року, правда, була спроба створення "східно-європейської антанти" та в зв'язку з тим 12 грудня 1917 року відбувся в Києві великий політичний мітинг поневолених народів Австро-Угорщини, на якому зібрані приняли резолюцію в італійській, польській, румунській та українській мовах, в якій домагались, що вислід першої світової війни має дати цим народам незалежність і національну соборність. На цьому вічі я був. Відбулося воно в залі київського цирку. Пам'ятаю, що головним промовцем і фактичним його організатором був проф. Т.Г. Масарик. Від українців, крім промовців галичан, виступав теж Симон Петлюра більше в характері господаря. У своїй промові С. Петлюра підкреслив непереможне бажання українців до самостійного державного життя. Промова С. Петлюри була поважного змісту, без вічевих революційних гасел, повна віри в слухність нашого поступовання та наших домагань у відношенню до Росії, чому й зробила на присутніх велике враження.

Симон Петлюра, який тоді ще був, порівнюючи, мало відомим політичним діячем, якого затемнювали своєю величчю Михайло Грушевський та Володимир Винниченко, набирав власне авторитету і популярності, яка виросла до найвищого ступеня в добі після повстання проти гетьмана та набрала значення руху під гаслом "петлюрівщина".

Т.Г. Масарик, як головний промовець віча, висунув проект об'єднання народів проти німецького "Дранг нах Остен" та створення бар'єру народів від Балтійського моря до 'Огославії (Румунія, Україна, Польща, Чехо-Словаччина та 'Огославія).

Київська резолюція на зібранні поневолених народів Австро-Угорщини, інспірована чехами, із всіх заяв чехів у нашій справі, була найдалі посуненою під оглядом визнання нашої державної самостійності.

Хоч як нереальним був у ті часи проект створення блоку лімітрофних народів сходу Європи проти німецьких зазіхань на сході, однаке він захоплював пробуджені народи. Чехо-Словачька Народна Рада сподівалась, що це буде спонукою до дальшої участі у війні цих народів з Центральними державами.

Двадцять літ пізніше у Варшаві чехи, які були в 1917 році в Києві, в оточенні проф. Т.Г. Масарика, відверто казали, що ніхто з них не вірив у можливість такого блоку та, що їх акція мала чисто пропагандивне вираховання. Та, зрештою — казали вони — такий бар'єр був би теж бар'єром проти Росії, на що ми би ніколи не згодились, коли б вірили в можливість його створення, а головне його існування. Положення в тому часі як на східному, так і на західному фронті (у Франції) було дуже критичне. Східний (т.зв. російський фронт) властиво перестав існувати. Союзники всіма способами хотіли рятувати положення, виходячи з засади "циль виправдує засіб". Ніщо інше примусило чехів, як і Англію з Францією, признати де факт Україну та увійти в дипломатичні зносини з нею.

Війна, проголошена Україні більшовиками і можливість перетрактувати їх з Центральними Державами про сепаратний мир, створила для України безвихідне положення та змусила її до підписання миру з Центральними Державами, з якого випливала військова поміч проти навали російських більшовиків на українські землі. Ми були визнані самостійною державою, але підписанням миру були незадоволені деякі українські кола та ніби існувала думка організовання перевороту та зміни уряду з переважаючою більшістю військових. Про це ходили чутки в Києві перед Різдвом 1917 року. У 1928 році у Варшаві чув я про це з уст чехів, які стверджували, що в грудні 1917 року Чехословакську Народну Раду в Києві відвідав представник українських військових кіл, який заявив, що готується переворот з метою скинути уряд, котрий підготовляє переговори про мир з Центральними Державами. Владу мали перебрати в свої руки військові, на чолі з С. Петлюрою. Як відомо, до цього не дійшло, але С. Петлюра відійшов із становища генерального секретаря військових справ, а його місце було обсаджено Миколою Поріщем.

Проголошення 4-им Універсалом Української Центральної Ради самостійності України (22/I 1918), мирові переговори й підписання миру в Бересті з Центральними Державами перекреслили на той час всякі зносини з Чехо-Словакською Народною Радою. Цікаво однаке, що назавжди лишилось у Т.Г. Масарика прихильне відношення до С. Петлюри та до В. Винниченка, як до людей антинімецького напрямку і переконання. Арештування С. Петлюри під час перебування німецької армії в Україні в 1918 році завжди в очах чехів було додатним свідоц-

твом антинімецької орієнтації С. Петлюри, що вони постійно підкреслювали в розмовах. Факт цей теж мав вплив на приняття нашого дипломатичного представництва Чехо-Словаччиною, коли членами директорії були В. Винниченко та С. Петлюра.

Вже майже напередодні другої світової війни, в 1938 році довелося мені знова зустрітися з чехами загроженими гітлеровським прилученням Австрії та польськими зазіханнями на чехословацьку територію, т. зв. "Заользя", чи пак Тешинську Сілезію.

Отож несподівано, без попереднього листовного, чи будь-якого іншого повідомлення, відвідав мене жінчин своєк-чех судя, у товаристві ще одного пана, як видно було з постави, військового, у віці біля сороківки. Був це капітан чехо-словацького генерального штабу — Моравек, співпрацівник чехо-словацької контр-розвідки. Їх завданням було увійти в контакт з українським урядом (УНР) на еміграції, зокрема побачитись з Андрієм Лівицьким. Цю зустріч, по думці др. Т., міг найкраще для них, організувати я, в абсолютній таємниці від поляків, які в тому часі були дуже вороже наставлені до Чехо-Словаччини. Шукання контакту з колами УНР вони пояснювали сподіванням отримати відомості про заміри поляків у відношенні до Чехо-Словаччини та нав'язання постійного контакту поміж нашою еміграцією і чехо-словацькою контр-розвідкою у випадку війни. Бажану зустріч з чинниками УНР я для них організував і після трьохденного перебування у Варшаві, пп. М. і Др. Т. з поспіхом виїхали до Праги, боючись свого розшифровання й арешту поляками. Від'їджаючи вони однаке не були задоволені виником розмов, хоч нетратили надії на дальші контакти. Не бажаючи наражуватись на небезпеку при далішій зустрічі вони, через мене передали відповідні адреси для кореспонденції, симпатетичний (безбарвний) атрамент, код для порозуміння та інші вказівки. Жодних близьких відомостей про розмови цих двох панів з Андрієм Лівицьким, чи його оточенням, я не мав, не питав про це жодну з розмовляючих сторін..

Після окупації Чехо-Словаччини німецькими військами та утворення Протекторату Чехії і Моравії, капітан В. Моравек ліпився під цим прізвищем (правдиве його прізвище було Чапек) у Празі, як агент чехо-словацької контр-розвідки, працюючи до 1941 року в kontaktі з урядом ЧСР у Лондоні. У 1941 році капітан В. Моравек був арештований німецьким "гестапо", а в 1942 році — замордований.

Арешт В. Моравека наступив після арешту Paul'a Thümmel-

а, резидента німецької контр-розвідки (пізніше керівника Abwehr на терен б. Австрії та Чехо-Словаччини), який співпрацював ще за часів існування ЧСР з контр-розвідкою чехословацького генерального штабу. Пауль Тюммел, який виступав під прізвищем Вораль, (Voral), мешкав в ЧСР в районі Устецька, в місті Вейперт. П. Тюммел зустрічався з тодішнім начальником контр-розвідки ген. штабу ЧСР (в 1938-1939 роках) полковником Моравцем (Moravec) передаючи чехам вже в 1938 році відомості про німецькі плани ліквідації ЧСР. Контакти П. Тюмеля з чехословацькою контр-розвідкою "гестапо" однаке відкрило тільки в 1941 році.

Своїк моєї дружини др. Т. був арештований німцями в 1940 році та просидів у в'язниці до кінця війни. Йому німці не доказали співпрацю з чехословацькою контр-розвідкою, чому він не був засуджений на смерть.

Щасливим збіgom обставин було вивезення англійським літаком 14 березня 1939 року (напередодні окупації ЧСР німцями) архіву чехословацького генштабу до Лондону, що захоронило від німецьких репресій всіх інших, які приймали участь у вищезазначених побаченнях.

Про все це я довідався значно пізніше, після закінчення другої світової війни від своїка моєї дружини та з публікацій, які вийшли в ЧСР.

Дивні та невластиві контакти шукали чехи. Шо могли дати ЧСР наші діячі з кіл УНР??

27. Вибух війни, оборона Варшави і перший рік окупації.

Передвоєнний неспокій в Польщі проявився вже в значній мірі в 1938 р., а на українських землях проявився новими арештами серед нашої молоді, якою польська поліція доповнила вже поважні українські кадри концтабору Берези Картузької, заснованого в 1933 році.

Помимо нервового настрою, у вибух війни, мало хто вірив у колах польської інтелігенції. Тому події 1 вересня 1939 року були несподіванкою. Польська суспільність була під впливом "певних відомостей поінформованих кіл", що німці не відважаться розпочати війну. Наша українська колонія у Варшаві була теж у полоні цих відомостей та настроїв. Я особисто до тих загальних відомостей мав ще їх від доброго знайомого, бувшого старшини на-

шої армії, який працював шофером у військового аташе британського посольства у Варшаві. Вони, т.зв. відомості, теж були дуже потішаючі. У липні 1939 року перебував у Варшаві з офіційною візитою, генеральний інспектор британських заморських військ і член британського генерального штабу, генерал сір Едмунд Айрондайл. Під час перебування цього генерала у Варшаві, протягом трьох днів возив його, разом з військовим аташе британського посольства мій знайомий п. Ш. і розповідав, що британський генерал відверто ділився з військовим аташе своїми оптимістичними відомостями і поглядами про положення в Європі, констатуючи неможливість німецького нападу на Польщу. Ale дещо пізніше за місяць мій знайомий п. Ш., разом із своїм шефом британським військовим аташе, вже нагло від'їджали з Варшави до Латвії, а там далі, здається через Швецію та Норвегію, до Лондону. Постіх був такий, що п. Ш. не встиг перед від'їздом полагодити деякі родинні справи й швидко від'їхав, залишаючи родину у Варшаві. Від'їзд відбувся під гаслом тимчасовости тому, що всі вірили знова в нову байку короткотривалости війни. Відомості подібні до англійських приходили теж з Вежової вулиці (палац міністерства закордонних справ) і з вулиці Нововейської, з будови міністерства військових справ. Варшавська вулиця була, що правда, більш реальна й не так спокійно реагувала на біг подій: мешканці масово викуповували харчеві продукти. Польська преса підтримувала бойові настрої, що робилося, як пояснювали відповідні чинники, для підтримки духа суспільності, як рівно ж це було потрібно для вияву "бойових настроїв народу" на зовні. Хоч війни не буде, але суспільність не належить розброювати — говорили польські відповідальні чинники. Одноразово з такими заспокоюючими відомостями президент Варшави Стажінські вже 30 серпня закликає мешканців до патріотизму та накликує копати проти летунські шанці на площах і в садах міста. Все це, однаке, не значить, що буде війна — твердить опінія вищих всезнаючих кіл. — Ми німцям мусимо показати рішучу поставу громадянства Польщі.

Ранок 1 вересня 1939 року був запереченням всіх оптимістичних відомостей: сильні детонації на аеродромі Окенце оголошували початок війни. Налет був доконаний німцями раніше, ніж оголошена через радіо повітряна тривога. Розбуджений вибухами, я добре бачив з балкону свого помешкання на п'ятому поверсі, клуби диму над летунським майданом Океня.

Події почали розвиватися з неймовірною швидкістю. Щоденні налети на місто і на цілий край, швидке посування німецьких армій з кількох сторін углиб Польщі. Уночі з 5 на 6 вересня 1939 року прем'єр Польщі генерал Славої Складовські оголосив через радіо, що уряд виїде з Варшави з огляду на її загроження ворогом. У днях 7-8 вересня перші німецькі танки вже були на переферії міста в Окенці, а місто було в повному хаосі. Людність бо втікала з міста, або метутилася вдень і вночі по місті втікаючи з північної частини до південної, або із західної до східної, вважаючи ту, чи іншу певнішою при обороні міста. Паніку та хаос побільшив 7 вересня наказ штабу оборони Варшави про вихід з міста всього цивільного військово-зобов'язаного чоловічого населення в східному напрямку та арешти чужонаціональних громадян з підозріння в шпіонажі.

Вже біля 12 вересня Варшава була оточена з трьох сторін німцями та бомбардована як з літаків, так і вогнем артилерії. Третій тиждень оборони міста приніс великі втрати в людях, у будинках і великій кількості забитих коней від військових транспортів, які тaborували на вулицях міста. Міські різні горіли кілька днів разом з худобою, що там була. Брак крамниць, з яких більшість була засинена, обмаль працюючих пекарень погіршувало до решти апровізаційне положення міста. Постачання м'ясом населення відбувалось на вулицях міста в хвилях перерви бомбардування, вирізуванням найкращих частин із забитих військових коней.

В кінці вересня багато районів міста горіло, а місто не мало електрики й води. Німецькі літаки розкидали летючки жалаючи капітуляції міста та загрожуючи зміщення бомбардування у випадку відмови. Німці зміцнили налети і артилерійський обстріл, що дійшло до кульмінації 25 вересня. Налет був найтяжчий та тривав без перерви від ранку до вечора, що остаточно рішило долю міста — Варшава капітулювала в останніх днях вересня. До міста почали вертати тисячі втікачів, шукаючи своє існуочі, чи вже неіснуочі будинки. Втікалося в переконанні, що там є добре, де нема нас, а верталося з думкою, що вдома завжди найліпше.

Згідно до розпорядження штабу оборони Варшави про відхід з міста всіх військово-зобов'язаних цивільних, я теж був змушеній вийти з міста й три дні "подорожував" по шляхах біля Варшави заповнених втікачами й військовими транспортами. Маси людей по шляхах постійно були обстрілювані й бом-

бардовані німецькими літаками, що утруднювало всяке "подорожування".

Не маючи в думці іти й боронити чужу і ворожу нацому народові державу, зголошуючись, згідно до наказу, у військових коменданттурах, я вирішив припинити мандрівку. Разом зі своїм знайомим п. Ч. ми постановили відпочити в лісі, що прилягав до шляху, і вертати до Варшави, але не до свого мешкання, де міг з'явитися тільки після капітуляції, з огляду на явну небезпеку бути арештованим польською поліцією.

"Відпочивати" в лісі нам довелося цілий день поскільки ліс був систематично обстрілюваний з повітря. Кожен з нас вишукав собі дерево з широким стовбуром, під охороною якого ми ховалися від кулеметного обстрілу і літаків. До нашого товариства в лісі пристала ще молода лікарка-жидівка, яка свідомо втікала від німців, передбачаючи всі нещастия, що могли впасти на жидівське населення. Були то незабутні цілоденні розмови про те, що чекає нас після німецької перемоги. Ніхто з нас не чекав нічого доброго, а жидівка-лікарка снуvalа особливо сумні гороскопи й припущення. Ділячись бідними рештками їжі ми, в дружній, але сумній розмові, спочатку ходили, а пізніше, вже змучені сидячи ховались навколо стовбурів дерев, ховаючись від постійного кулеметного обстрілу. Над вечір, коли припинився обстріл лісу, вирушили ми в різні сторони — я зі знайомим до Варшави, а лікарка на схід, тікаючи від німецької окупації, що несла свої страшні конseкvenції для жидівського населення.

По дорозі мій товарищ п. Ч. лістував від якогось пекаря мішок скірок від хліба, котрі він мав для годування свиней. Деесь на городі ми вкрали кільканадцять помідорів і, заспокоївши цими ласощами голод, під прикриттям ночі, помандрували до Варшави. У Варшаві, куди ми дісталися з великим трудом, розшукали свої родини та пережили ще майже пів місяця найтяжчих днів бомбардування міста, без електричності, газу, харчів, ліків і води, без якої не можна було запобігти поширюванню пожеж, які все більше і більше охоплювали місто зі всіх сторін. Утікаючи кілька разів з районів нашого тимчасового перебування, охоплених пожежами, так ми дожили до моменту капітуляції Варшави.

Оборона Варшави в 1939 році коштувала знищенням міста в 20-25% і до 60.000 забитими, що було видно на площах і садах, які були повні могил.

1 жовтня до міста зачали входити німецькі війська, вступ

яких людність приймала цілковито ігнорацією.

Зараз же почалися арешти закладників від міста (десь понад 100 осіб) і перші розстріли. У відповідь на це, в половині жовтня з'явилось перше число нелегального польського часопису "Польська Жиє!".

Неспокійно проходили роки окупації, терор все збільшувався, на вулиці ставало все більш та більш небезпечним, у паспорт треба було вкладати більший банкнот грошей, що "помагало" при перевірці документів. Число арештів постійно збільшувалось. Частину арештованих німці вивозили на примусові праці до Німеччини, а частина лишалася у в'язниці, або йшла до концтаборів.

На переломі 1939 і 1940 років вже з'являються перші повстанчі польські відділи на Радомщині зокрема в околицях Кельць, які дезорганізують німецький транспорт. Вороже відношення до окупантів проявляється у всьому, навіть вкладає до уст хлопців-кольпортерів газет на вулицях Варшави, замість привітання "Гутен Морген" — "Бутем в морде", а на стінах міста з'являються антинімецькі написи. Помимо постійних розстрілів польського населення, антинімецькі виступи не припинялися. Німців навіть розброювали під час голення у голярів та завжди знаходила німецька чи польська поліція забитих німців. Нелегальна торгівля каралася карою смерти, але вона ширилася, бо була єдиним порятунком для населення в невимовно тяжкій господарчій ситуації. У таких тяжких і сумних умовах життя пройшов 1940 і половина 1941 р.

Життя української колонії у Варшаві фактично перестало існувати, колонія дуже зменшилася, бо наші люди десь розбіглися. На місці попередніх наших організацій утворився Український Комітет з новим проводом, схваленим німецькими окупантійними владами.

Останнім головою Головної Управи Українського центрального Комітету в Польщі (Варшава), був Микола Ковальський. Був це другий голова цієї політичної та допомогової установи нашої еміграції в Польщі. Її першим головою був Андрій Лукашевич, бувши віце-міністр шляхів УНР. Микола Ковальський, член УСДРП, був людиною кришталево чистою, добрим патріотом, відданим ідеї УНР, чому й залишився на цьому становищі кільканадцять літ, аж до німецької окупації. Уступив зі свого становища як соц-дем. і людина, праця котрої була в'язана співпрацею з польською владою доби Пілсудського. Під

час варшавського повстання 1944 року він був арештований німцями та вивезений до концтабору Дахау.

Новий Український Допомоговий Комітет у Варшаві, який теоретично підлягав Українському Центральному Комітетові в Krakovі, короткий час мав у своєму проводі д-ра 'Орія Липу, який відступив, не вважаючи за можливе працювати під абсолютним диктатом німецької адміністрації варшавського губернаторства. Після уступлення д-ра 'О. Липи, коротко в чолі комітету був полк. Дідченко, гетьманець з переконання. Після його усунення місце голови комітету зайняв полк. Поготовко, який на цьому становищі був до 1943 року, коли його замордували члени польської підпільної організації. Атентат був виконаний вдень, у помешканні комітету, а втікаючи чотири члени боєвої групи ще на сходах застрілили випадкового прохача комітету пані Соловій, яка з малою дитиною ішла в особистих справах до комітету. Атентат на полк. Поготовка не дуже здивував наше громадянство у Варшаві тому, що вже більш як від року польська підпільна організація стосувала того роду терор до всіх, хто співпрацював з німцями, особливо в політичній площині.

28. Krakівські мікровраження. (1940 р.)

Восени 1940 року вибрався я з приятелями інж. Д. та інж. С. на кілька днів до Krakова, нового українського "центра" післяsovітської окупації Галичини та Волині, щоби побачитися з деякими особистими приятелями і знайомими як рівно ж з проф. Кубійовичем, якого дуже всі ми цінили, як найкращого нашого географа, але останньо мали застереження до його політичної діяльності. Ця політика співпраці (німецько-української) вже в половині 1940 року подавала алярмуючі сигнали дуже хибного потягнення. На жаль мої делікатні проби не дали жадних результатів, поскільки деяка верхівка наша була інфікована бацилою "вождизму". Радий як я, так і всі ми старі співробітники річника та УЕБ, що тепер професор відійшов від політики і посвятився знова науковій праці.

У короткій розмові "з-за браку часу" (державні справи?) я побачив тоді (в 1941 році), що професор також хорій "вождизмом". Ми розійшлися надалі "офіційними приятелями", які будуть обмірковувати можливість продовження видання статистичного річника... Але я зрозумів, що така праця для Krakівської

верхівки, в переважаючій її більшості, була "quantité negligable".

Зустрівся я тоді теж з І. Кедрином-Рудницьким, який здається, в тому часі вже закінчив свою змістовну й цінну публікацію "Причини Упадку Польщі". Два дні дружних розмов і спогадів з цим старим приятелем з часів його кілька літньої діяльності в клубі парляментарних кореспондентів у Варшаві, посилили мене його тверезим поглядом на ситуацію в 1940 році, щодо загальних і наших справ.

Тоді ж побачив я вперше сина Олеся Кандиби, О. Кандибу (Ольжича), який в ролі одного з провідників (референт центральних і східних земель) наших націоналістів "урядував" в "боксі" (ложа) краківської кавянрі "Фенікс". Олег Ольжич — високий худощавий, здібний археолог і поет, приймав різних відвідувачів, відбуваючи з ними тихі довірочні розмови при пів-чорній "скупчастій" каві, з повною повагою виконуваних державних обов'язків...

Прикро було дивитися на цю пародію високої політики та забаву молоді в державних мужів, за яку так дорого заплатив він, як багато теж і інших, своїм життям у в'язниці Саксенгаузен. Шкода його, надзвичайно здібного в своєму фаху археолога, людини життєво недосвідченої у вертепах світової політики... Шкода мені цього молодого чоловіка ще й тому, що це син, так дорогого для мене особисто, нашого поета Олеся.

Був у нас "український Тарнів" — маленьке жилівське містечко в польській західній Галичині (збігом обставин недалеко від Krakova), який заіснував у нашій історії як тимчасовий осередок після нашої третьої програної в 1921 році. Сумне це було явище та мало в собі прикрі тіні. Але Тарнів, як тимчасовий осідок нашого уряду із всіма його міністерствами і парляментом, з засіданням влади, парляменту, помимо іноді своєї трагикомічності, не був бундючий. Був він бідний, скромний, хоч була це влада, влада, що перебувала там, у бувших своїх союзників, які нас зрадили та проміняли на сильнішу Росію.

"Український Krakів" 1940 року — еманація другого екзилю, мав в собі щось бундючне: були тенденції вияву вищоти перед автохтонами- поляками, що не робило нам слави, хоч може є зрозуміле з емоційної точки зору. Але добра й розумна політика не керується емоціями...

30. Німецько-sovітська війна і враження з подорожі в окуповану Україну.

Вибух німецько-sovітської війни заскочив нас, як і цілий світ, своїм неочікуваним терміном, хоч вже від весни було цілком ясно, що до цієї сутички мусить дійти невдовзі. Такі відомості приходили зsovітського кордону. Заскочили ці події теж не менше й польські інтелектуальні кола. Поляки були задоволені з вибуху війни, бо вірили, що це буде програма Гітлера. Sovіtсько-німецьке порозуміння з 1939 року вони вважали за петрифікацію стану на сході Європи та безнадійність положення Польщі.

Цікавий погляд на німецько-російські взаємини та справи сходу висловив польський письменник Ян Парадовський в своїй книзі "Відвідини і зустрічі" (Варшава 1934, стор. 218): "Німці в'яжуться зі сходом за посередництвом Росії, найбільшим із союзником у тих нових стараннях. Сучасна Росія вертається до Азії, з котрою чується споріднена. Росія ніколи не була зв'язана з історичною долею Заходу. Існуючи на границі двох світів, завішена поміж двома різними традиціями, сама без традицій, неясна та якби згублена на зразок необсяжних рівнин, поміж якими проходить її існування, ворожа зasadам західної культури, осоружна до суспільного життя та таким поняттям права, які створили европейські народи, вона — Росія користає з европейського заколоту, щоби перехилитися остаточно до Сходу і там організувати ненавість проти Європи".

Вступ Німеччини у війну з СССР був ударом не тільки для СССР, але теж і для Німеччини. Ці думки польських інтелектуалістів мали поважні історичні підстави. Політика А. Гітлера знехтувала погляди О. Бісмарка, що "Велика Німеччина, в союзі з Великою Росією, це — панування над Європою."

Але вертаємося до 1941 року та згадаймо, які були думки й настрої серед українського населення, що силою попередніх історичних подій, опинилося в кордонах тодішньої Польщі?

Переможний похід німецьких армій на німецько-sovітському фронті створював дивні та контроверсійні настрої серед української еміграції та серед нашого населення бувшої Польщі, на території, яка опинилася під німецькою окупацією. Всі ми боліли відомостями про спустошення які витворювали війна, але були ентузіясти, що вірили в можливість утворення підвалин до відродження самостійності України, хоч велика частина нашої суспільності критично дивилась на "добру волю німців" у

допомозі відродити нашу державність. Хто уважно читав твір Гітлера "Майн Кампф" не міг не бачити, що цілий східуважав Гітлер, як погній для німецького народу та як базу сировини та колонію. Однаке населення наших земель, яке було під совітським пануванням, у першому моменті війни та освобождення від страшної в'язниці совітсько-російської імперії, приймала німецькі війська, в деяких випадках, досить прихильно, чекаючи полегшення в зміні режиму. Не бракувало випадків зустрічі німецьких військ тріумфальними брамами, що сталося на землях білоруських і в Галичині. Був це перший відруб, який дуже швидко перетворився у вороже відношення до нових окупантів і настрої дуже охололи з огляду на брутальне поводження німецької адміністрації у відношенні до населення України, як і всіх занятих земель, безоглядного нищення країни, масовий вивіз населення на примусові праці в Німеччині, що зачалось зараз же після установлення німецької цивільної адміністрації. Нелюдське поводження з полоненими совітської армії, які на початку війни сотками тисяч переходили в полон, антижидівський терор — все це "протягом днів" змінило відношення населення народів всіх окупованих земель до німців.

Совітська пропаганда вміло використала цей стан і вже зимою 1941 року добре організовані совітські партизанські загони на тилах німецьких військ провадили свою діяльність.

Серед наших "оптимістів" однаке, не бракувало надій на поліпшення, надій, що німецький провід зрозуміє катастрофальні, навіть для себе, наслідки такої політики.

Запоморочені успіхами на всіх фронтах німці чулися панами положення в Європі й загострювали безоглядний курс своєї політики супроти населення всіх окупованих земель, а курс цей був особливо нелюдський на сході Європи взагалі, а у відношенні до жидів — особливо.*

У 1941 році осінню запропонував мені Зенон Пеленський виїзд в окуповану Україну, щоби приняти участь у відбудові цукрової промисловості України. На чолі головної управи

* Все мені стойть перед очима дикий премедітований спосіб знущання гестапівського старшини над жидом у нашому подвір'ї, що я з дружиною бачив з четвертого поверху нашого мешкання: гестаповець злапав жида, який із-за ненависті не поздоровив його та не зняв шапку. За кару він прив'язав жила до паркану і, вклавши шляху до заливання квітів в уста своєї жертви, пустив повну струю води нещасній людині, задумавши ій таку страшну смерть.

Цукрової Промисловості України мав бути українець Мирон Луцький, якого я теж особисто зновував. З. Пеленський був доброчесливим приятелем і завжди старався стати у пригоді. Отож, знаючи, що моє матеріальне положення після закриття школ в Польщі в 1939 році, дуже погіршало, одного разу в 1940 році під час перебування у Варшаві зателефонував мені призначаючи побачення у кав'ярні. Гадаючи, що це наше звичайне побачення в часі його приїздів до Варшави, я охоче пішов на зустріч і побачив його в товаристві невідомого мені пана, як я гадав — поляка. Розмова, що спочатку велася на загальні теми, поточилася на тему польсько-українських відносин і відносин та настроїв поляків до нового укладу в обставинах т. зв. "Генеральної Губернії". Стало мені цілком ясно, що знайомим Пеленського є німецький старшина, котрий бажав би мати відомості про польське життя, польські задуми і прагнення та про перспективи будучини в уяві самих поляків. Такі натяки й пропозиції цього старшини в цивілю, в присутності Пеленського більш як здивували мене, що змусило мене грati ролю людини цілком необізнаної у польських справах. Розійшлися ми якось ні в чим, але мав я два рази телефонні запрошення німця, від яких ухилився браком часу. Цей випадок приспівив моє рішення поїхати до Винниці в управління цукрової промисловості. Цікаво було мені побачити Україну після 22 літ, рівно ж бажав викрутитися від нового небажаного знайомого. Втратив я теж контакт з З. Пеленським, якого вже більше не бачив, бо він нагло вмер у Львові від сердечного інфаркту.

Вищезгаданий випадок є ілюстрацією настрою і відношення деяких наших політиків на сході. Вони якось не розуміли і не задумувалися над німецькими замірами "нацьковувати" взаємно сусідуючі дві нації, щоби політикою *divide et impera* ще більше комплікувати вже й так лихі відносини двох народів, котрі сусідують, сусідували й будуть сусідувати постійно з собою.

Бажав я дуже з автопсії пізнати стан в Україні, тому згодився виїхати до Винниці з умовою пізнання на місці обставин праці.

Разом з двома приятелями виїхав я в кінці 1941 року. Наш шлях ішов через Львів, Рівне та Винницю. До Львова подорож ми відбули автом, щасливо переїхали через Люблінщину, де вже тоді гасали по лісах менші загони польських партизанів, нападаючи в сутінках і в ночі на шляхах. У Львові ми довідалися багато сумних вісток про вивезення ще під час Різдвяних

свят 1939 року на Сибір д-ра Володимира Старосольського. (Пізніше вивезли теж і його дружину з родиною на поселення до Казахстану). Про долю вивезених більшовиками наших політичних діячів у 1939 році, зараз же після занять Галичини совітськими військами, ми нічого певного не довідалися, а були між ними наші добре знайомі: др. Дмитро Левицький, Остап Луцький та інші, про яких досі невідомо, де вони загинули.

Д-р Володимир Старосольський, бувший товариш міністра закордонних справ УНР і професор українського університету в Празі був моїм професором. Про долю цього визначного нашого правника, громадського діяча і прекрасну людину, яка, здається, не могла мати ворогів, довідався я за кілька років після війни, що він помер в 1942 році в одному з концтаборів, які були навколо Моршинська Красноярського краю в Сибіру. Сьогодні вже нема тих таборів і нема сліду від них. Все чисто заметено та подорожній мало що може довідатись про них, либо від місцевих старших людей, якщо не будуть боятися дещо сказати. Нема теж кладовища з могилами тих всіх, які там загинули. З-поміж українців майже ніхто не вернувся з тих таборів, лише полякам у часі війни вдалося повитягти своїх громадян з цього пекла. Деякі відомості вдалося дістати від поляків, яким, шляхом через армію Андерса, або армію організовану в Совітах, вдалося вернутись до дому. Оповідали вони пізніше тихцем, як і інші, що вернулись з таборів СССР після їх інтерновання в 1939 році. Розповідали багато, але згадаю цікавий епізод арештовання в 1940 році польського генерала Янушайтіса, який опинився в московській Лубянці та жадав побачення з Берією: під час розмови з Берією він вимагав звільнення з в'язниці де він опинився безпідставно та без оскарження. "Чи ви не розумієте — відповів йому іронично Берія — що найбільш безпечне місце в СССР є в Лубянці."

Вкоротці після цієї розмови генерал був звільнений з цього "безпечного місця".

Др. В. Старосольський вмер у таборі з голоду, бо сили його вже не вистарчали на тяжку фізичну працю, яку в'язні мусіли виконувати, а мінімальний "пайок" був цілком голodomором. Положення політичних в'язнів і селян у цих таборах було найтяжче, бо ці групи були переслідувані як адміністрацією таборів, так і рештою в'язнів контингент яких складався з елементів кримінальних. Криміналісти в таборах були елементом привілейованім і мали найлегшу працю та виконували дозорчі функції. У

концтаборовій термінології чотири групи в'язнів називалися "політичні", "мужики", "вори" (злодії) та "суки". Всі ці групи ворогували поміж собою. Боротьбу цю під'южувала адміністрація табору користаючи з доносів "воров" і "сук". Звичайно, що в таких умовах таборового життя при постійному голодуванню др. Старосольський не міг довго проіснувати.

Наша подорож із Львова до Винниці продовжувалась вже потягом і тривала три дні. Не можу забути, як на двірці у Львові, коли ми чекали на потяг, до нас підійшло кілька селян, які шукали потрібний їм потяг, з запитанням: "Паночку, скажіть, чи цей потяг є для людей, чи для німців?" Було це класичне окреслення всіх німецьких розпорядків, коли трамваї, потяги, ресторани, кавянрі та інші суспільні урядження і установи ділилися на дві категорії: для людей та "нур фюр Дойтише". Стало нам вміть ясно, як наш селянин розумів і реагував на цілу німецьку східну політику. Реагував конкретно і реально, чого цілком бракувало у наших політиків.

У Винниці нас трох — інж. Д., інж. С. і я замешкали в бідненькому, брудному трохповерховому будинку цукрової промисловості, де жили та тим часом урядували всі новоприбулі (крім місцевих) співробітники Головної Управи Цукрової Промисловості України.

Наша маленька вузенька кімнатка, яку колеги називали "підводним човном" (такий був її вигляд) стала на кілька днів центром уваги — всі цікавилися відомостями з Галичини, з Польщі та з інших західних теренів. Були то часи, коли правдиві відомості можна було дістати тільки від живої довіреної людини. Відносини поміж нами, які приїхали із заходу та місцевими співробітниками були довший час стримано-чемні, властиво тільки річеві. Щойно по довічному часі вдалося одиниці втягти в розмови на національні питання. Під час довгих зимових вечорів у нашему "підводному човні", де було тепло і затишно, старалися зблизитися ми-західняки з нашими місцевими східними колегами.

Урядовання в Головній Управі у Винниці йшло якось мляво, бо чекалося на директиви німців. Ми троє, що приїхали пізніше, взагалі не приймали ще участі в урядованні, бо не було відомо, що хоче від нас провід, та які становища нам має запропонувати. Такий стан нам дуже відповідав і, на наше щастя, головні керівники господарського відділу "Райхскомісаріят Україне" були на службовому виїзді в Берліні. Маючи багато вільного

часу, ми ходили й пришивлялись до життя населення міста, до базарів міста повного мадярського, німецького й словацького війська. При нагоді виїздів тягарових авт Головного Правління до цукроварів з різними матеріалами, старалися ми дістати дозвіл на виїзд, щоби побачити працю цукроварів, пізнати життя і людей. Не було це легке завдання переконати німецьку поліцію, що маючи працювати в управлінню певної галузі господарства, мусимо познайомитись на місці з перебігом праці, з відносинами, з станом і потребами в цукроварнях. Нам вдалося більш, як іншим товаришам, відвідати кілька цукроварів і побувати у відлеглих цукроварнях, зокрема віддалік положеній Гайсенській цукроварні, де директором був недавно призначений наш добрий знайомий Петро Крижанівський. (Вмер у Сіднеї, в Австралії 1963 року).

Під час нашого перебування в Україні, ми їздили постійно всі разом втрьох, рахуючи, що в тамтешніх умовах це був спосіб певної запоруки безпеки, чому ми дістали прізвище "аяксів" поміж співробітниками. (Ця назва не була влучна, бо "Аяксів" було двох).

Коли ми їхали до Гайсина, була вже добра українська зима, яка в 1941-1942 році була особливо люта, мороз був 25-30 ступнів. Подорожі при такій температурі тягаровими автами не були захоплюючі, але ми не оминали жодної можливості виїзду в терен, бажаючи більше побачити та піznати. Подорожувати особовими автами було для нас недосяжно, бо (крім німців) одиноче особове авто було в розпорядженні Голови Головної Управи М. Луцького.

Ця подорож до Гайсина дала нам цінні відомості та матеріял про тяжкі умови праці в терені. З однієї сторони працю утруднювала німецька адміністрація своїми розпорядженнями в ділянці продукції та різних поліційних заборон, а з другої сторони працю паралізували саботажі місцевої людності, навіть працівників цукроварні, під натиском партизанів. Наш приятель К. — директор цукроварні жив у добрих відносинах з персоналом цукроварні, який його рахував за доброго директора — він бо боронив постійно інтереси працівників перед німецькою адміністрацією. Але лягаючи спати він постійно ставив біля ліжка набиту рушницю, а ліжко поставив так, щоби через вікно не міг до нього влучити стріл. Ми мали можливість у Гайсині познайомитись з кількома співпрацівниками цукроварні з поміж місцевого населення, які в сумних барвах малювали своє розча-

ровання й тяжку ситуацію в праці, бо місцеве населення рахувало їх як "колаборантів".

Вертаючи за кілька день до Винниці, на шляху зустріли ми молодицю яка прохала нас підвезти її до залізничної станції, але шофер нашого вантажного авта не хотів їй дозволити їхати з нами. Тільки під нашим рішучим натиском і загрозою, що будемо скаржитися на його нелюдське поступовання, він уступився. Свій спротив він аргументував тим, що ця жінка напевно більшовичка та невідомо, куди і чого вона іде. Було це в дійсності навпаки, бо це він був, напевно, агентом НКВД і стався на кожному кроці утруднити нам контакт з місцевим населенням, що ми вже зауважили під час подорожі з Винниці та перебування в Гайсині, де він постійно ходив за нами "по п'ятаках". Явища утруднення приязного контакту з населенням ми не раз спостерігали, а тим, хто ставив на перешкоді до цього, були переважно шофери, кондуктори та міліціонери. Вони, працюючи у німців, були агентами НКВД, добре організовану сітку яких совітська влада залищала на землях окупованих німцями. Не раз ці агенти, руками німців, приводили до арештів свідомий український елемент, обвинувачуючи тих людей перед німцями, як більшовиків. Взяли ми нашу зустрічну чорноброву молодицю на платформу вантажного авта поміж себе й поїхали далі. Двох з нас сиділо на платформі, а один з нас змінявся по черзі та сидів біля шофера в зачиненій частині авта для певності, аби не завіз він нас десь у ліс до партизанів. Наша пасажирка була українка-вчителька, яка їхала шукати свого чоловіка, полоненого совітської армії, про якого мала відомості, що він знаходиться в тимчасовому таборі полонених вояків десь під Києвом. Її драматичне оповідання про життя довоєнних часів, під час війни та про відносини після приходу німців, було страшним обвинуваченням як більшовицького режиму, так і відносин під німецькою окупациєю. Трагізм того, що ми чули з уст цієї свідомої українки-вчительки був у тому, що вона тратила віру в можливість і в будущину на "людське" життя, як особисте так і національне. Життя цієї молодої жінки було книгою, котра мала початкові найкращі сторінки знищенні.

Не відразу ми почули її оповідання. Спочатку її відповіді на наші запити були окремими, невиразно-загальними фразами. Набравши дещо довір'я до нас вона почала нам тихенько розповідати про своє коротке ще життя, але повне тяжких переживань. Оповідаючи вона з острахом дивилася на кабіну шофера,

чи він не чує її слів. Видно було, що вона добре розуміла, хто був цей шофер.

Як зараз бачу цю гарну молодицю в коротенькому кожусі-кіптарі, з теплою хусткою на голові, а з під хустки дивились на нас прекрасні, довірливі карі очі, обрамовані довгими віями, а смугліяве, сумне обличчя — чорним волоссям. Це молоде, сумне обличчя не знало усмішки, бо в добі Сталіна усміх, на сході Європи, належав до товарів дефіцитових. Її очі чекали від нас помочі та ради, як знайти свого чоловіка-полоненого, який гине в нелюдських умовинах німецьких таборів для полонених. Тяжко було нам розлучитися з нею, не маючи для неї жодної конкретної ради, крім слів, побажань, потіхи й надій...

Села, через які ми їхали, часом затримувались, робили дуже сумне враження. Мешиканцями сіл були тільки старі чоловіки, жінки, обмаль молодих жінок і, чомусь навіть, дітей. Господарства були без огорож, садки винищенні, а хати з обійтстями в лихому стані. Худоби в селах було мало. Привітливий колись український селянин був мовчазний-понурний, нікому не вірив, а наколи часом розговорився, то висловлював переконання в поворот совітської влади, вважаючи це за необхідний вихід з того жахливого положення, в якому опинився. Полищення колхозів і совхозів та брак всяких змін на краще, навіть брак їх заповідей в аграрній політиці, мав на селі дуже від'ємний відголос.

З таким враженням ми повернулись до Вінниці ще й промерзлі на добром морозі. З Вінниці ми виїздили ще два рази до Житомира та до Києва, де затримувалися кілька днів. У Житомирі нічліг завжди ми мали в якомусь фабричному павільйоні, що належав до управління цукроварень і де затримувалися співробітники цукроварень, які приїздили в різних справах до міста. Високий великий павільйон огрівався піччю, що розміром пригадувала котел великого паротягу — біля неї було тепло, але кілька кроків від неї вже було зовсім зимно. Спали ми в шапках обігрівішись перед тим біля "нашого паротягу" та влезли в мішки до спання, які були предметом подиву наших місцевих житомирських колегів. Наші розмови, дискусії та обмін відомостями відбувалися навколо цієї великанської печі, де попиваючи чай ми пізнавалися й дещо зближувалися. Найбільш пекучі теми, то питання невимовно тяжких умов праці, які на Житомирщині були ще гірші, ніж ті про які ми чули в Гайсині та інших місцевостях. Ліси Житомирщини, що переходять в ліси Полісся, були повні партизанських загонів, які міцно докучали німцям. Сабо-

тажі в цукроварнях були частим явищем, а німецькі репресії не давали на себе довго чекати. Розповідали нам теж і про одного з наших директорів який, не вміючи знайти лінії співжиття зі своїм персоналом, ретельно користав з услуг німецької поліції, відповідаючи на саботажі в цукроварні шибеницями. В таких умовах праця на цукроварні ставала цілком неможливою і люди втікали з праці.

У нашому "клубі" біля печі дискутували ми з місцевими колегами теж на теми війни та наших національних перспектив. Оскільки на вислід війни було тоді (1941-1942 рр.) ще різні думки (хоч для більшості була ясна німецька програма), остильки національні справи всі ми бачили в досить темних барвах. Згадували ми теж і минулу визвольну боротьбу і добу самостійності, що зокрема електризувала молодших колег, які, не знаючи зовсім історії визвольних змагань, слухали нас із здивованням, дивлючись час від часу на кількох старших колег із місцевих шукаючи від них підтвердження того, що ми говорили.

Шоденно ми ходили по місті, найбільше придивляючись до базару, цього барометра — типового покажчика життя малого міста. Місцеве населення там продавало старі речі, а селяни деякі сільсько-господарські продукти. Ці продукти були в продажу в мікрополійній кількості: трохи гороху, фасолі, картоплі, квашені огірки, або печені горохвянки, тощо. Власно вони одного дня зацікавили нас, бо були ми голодні. Купуючи їх розговорилися ми з селянкою, яка їх продавала. Бідкалася вона на свою долю, що не знає як прожити цю тяжку зиму та дочекатись весни, лишилась бо вона сама, а чоловік десь на війні. Розмовляючи отак з нею та з'їдаючи свіжі горохвянки, які нам досить смакували, похвалили ми цей, *sic generis*, наш український виріб, наколи почули репліку селянки: "Та які ж ви наці, та ж ви німці! З вами то ще можна дійти до ладу, але мальари, то суці злодій: візьмеме й не заплатить." Як ми старалися їй витлумачити, що ми не німці, вона була непорушна в своїх переконаннях відповідаючи: "Та що ви говорите, я ж по одягу та по закаблучку вже пізнаю, що ви не наші."

Цей випадок не раз нам ставав у пригоді, коли нас дійсно "розшифровували" місцеві згідно до таких прикмет, що ми не "тутешні".

Внедовзі вдалося нам поїхати до Києва. Подорож з Винниці до Києва тривала, здається, довше як один день і відбулася військовим потягом, який складався тільки з товарових, але огріва-

них вагонів. Був гарний сонячний, але морозний день. Терен, який ми проїздили був малолюдний, покритий сніжним покривалом, а на станції де ми затримувались довго, поза німецьким військом, майже нікого не було видно.

У Києві управління цукроварництва ще не мало своїх канцелярій, а до готелю дістались було неможливо, бо було їх дуже мало. Ті, які існували всі були "тільки для німців". На щастя ми дістали перед від'їздом адресу відділу Українського Червоного Хреста в Києві, де ми мали можливість замешкати. Доручення, які ми мали полагодити в Києві, були мінімальні та більш формальні, тому було у нас багато часу для огляду міста. Уперше ми пішли подивитись на розмір знищення Хрешчатика, про знищенння якого ми вже чули у Варшаві. Дійсно майже увесь Хрешчатик був у руїнах з винятком небагатьох домів поміж площею міського магістрату та бувшою царською площею. Місцеві громадяни оповідали нам, що вибухи на Хрешчатику почалися за кілька днів після заняття міста німцями, які вже розташувались у країх будинках Хрешчатика із своїми штабами. Отож версія, яку пустилаsovітська влада, що Хрешчатик у 1941 році висадили в повітря німці, є брехлива і логічно абсурдальна. Навіщо було німцям нищити одну з кращих вулиць міста, яке було в їх руках, де були будинки відповідні для їхнього вжитку? Зрештою там були вже розташовані німецькі штаби. Під будинки Хрешчатика були, відступаючимиsovітськими військами, покладені неконтактні (годинникові) міни, які вибухли за кілька днів після заняття міста німецькими військами. Що іншого було в 1943 році, коли німці відходили з Києва. Тоді вони пошкодили деякі об'єкти Києва, але головну Успенську церкву Лаври було знищеноsovітськими військами, чи партизанами ще в 1941 році. Офіційнаsovітська пропаганда, після закінчення війни, приписувала це варварське знищення теж німцям.

Загальний вигляд Києва зимою 1941 року був жалюгідний та цілком відповідав усім прикметам окупованого під час війни міста. Число населення зменшилося майже на 70%. (Населення Києва в 1940 році було біля 900.000 мешканців; в грудні 1941 року біля 250.000; в 1965 році — 1.332.000 мешканців). Життя міста майже завмерло, крамниць обмаль, а краму в них майже не було. Вигляд населення дуже збідній. Дивували нас великі черги біля газетових кіосків — чи ж би таке зацікавлення пресою? — Ні, дістали ми відповідь від наших господарів в Українському Червоному Хресті — це старийsovітський спосіб на

здобуття паперу, якого було завжди брак, а в добі окупації тим паче.

Оглядаючи місто, відвідали ми ті історичні пам'ятки, які можна було оглянути та пішли подивитися з кручі садку бувшого Купецького Зібрання на Славуту-Дніпро. Був то хмурний грудневий день і в садку, крім нас трох, не було нікого. Внедовзі недалеко від нас з'явився старшина міліції, який кружляв якийсь час недалеко від нас і, зрештою, підійшов до нас. Відрекомендувався як начальний міліції цього району — Майборода (чи то було його правдиве прізвище?) та вже раніше пізнавши "по закаблуках", що ми не тутешні, запропонував нам помогти оглянути місто автом. Наша подяка за його "добру волю" і відмова із-за браку часу не мала жодного відгуку в нього — пан начальник не покидав нашого товариства. Так ми разом вийшли з саду на площу, де він запросив нас на шклянку чаю до свого кабінету комісаріату, що містився на цій самій площі, в будинку бувшого Европейського готелю.

Не дуже нас захоплювало це запрошення, але було цікаво, що почуємо від цього типа. Переглянувшись поміж собою рішили ми зайти в комісаріят міліції. Під час чаювання пан начальник почав вихвалюватися, як він викриває більшовиків, як допитує і нищить їх та запропонував нам показати кількох з-поміж арештованих, яких тримав у льоху свого комісаріату. Ми рішуче відмовились від відвідин його в'язниці, знали, що й ми теж могли би там лишитися. У фантастичних оповіданнях цього мілішіонера не брачувало теж особистої реклами патріотизму. Так, ніби в добі сталінських переслідувань, він, як український патріот, був засуджений до концтабору, з якого втік по двох роках і до 1940 року працював, під чужим прізвищем, кочегаром пароплава на Охотському морі. "Мене нишили, але не знишили. Тепер я нищу їх" закінчив він своє оповідання. У розмові з цим безперечним агентом НКВД, тепер на німецькій службі, ми були маломовні й майже не подавали реплік до його фантастичних оповідань, як рівно ж не виявляли причин нашого приїзду до Києва, ховаючись за обов'язок урядової таємниці. Після двогодинної візити ми з трудом вирвалися з "приятельських обіймів" пана начальника, обіцяючи відвідати його через два-три дні поскільки раніше справи не дадуть нам можливості бути у нього. Вдома ми порадилися з нашими господарями, які знали добре київські відносини. Нації господарі вповні поділяли наші припущення щодо особи начальника та про шкідливість, а то й

небезпеку дальшої зустрічі. Тому ми вирішили за три дні виїхати з Києва.

Громадяни, з якими ми зустрічалися в Києві під час наших розмов при шклянці чаю, що відбувались до пізньої ночі, розповідали нам, що у в'язницях Києва сидить досить свідомих українців як з-поміж місцевих так і приїжжих з Галичини, чи еміграції обвинувачених у більшовизмі чи саботажі. Німці їх позачиняли руками агентів НКВД, що були на службі в київській міліції, а то й навіть в "гестапо".

Від'їжджаючи з Києва, ми дістали від наших співрозмовців кільканадцять сторінок опису цих арештів з поданням прізвищ і місцевостей, з проханням допомогти цим людям шляхом інтервенції у вищих німецьких влад і вияснення німцям їх безглуздої політики, яку вони провадили за вказівками агентів совітської контр-розвідки та НКВД, яких було повно в міліції та поміж співпрацівниками "гестапо".

У Києві відвідали ми нашу поетесу Олену Телігу — палку патріотку з авангарду націоналістів, які вірили в можливість відбудови національного життя на окупованих німцями землях України. Вона як і багато інших наївних, переважаюче молодих українських патріотів, зараз же після заняття Києва німцями нелегально дісталися до Києва, щоби творити підстави до відродження нашої державності. В кінці 1941 року вона була головою новоутвореної Спілки Українських Письменників і членом редколегії органу спілки "Літаври". Відвідали ми Олену Телігу в будинку бувшого совітського видавництва "Радянська Україна", де в колишньому кабінеті О. Корнійчука, вона урядувала, як член редколегії "Літаврів". Зустрілись ми, як добре варшавські знайомі, де часто ми бачились з цією палкою патріоткою та її чоловіком Михайлом — прекрасним бандуристом і танцюристом, інженером-меліоратором.

У розмові з нами скаржилась вона на тяжкі умови праці із-за постійних переїздів німецької цивільної влади. Розповідала про одно з останніх бурхливих засідань, на якому невеличка група наших націоналістів намагалася вияснити німцям і переконати їх в їх похибках, які були трагічні не тільки для нас. Пригадую, як вона наївно вірила в успіх своєї праці, вірила як і інші товариці її по праці, за що вкоротці заплатили своїм життям. Десь за місяць довідалися ми, що київське "гестапо" їх арештувало й розстріляло. Разом з нею загинув її муж Михайло, а раніше — редактор київського щоденника "Українське Слово" І. Рогач, з

яким ми познайомилися при другій візиті у п. О. Теліги. У цій групі розстріляних наших молодих націоналістів, яких здається було вісім осіб, загинув теж посадник Києва Багазій.

Українські установи та організації, котрі ми бачили в Києві, були ефемеричні з причин адміністраційних утисків і заборон німців. Поставали ці організації переважно самочинно, без дозволу влади, яка часто зачиняла їх зараз же після їх "народження". Другою причиною їх недовговічності і кволости був брак грошей: німецька влада не давала жодних коштів чи субсидій. "Просвіти", що почали заснуватись зараз же після заняття терену німцями, внедовзві зачинялися розпорядком адміністративної влади, яка більш вороже відносилась до всього українського, ніж влада військова. Відчуvalося брак місцевої української інтелігенції, яку совітська влада перед відходом примусово евакувала, а тих хто ухилявся від евакуації, розстрілювала як ворогів. Рештки, які лишилися, у більшості випадків охоче бралась до праці, але їх систематично нищила німецька адміністрація, яка теж не впускала на східно-українські терени українців із західно-українських земель і з еміграції. Таке положення було не тільки в Києві, але на всіх українських землях. Дещо ліпше положення було в Слобожанщині під німецькою військовою адміністрацією.

У Києві рішили ми відвідати район, де мешкав колись один з нашої трійки та й поїхали трамваєм у потрібному нам напрямку. Коли ми вже під'їздили до місця, де мешкав колега, він звернувся до нас зі словами: "Хлопці, на другій зупинці вже буде вулиця Н., де нам треба буде виходити!" Кондукторка, що чула ці слова, звернулася до нашого колеги: "Звідки ви знаєте, що буде вулиця Н., та ж ви не тутешній?" "Ласкава пані — відповів колега — я тут народився та довго жив, тільки чверть століття був відсутній із-за непридатності для мене совітського підсоння". Кондукторка здивовано подивилася на нього та нічого не відповіла. .. Я теж побував у своєму домі, але не заходив до бувшого нашого помешкання, було би прикро дивитись на все те, що залишив перед чверть століття, передбачаючи, в якому стані воно могло знаходитися. Зустрів я на подвірі одну мешканку, котра мене пізнала та зі слізми на очах почала оповідати про тяжкі пережиті часи, про синів, що мусіли евакуватися й бідкалася на своє тяжке життя, чи ще дасть їй доля побачитися з дітьми?. Розцибувшись з тією учтивою киянкою я відійшов з думками про бурені, але надійні революційні часи 1918-1919 рр.

Були ми теж на Байковому кладовищі щоби поклонитися могилам корифеїв нашої музики, мистецтва і письменства. Пройшли ми тільки головною алеєю кладовища, бо було вже надвечір. Кладовище не було знищене війною, але було занедбане й не робило враження українського Пантеону. Намовив я своїх товаришів подорожі подивитися на мою улюблена Андріївську церкву, яка нагадувала мені стільки приємних хвилин молодості. Була то субота надвечір тож і церква була віцьєрть повна віруючими. Як внутрішній так і зовнішній вигляд цього прекрасного пам'ятника доби рококо був занедбаний, а війна також лишила свій слід на стінах церкви. Видно було, що церковне життя розвивається, бо тільки Церква під час німецької окупації користала з деякої організаційної свободи. Із старших київських громадян, особисто мені знайомих, я нікого не знайшов. Більшість вже не жила, меншість евакувалася. Тих, хто лишився було тяжко знайти та й часу мали ми мало. Відвідали ми тільки вдову проф. М. Грушевського, котру добре знати один з моїх колег. Відвідини були короткі, бо старенька п. Грушевська нездужала. У часі відвідин розмова точилася довкола згадок про спільніх знайомих і особистих справ.

У невеселому настрою останнього дня нашого перебування в Києві пішли ми надвечір розлучитися зі старим містом. По дорозі ми збочили на бувшу Бульварно-Кудрявську вулицю, де я подивився на будинок, де колись мешкав др. Квятковський — український меценат і філателіст. Згадалося мені його цікаве мешкання з кабінетом, стіни якого були виліплені поштовими марками. Його багата бібліотека гарно відзначалася на тлі цих мозаїкових стін. Хто зна, чи скхоронилося це рідкісне мешкання, що було влаштоване в українському стилі. Його господар др. Квятковський вмер ще в перших роках революції.

Довго блукали ми містом, доки прийшли на Володимирську вулицю та, побіч Золотих Воріт, на площу Св. Софії.

Настав вологий, туманий, зимовий вечір, що тяжко пнявся по мурах міста, сутінками наповнив вулиці, вистелив безбарвністю площа й сміло дерся по вигинах склепіння собору Софії, повз по його бані зливаючи горді контури величавої будови в темну безбарвну масу.

Пробуджена тишиною думка снувалася у цій мряці та починала бігти в далечін... Згадалися ті самі вулиці в 1918 році повні теркотіння кулеметів, були то часи нашого відступу з Києва на захід...

Внедовзі після повороту до Винниці ми приступили з провідними чинниками до конкретизації нашої праці як її завдань у рамках Головної Управи Цукрової Промисловості України. Завдання були дуже великі, а вимоги німців ще більші. Ми мали творити для Райху сировинну базу, це була головна і, властиво, єдина ціль нашої праці. З того всього, що ми бачили й чули нам було цілком ясна неможливість створення такої бази в тому короткому терміні, який поставили німці. Рівно ж було нам цілком зрозумілим, що не було жодної можливості до творення основ національного економічного життя.

Постановили ми втрьох усунутися від цього починання, мотивуючи труднощі в розпочаттю праці браком фахових сил на місці, без котрих не можемо розпочати, ніби то, працю та взяти на себе відповідальність за її виконання. Не було, однаке, так легко переконати наших нових "панів" щодо нашого погляду на переведення праці. Пропозиція висунута з нашої сторони, щоб дібрати апарат з фахівців з-поміж еміграції, або із західно-українських земель, була принята неохоче, навіть з недовір'ям. Витворилося положення, в якому німці не могли дати нам потрібних сил (з-поміж українців), але разом з тим не давали змоги нам самостійно знайти ці потрібні сили згідно до наших проектів. Після "торгів" дістали ми дозвіл на виїзд до Варшави з завданням знайти собі, протягом одного місяця, 5-6 фахівців, але з застереженням остаточного рішення про їх приняття після представлення персональних даних кандидатів. Для нас головне було те, що ми дістали дозвіл на виїзд з "Райхс-комісаріату Україне", куди ми не мали замір вже вертати.

По дорозі до Варшави ми затрималися в Рівному, де зустрілись зі старим знайомим німцем п. Карлом Аріо, колишнім редактором часопису "Націо", органом блоку національних меншин в польському соймі. (Часопис "Націо" виходив у 1929-1931 рр. як трибуна нацменшиностей Польщі: німців, жидів, українців і білорусів). Часопис виходив у Варшаві. У 1941-1942 році К. Аріо був співробітником німецької газети при "Райхскомісаріат-і Україне" в Рівному, Австріяк з походження К. Аріо жив довший час в Галичині, добре володів українською та польською мовами, як рівно ж добре орієнтувався в наших справах, бо був старшиною УГА. Тому він був у редакції цієї німецької газети як дуже цінна людина-фаховець. З переконання він не був гітлерівцем і з ним можна було відверто говорити у всіх дражливо-небезпечних справах, Розповіли ми йому наші враження з поїздки

до Києва та інших міст України, показали матеріали, які дістали в Києві, про страшну нищівну політику адміністраційної німецької влади, але...

Він ще додав до наших оповідань багато подібних фактів та закінчив: "Абсолютно нема мови про зміну курсу на краще, лише навпаки. Нема з ким говорити, нема кому скаржитися. Україна, в розумінні німецького сучасного проводу, має бути погноєм для Райху" казав він. Дуже пессимістично настроєний він ховався на другорядному місці в редакції, щоби не йти на фронт, бо мав ясне представлення до чого котиться "Велика Німеччина".

У потязі з Рівного до Варшави ми мали цікаву розмову на українські теми з німецьким військовим лікарем, який їхав на відпуску. Була це культурна цікава людина, яка висловлювала свої погляди цілком відверто, хоч не покривалися вони з урядовою гітлерівською політикою. Дуже цікавився він нашими інформаціями, але разом з тим виявляв подивувідне незнання справ сходу взагалі, а українських справ особливо. Цілу дорогу до Варшави ми, в приємній розмові, переконували його, що українська проблема це не Росія, що це не є те саме, як він на початку розмови реагував на наші інформації. З вдячністю він поглинав наші відомості та стверджував що: "ми — німці всі проблеми європейського сходу бачимо через призму традиційного біスマрковського русофільства".

Вернувшись до Варшави, ми не дуже шукали співробітників для цукрової промисловості "Райхскомісаріяту Україне", бо вже давно рішили, що таки не повернемося. У пригоді нам стали події та відносини в Україні взагалі, а в правлінню цукрової промисловості — зокрема. Положення, яке там заіснувало після арешту кількох співробітників правління, викликало ще більше застереження німців до галичан і емігрантів і так скомплікувало все це наш листовий контакт з правлінням. Як пізніше ми довідалися, то майже всі співробітники правління, які приїхали із заходу, пройшли німецькі в'язниці. Здається, що крім голови правління і нас трьох, що від'їхали, всі засмакували німецьке ув'язнення.

Дальші події, як відомо, покотилися швидким темпом: німці відступали, а всі установи розпалися силою фактів.

31. Варшава в останніх роках окупації та "жидівсько-німецька війна".

Знова я розпочав життя в окупованій Варшаві. Життя, яке не без підстав називали життям "Дикого Заходу". Положення на варшавській вулиці шораз гіршало, стріли "парабеллюм"-ів і рушничих сальв не втихали в місті. За кожного забитого німця польськими підпільними організаціями німецька влада розстрілювала польських закладників, а пізніше тих, що були арештовані при вуличних облавах. Розстріли відбувалися на тих самих місцях, де були застрілені німці поляками. Число розстрілів постійно збільшувалося та перед варшавським повстанням доходило вже до кількаадесяти осіб за одного забитого німця. Постійні рації (щоби тероризувати населення й мати запас людського матеріялу до розстрілу) паралізували життя, а треба було якось жити, заробляти, бо життя все ставало тяжче й дорожче.¹

Це дивне місто Варшава, однаке, не тратило гумору та на питання при зустрічі, що пан робить? варшавський дотепник відповідав: "Роблю добре враження". Дійсно: тисячі людей жили, здавалося, отак собі, тільки з доброго враження, або з якоєї спекуляції.

Я вернувся знова до праці в тресті польських цукроварів, який вкороті був німцями реорганізований. Умови праці постійно погіршувались та відбувалися в атмосфері саботажу, явища, яке характеризувало працю під час окупації майже у всіх установах на терені Польщі, котрі в більшості були фактично в польських руках, хоч і очолюваних німцями.

Урядування наше полягало в тому, щоб формально винайти причину для відходу на цілий день з канцелярії. Так і я з колегою чергувався в неприсутності в бюрі протягом тижня. Не маючи можливості провадити таку процедуру без перерви кожний тиждень, на зміну ми сиділи в бюрі при розчинених бухгалтерійських книгах попиваючи чай та дебатуючи над актуальними справами, або читаючи один одному якусь цікаву книгу, що лежала в дешо відчиненій шухляді. Пригадую, скільки цікавих ремінісценсій в окупаційній атмосфері Варшави дала нам книжка "Сам через Атлантик" і інші подорожні описи французького автора Alain'a Gerbault'a.

Обов'язки свої ми виконували в мінімально-необхідній мірі, аби тільки орієнтуватись у загальному стані фінансів тресту, залишаючи всю іншу працю лежати невиконаною, без ладу, що

створювало велику кількість невиконаної праці в діловодстві та в бухгалтерії. Була це небезперечна гра, за котру ми могли заплатити найменше концтабором, але цілий польський "ансамбль" великої канцелярії тресту був зіграний в цій техніці так званого італійського страйку. Все тодішнє життя окупайної Варшави було, як би танцем над прірвою, з чого ми тоді на віть не здавали собі справи, на стільки до цього звикли.

Незадовго вже перед варшавським повстанням мала відбутися друга реорганізація тресту (німецька адміністрація хорувала на постійні реорганізації), тому велика частина працівників була звільнена, а в числі звільнених був я та мій колега поляк Серафін. Хоч знова треба було шукати працю, аби не їхати на примусові роботи до Райху, але були ми теж раді, що не викрилася наша небезпечна гра.

Вдалося мені, за посередництвом знайомих, влаштуватись кельнером (офіціянтом) у великому ресторані і перебути той вже короткий час до варшавського повстання 1944 року.

У квітні 1943 року вибухло у Варшаві, в жидівському гетті повстання. Хоч мешкав я з матір'ю та дружиною далеко від гетта, але з п'ятого поверху моїх вікон був небувалий погляд на палаюче гетто, яке протягом півтора місяця горіло, вибухало і боролося. На 300 гектарах, оточених високим муром, було зосереджено біля пів мільйона мешканців, яких систематично щоночі німці вивозили в зачинених товарових вагонах до тaborів Майданек і Треблінка, де в газових камерах, з німецькою систематичністю і точністю, гинули жиди-мешканці гетта. У квітні 1943 року, коли вже велика більшість населення гетта була вивезена, решта населення (біля 60.000 мешканців), знаючи що їх чекає, почала відчайдушне збройне повстання. Повстання ліквідували переважно німецькі відділи СС, які висаджували в повітря будинки, підпаливши перед тим цілий район гетта зі всіх сторін. Жидівське населення відважно боронило кожний будинок, аж доки не загинули останні обороноці гетта та не згорів останній дім, крім чотирьох будівель, які лишились на цьому терені та служили німцям. Більшість населення гетта загинуло зі збросю в руках, або з резигнацією скачучи з балконів палаючих будинків з малими дітьми на руках. Невеликій частині, однаке, вдалося втікати з палаючого гетта вночі каналізаційними каналами, або під час совітських налетів на Варшаву, коли німецька сторожа розбігалася, чи була занята протилетунською обороною.

Відношення польського населення Варшави до "жидівсько-ні-

мецької війни”, як називали широкі кола Варшави ліквідацію гетта та повстання жидів, сучасна польська мемуаристка намагалася представити як настрій загальної помочи жидам. Але на жаль це не було явище загальне, бо велика частина населення Варшави дивилась на цю акцію індинферентно, невелика частина із задоволенням і тільки меншість польських мешканців міста помагала жидам харчами, транспортом зброї та перехованням жидів, яким вдалося втікати з гетта. Бували випадки видачі поляками жидівських втікачів німецькій владі. Правдою є теж, що велику кількість жидів переховували, в своїх мешканнях, мешканці Варшави, хоч це грозило карою смерті для одної і другої сторони, для перехованого і переховуючого. Коли німці переховуваних жидів викривали, розстрілювали на місці як жидів так і їх польських господарів. Такий випадок стався недалеко від будинку, де мешкав я з родиною. Збігом обставин і я теж причинився до помочі жидам переховуючи в своєму помешканні одного жида зі Львова. Сталося це ще восени 1942 р. коли одна наша добра знайома-українка просила віднаняти кімнату її знайомому львовяніві, знаючи, що ми маємо помешкання з чотирьох кімнат, а нациза родина складалася тоді тільки з трьох осіб. Коли ми побачили нашого будучого мешканця-львовянина, не було для нас сумніву про його походження. Помимо того ми не відмовили йому та він мешкав у нас більше року, коли випровадився звільнюючи кімнату для наших родичів — втікачів з Києва. Наш мешканець мав прізвище Мар'ян Дерляцький, був хімік. Цілий день він пересиджував вдома, а виходив на вулицю тільки в необхідних випадках. Його відвідувало багато знайомих, котрі полагоджували всі його справи та приносили йому харчі й гроши.

Після війни в 1954 році він нас відвідав у тодішньому нашому місці замешкання. У приязній розмові згадували ми пережиті часи окупації Варшави як теж тодішні розмови на теми перспектив будучої Польщі, яку він уявляв собі, як більшість польських громадян, зовсім не такою, якою вона є тепер.

32. Варшавське повстання 1944 р. і повстанський рух АК, ГЛ., УПА.

У щоденних клопотах небезпечного, складного та економічно тяжкого життя, дожили ми до гарячого літа 1944 року, яке

віщувало повстання у Варшаві. Про повстання говорилося досить відверто й всі мешканці міста чекали його внедовзі. Німці, як було видно, теж знали про це, бо будували бункри в багатьох місцях міста, головно біля своїх установ. Але німці не вірили в силу повстання і не доцінювали польських сил, вірніше силу польської десперації. У половині липня вже вийзд і в'їзд до міста був дозволений тільки за перепустками німецької поліції. Східний фронт шораз зближувався до Варшави, до її передмістя — Праги, на правому березі Висли.

Частина численної української колонії у Варшаві вже раніше виїхала з власної ініціативи, без перепусток.

Німці евакували своє цивільне населення і господарські установи, лишаючи лише необхідні цивільні установи. Офіційно все це робилось тому, що совітські армії були вже теж недалеко. Відгуки боїв з совітською армією на схід від Варшави, все більше було чути, особливо вночі було добре чути та видно заграви гарматного двобою. Ми були відрізані від наших етнографічних земель, контакт припинився вже з початком 1944 року.

З Волині, Холмщини та Любельщини надходили ще весною 1944 року жахливі відомості про кріваві розправи польських повстанців з-під знаку АК і ГЛ над українською людністю. Терор цей вповні вже шалів у 1943 році, коли партизани грабували населення цих районів, забираючи харчі, одіж, а українське населення за всякий спротив, а то й без причини, розстрілювали. Жертвами були переважно селянство та священики, бо інтелігенція й поміщики вже давно повтікали. Українська людність багатьох міщаних сіл Холмщини та Любельщини була цілковито вимордована за допомогою польських співмешканців. Про все це мало відомо. Фізичному нищенню підлягав елемент не тільки національно активний. Знаю я про факт замордовання українського греко-католицького священика о. Добрянського, батька нашої доброї знайомої.

Відділ партизан, який оперував у лісах Любельщини, в околицях села, де був священиком о. Добрянський, багато разів "відвідував" дім його, забираючи без спротиву господаря запаси їжі, одягу та грошей. При одній з таких "візит" наша знайома

*АК — Армія Крайова (підлегла польському урядові в Лондоні). ГЛ — "Гвардія Людова" (комуністичні польські повстанці). Ці дві польські організації діяли самостійно. АК була сильнішою організацією, але ГЛ мала пізніше підтримку советських партизанських груп і советської армії.

була на відвідинах у батька разом з чоловіком і малою доночкою. На той раз, як і завжди, партизани забрали їжу й одяг крім того, що було передбачливо сховано під матрацом дитячого ліжка та черевиків всіх членів родини, які висіли високо під фіранками вікна. Після від'їзду доночки священика з родиною, за деякий час як завжди, знова прийшли партизани і, без жодних причин, замордували пароха о. Добрянського, хоч мав він дуже добру опінію поміж польською та українською місцевою людністю.

Відношення німецької поліції до населення було ганебне. Вона вважала, що їх рятунок полягав у терорі та нацьковувані двох народів проти себе. Окруженні ворожою масою німці мордували за кожний прояв непослуху чи саботажу, до чого вони зараховували все, що їм було не до вподоби. В 1943 році на Волині німецька поліція розстріляла групу української молоді згуртовану у відділі Червоного Хреста за те, що вони подали лікарську поміч українським повстанцям з УПА, яка тоді вже розпочала свою бойову акцію. Поміж розстріляними були особисто мені знайомі др. Харитина Кононенко і Черкавський (син бувшого сенатора в польському соймі від Волині). Подібних розстрілів заподіяних німцями було багато.

Звичайно, що після свого зорганізовання вкінці 1942 року, УПА теж не була в боргу у відношенню до польських партизан і польського населення тих районів.*

УПА — її повстання та чин були, безперечно, високо патріотичні, але факт її існування після закінчення другої світової війни був явищем більш як нерозважним, коли взяти під увагу стан на західно-українських землях.

Покладання надій на вибух третьої світової війни в найближчому часі свідчило про цілковите незнання та неорієнтованість у міжнародній ситуації наших молодих провідників-націоналістів. Брак поважних контактів з американцями, що запевнювало би літунську поміч для УПА в формі постачання амуніції, зброї та харчів необхідних для успішної боротьби (що теж було фантазією, бо створювало б американсько-совітський "казус беллі") змусили УПА до орієнтації на власні сили, головно на використовування теренів заселених нашим населенням, як

* УПА — Українська Повстанська Армія, яка провадила боротьбу з польськими повстанцями, а пізніше з советськю і польською арміями за самостійність України.

оперативних баз і баз харчового забезпечення, що було присудом смерти над українським населенням тих теренів.

Після закінчення 2-ої світової війни УПА опинилася поміж двома великими і сильними ворожими силами —sovітською та польською арміями, а її боротьба вже тоді була засуджена на невдачу. Ліквідацію УПА прискорила тактика поляків вирвати з рук УПА можливість опертись на українське населення, для чого поляки почали швидким і брутальним способом переселявати населення наших сіл на північні й північно-західні території Польщі. Це привело майже до фізичного знищення національно свідомого елементу нашого населення на тих землях, того елементу, який міг би зробити поважну національну роботу в інших обставинах. В боротьбі жертви є неминучі, вле самогубство — непотрібне!

Хоч треба признати високий патріотизм діячам УПА, але були вони самогубчого характеру, що теж і привело до цілковитого знищення УПА.

Причиною великих втрат, крім браку зрозуміння міжнародньої ситуації, були ще хоробливі амбіції провідників Українських націоналістів.

У такій атмосфері, як вище згадано, надійшов день 1 серпня 1944 р. коли в п'ятій годині пополудні, після сигналу фабричної сирени, вибухло варшавське повстання проти німецької окупації, яке тривало 63 дні. У нерівному бою втрати німців, повстанців і мешканців міста окреслювались числом 250.000 осіб. Останнім районом міста, який капітулював після 63 днів боротьби був центр міста т.зв. Старе Місто.

Протягом більшості днів повстання, по другій стороні Висли, на передмісті Варшави Прага вже стоялаsovітська армія, яка приглядалася цій боротьбі аж до ліквідації повстання німцями. Помимо закликів польських повстанців по радіо про поміч Варшаві,sovітська армія ніякої помочі повстанцям не дала і не намагалася сфорсувати Вислу, що не було ніяким тяжким завданням з військового погляду. Як пізніше виявилося, Й. Сталін дав наказ армії стояти над Вислою та не посуватися "ані кроку далі". Інтересиsovітської політики вимагали, щоби варшавське повстання було зліквідоване руками німців!.

Повстання було організоване "АК" в порозумінню та під проводом відпоручників лондонського польського уряду, і тому Совіти бажали, щоби учасники цієї збройної акції, елемент з переконання національний, а не комуністичний, були знищені,

але не совітськими руками. Досить Совіти мали і мають клопотів із вимордованням кількох тисяч інтернованих польських вояків (переважно старших) у Катині, відповідальність за що так невдало перекинули вони на німців, хоч кожна дитина в Польщі знає, хто є правдивими виновниками вимордовання інтернованих вояків у Катині.

У таких сприятливих обставинах, ліквідація варшавського повстання німцями відбувалася систематично, крок за кроком, район за районом. Мешканці кожного району, очищеного від повстання були негайно виселювані до переходових таборів під Варшавою, після розподілу, перевозилися на примусові праці до Німеччини. За 15 хвилин після закінчення воєнних акцій всі мешканці району мусіли зібратись на подвір'ю свого будинку з мінімальним ручним багажем, а кого пізніше знайшов німецький патруль у помешканні — стріляв на місці.

Знова, по-четверте в своєму житті, я втратив все що мав і лишився з дружиною та старенькою матір'ю, дослівно, без нічого, лишаючи все на знищення та розграбовання. Єдине що склонилося, то три валізи з деякими речами та частиною архіву, що раніше передбачливо вдалося вислати до сестри дружини. Найбільше шкода бібліотеки, яку старанно комплектував понад двадцять літ, видаючи на це всі ощадності, як також кілька цінних образів українських і польських малярів і збірки нашої кераміки. Лишив теж три скрині наших грошей з доби УНР, Гетьманщини й Директорії, якими мав замір обліпiti свій кабінет, як шпалерами.

Таким чином, після ліквідації повстання, мільйонова Варшава, властиво її більша частина на лівому березі Висли, була цілком звільнена від мешканців і зруйнована на 80%. Недобитки повстанців, після капітуляції, пішли до тaborів військово-полонених у Німеччині.

Під час повстання в районах, які довший час були в руках повстанців, не обійшлося без насильства і розстрілів тих решток українців, які лишилися у Варшаві й не мали ніякої зможи сховатись, чи якось замаскуватись. Так загинув директор української школи Васинчук. Людина цілком аполитична та не ангажована в протипольському, чи пронімецькому напрямі. Загинули ще інші наші громадяни з-поміж бувших вояків української армії, які оселились у Варшаві, поженилися з польками, а були розстріляні поляками тільки тому, що хтось сказав, що вони українці.

Виправдуючи терор над безоборонними чужинцями під час

повстання, поляки створили після війни легенду про звірства українських військових відділів при німецькому війську та відділів української дивізії СС-Галичина, які, ніби то на передмісті Варшави-Воля, масово розстрілювали польських мешканців при ліквідації повстання в цьому районі міста. Отож: ніяких відділів (українських) при ліквідації повстання не було, а дивізія СС-Галичина в тому часі була далеко на півдні. Розстріли, які мали місце на Волі виконали німці за частинної помочі військових формacій генерала Власова, що були сформовані з військово-полонених совітської армії.

Після систематичної ліквідації повстання (63 дні) німці взялися до такої самої систематичної праці над винищеннем решток деяких районів міста, передбачливо вивозили перед тим із зруйнованого мертвого міста все, що було цінне, від меблів і одягу виселеного населення до цінних образів і творів мистецтва. Багатства Варшави німці грабували майже два і пів місяці, денно вивозили тягаровими автами при допомозі відділів німецької поліції та організації "ТОД". Все це відбувалося при "допомозі" пасивного чекання совітських військ на правому березі Висли, на предмісті Варшави — Прага.

Так пережила Варшава незвичайні п'ять літ від вересня 1939 року до початків грудня 1944 року. Згідно з польськими статистичними відомостями, знищення Варшави рівнялося 75% по правій і лівій стороні Висли та 700.000 людських страт. Польські страти за час окупації та повстання були дуже високі, але вони гартували національний дух, який в Польщі проявився після війни, з-поміж країн комуністичного блоку, виїмково сильно. Поляки не можуть бути прикладом, що не статистичне число приналежних до нації рішає про свідомість народу. У поляків є неможливим таке явище як у нас, що 87% українців уважають українську мову за рідну (у киргизів 98%, див. СССР в цифрах 1960, стор. 70). Поляки вживают свою мову постійно та горді за приналежність до свого народу. Явище, що рідну мову вживати б тільки "в свята", у них не існує, наколи у нас є статистичні українці, які вважають свою рідною мовою російську.

**33. Кінець війни і враження від нових "освободітсль". Силуети:
М. Вороного, В. Винниченка, І. Фещенка-Чопівського і О.
Кошиця.**

Як вислід варшавського повстання, доля мене закинула, з моєю родиною та родиною моого приятеля інж. Д. на долині Силезію, на примусові праці в маєтку села Петерсдорф. Там я з родиною перебув до перших днів лютого 1945 року, коли совітська армія була вже на віддалі 20 км. Дезорганізація поміж німецькою адміністрацією та поліцією полегшила нам утечу в напрямку на Дрезден, а далі до Тепліц де ми мали знайомих: родина моого приятеля інж. 'Орка Д. (дружина, він і мала дитина) ще в листопаді 1944 року вийхала на північ під Штеттін, де 'О.Д. дістав посаду хіміка в цукроварні. Так нас розлучила війна, а незабутній Юрко вмер у червні 1946 року, після тяжких пепріпетій подорожі на захід, утікаючи від совітських військ. Інж. 'О.Д. був добрий приятель, великий патріот і людина нещоденних прикмет. Добрий спеціяліст-хімік, був він рівно ж інтелігентним бесідником, який мав завжди широкий вахляр питань в товаристві, яке його любило за чесність і доброту та за повноту духовного гемоглобіну, що робило його жвавим і в міру дотепним.

Зовнішньо він виглядав завжди елегантно, без огляду на те, в що був убраний. Його висока струнка постать добре носила кожне вбрання. Характерне обличчя робило його мілим, а усміх — чаруючим, хоч він не був красунем. До нього цілком стосувались слова, що "краса чоловіка в його інтелігенції". Прості, але елегантні манери 'Орка робили, вже з першого погляду, враження європейця, в кращому розумінні слова. Але доля була жорстока. Така людина не могла лишитись під страшним чоботом совітів, хоч він, 'Орко, нічого не мав "на конті" у них і був зовсім аполітичним. Все це він добре, майже інстинктивно відчував і тікав від них, як від злой примари та заплатив за це передчасною смертю.

Під час перебування на праці в Силезії мали ми нагоду переконатись з автопсії, що місцеве населення є у великій кількості германізованими слов'янами — поляками, або лужицькими сербами. Великий процент серед цього населення ще трохи володіє одною з цих мов. Переважно це були старі люди, віком біля, або й понад 70 літ. Прізвища теж часто зустрічалися слов'янські, особливо досить розповсюдженим прізвищем було

Ковальські. Назви місцевостей часто прозраджували германізоване слов'янське походження, як наприклад "Ойземост".

Зустріли ми там "фольксдойчів" з України. Був це дуже невдоволений нещасний елемент, який кепсько чувся в нових умовах німецького життя. Одного разу ми розговорилися із старим типовим нашим селянином, який, в добрій українській мові, бідкався і нарікав на свою долю. Бо хоч дійсно з походження він був третього покоління німецьких колоністів на Херсонщині, але зовсім не чувся німцем і ані слова не вмів по-німецьки. Насильно вписаний німецькою адміністрацією до "фольксдойчів" разом з іншими т.зв. німцями, був вивезений до Німеччини, де дуже зле себе почував морально і фізично в чужих злих воєнних умовах життя.

Після війни, мандруючи з місця на місце, ми знова опинились у нових умовах життя, без жодних засобів, з однією валізою. Треба було пристосуватись і шукати працю... Знова почав я працювати як педагог, але в середній школі. Праця у вищій школі вимагала "партійний білет", докази лояльності і солідарності з режимом "диктатури пролетаріату". Наша національна приналежність була теж поважною перешкодою не тільки в праці, але й в існуванні на світі. Лишився я, однаке, при своїх переконаннях аж до сьогодні.

Дуже це скомплікувало та утруднило особисте життя. Так минуло 15 неспокійних і тяжких літ ізоляції та прострації доки ми з дружиною знова знайшли для себе місце на землі.

Тільки перебування в новому, чужому місті, де нас ніхто ближе не знав, крім одних знайомих місцевих мешканців, тільки це було нашою захороною, чому й оминула нас депортaciя доsovітського концтабору. Багато знайомих з Варшави і Праги арештувало та вивезло НКВД. Частина вивезених до СССР повернулася через десять літ, але частина загинула в тяжких таборових умовах життя і праці.

Писати про особисті справи та життя в 1945-1959 рр. зовсім нема чого, такі вони безбарвні і тяжкі. Були такі моменти в тому тяжкому життю, коли тратилася охота до життя, з винятком неділь і свят, коли можна було про все забути, заснути, відпочити. Брак мешкання, життя в куті з ласки доводило людину до того, що коли дружина побачила раз жінку, яка мила вікно, викликало це у неї почуття заздрості: щастя мати своє вікно й можливість його вимити ми довго не мали. Картина сушення білизни на подвір'ю рівно ж була недосяжним щастям і спога-

дом спокійного довоєнного нашого життя. Така сценарія теж не менше зворучувала мою дружину. Повернення до таких моментів у нашому житті здавалося тоді неможливим.

З Галичини й Волині надходили сумні вістки про арешти й нищення свідомого українського елементу, викривалося "українських націоналістів". Методи викривання на західно-українських землях часом доходило до трагікомічних, примітивних, але певнихsovітських способів: "Водочку нє п'йош, агурчіком нє закусиваєш — значіт ти націоналіст". На польських землях окупованих совітською армією відношення совітської верхівки та старшин до поляків було дуже погірдливе. У розмовах з поляками совітські офіцери часто ставили питання про чисельність населення Польщі, а коли отримали відповідь, що бувща Польща мала 28 мільйонів населення, вони реагували на це з погордою: "У нас в концтаборах сидить більше, як ціла ваша держава". Що ж, Росія не мала та не має традиції свободи, вона завжди була в'язницею, тому вони цим хваляться! Грабунки цивільного населення були на денному порядку. Часом ці інциденти мали комічний акомпанімент. Так, коли російські "брати освободителі" вечером на вулиці хотіли зняти з пані футро, на що вона запротестувала криком, вояки із святим обуренням звернулися до неї з такими словами: "Зачем крічіш, тебя нікто нє убіваєш, ти — культурно, а нє крічі!" Яка елегантія та високо-культурний "соціалістичний" тон! Польських селян дивувало, що шафи серед скромної необхідної іх мебелі викликали у совітських вояків репліку: "Ти буржуй, у тебе шкаф!" Навіть і про-комуністично настроєні польські бідаки розуміли, який рівень соцжиття несуть їм на своїх багнетах російські "освободителі". У часі "освобождення" моя маті перебувала у свого брата на маленькому хуторі, куди вдалося мені перевезти її після варшавського повстання, як людину стару та не здібну до праці. Там у вуйка вона пережила заквартирування совітської військової частини, що так підломило її здоров'я, що за рік вона померла. Так передчасно закінчила життя ця скромна, невтомна українська діячка.

Щойно кілька літ після війни почали доходити до нас вістки із світу. Довідалися ми про смерть В. Вороного, О. Кошиця, В. Винниченка.

Микола Вороний вмер у СССР в 1942 році. Після повернення з еміграції та після ліквідації НЕП-у, коли настали нові арешти, він опинився на засланні у Вороніжі. М. Вороний був

близькою мені людиною, ще в часі перебування в Києві та в 1920-1921 рр. у Варшаві, де він тоді перебував на еміграції. М. Вороний це людина цікавого творчого життя. Вихованець віденського і львівського університетів, був він ліричним поетом, актором, теоретиком театру, театральним критиком. Знавець світової літератури, він був милим співбесідником. Виступив М. Вороний в нашій літературі в 1893 році, в галицькій "Зорі", не маючи попередників у головних рисах своєї творчості. Виступав М. Вороний в нашій літературі як поет-артист, поет-естет і, до певної міри, як протестант проти старих форм поезії. В 1901 році Вороний виступав з маніфестом українських модерністів у "Літературно-Науковому Віснику". "У М. Вороного перш над усе з'явився протест у самій формі поезії та в протиставленні абстрактної краси і життя, з бажанням з'єднати їх", як писав про нього Г. Чупринка.

Перекладав М. Вороний з французької, німецької, польської та російської літератур, а його переклади на українську мову були завжди на високому рівні. Особливо переклади французьких авторів. Як поетичним творам так і перекладам Вороного властиві різноманітність жанрів, форм, досконалість вірша, що приваблює читача своєю граціознотою і красою. Як є прекрасна його поема "Євишан-Зілля"! На мене ще в старі давні часи особливе враження зробив його вірш "Краса", що досі є в моїй пам'яті та бренить в моїх вухах:

Мій друже, я красу люблю
І кожній хвилині
Собі ілюзію роблю,
Бо в тій хвилинності ловлю
я щастя одродини.

Що є життя? — коротка мить,
Яке її надбання? —
Красою душу напоїть
І не вагаючись прожити
Для втіхи і кохання.

Краса! На світі цим Краса —
Надхнення чарівниця,
Шо відкриває небеса,
Вершить найбільші чудеса,
Мов у казках царія.

Її я славлю і хвалю
І кожну її хвилину
Готов oddать я без жалю!
Мій друже, я Красу люблю,
Як рідну Україну!

Хіба не дивно, що перед пів століттям ці рядки зробили на мене враження та врізалися в мою пам'ять!

Під час моого перебування у Варшаві в 1920-1921 рр. я майже щоденно бачився з М. Вороним. Дуже часто ми обідали в старому Саському ресторані й згадували давні київські часи. Ця

культурна людина з великим багажом знання, переказала мені багато цікавого з життя українського театру кінця XIX століття, як рівно ж із життя київської громади. Хвилини перебуті з ним у бесіді є дійсно незабутні.

Вістка про смерть **Олександра Кошиця**, який помер у Каналі в 1944 р. дійшла до мене аж кільканадцять літ пізніше. Згадався О. Кошиць зі своїм незабутнім київським студенським хором, пізніше його республіканська Капеля, з якою він виїхав як амбасадор України. Оправдав він цілком цей титул, який дав йому хтось при вітанні після закінчення турне по Європі. Він справді зробив для України значно більше, ніж наші дипломати. Своєю капелою він полонив не тільки звичайну публіку та представників мистецтва, але й політиків і президентів. Так наприклад у Мексико, на другому концерті в театрі "Арбен" вітав капелю президент Обрегон, розмовляв довго з Кошицем про наше мистецтво і висловлював заінтересовання нашими справами. Після розмови президент дав розпорядження видати із скарбових грошей 50.000 пезо на рекламу по провінції з метою дати можливість всім почути нашу капелю. Група міністрів лала в честь нашої капелі банкет-концерт, а капелю всюди приймали, як почесних гостей.

Четвертого червня 1923 року капеля виступила в Аргентині на концерті в користь аргентинських журналістів у присутності президента республіки. О. Кошиць по-іспанськи вітав Аргентинську республіку та її президента, що було зустрінуто гучними оплесками.

В Уругваї, в Монтевідео вже на першому концерті був присутній президент республіки, якого вітав О. Кошиць і розмовляв з президентом про українські справи. Після концертів капелі в Північній та Південній Америці капеля Кошиця дісталася, в рецензіях, назву "Symphony -- Human Orchestra." Хор в руках О. Кошиця був щось шілком своєрідне — нечуване. Був це слухняний інструмент, при допомозі якого великий мистець малював образ звуками.

Востаннє я бачив О. Кошиця, коли він перебував у Польщі в листопаді 1920 року. Зустрілись ми тоді в тіsnішому товаристві київських знайомих. Розмови велись на веселі теми, Олександр Антонович був, як завжди дотепний маючи в своєму "архіві" безконечний запас різноманітних життєвих пригод, оповідань і жартів. Був він добрий бесідник, веселий оповідач і добрий

актор. Тоді вже він сумував за рідним краєм, але не думав вертати під совітський режим. Уніформованість думки в Росії взагалі, а в новітній її формі в Совітах, ішла йому проти переконання. "Де всі думають подібно, це свідчить, що думають небагато" — казав він під адресою керівників совітського державного корабля. Під час нашої спільнотої вечери у варшавському "Саському" ресторані з уст маestro посипалось багато власних і невласних анекдотів. Коли йому подали меню, він перечитавши його сказав: "В добром ресторані меню є не перелік їжі, але партитура". Він був великий гурман і вважав, що їжа є потребою жолудка, а пиття потребою душі, тому ті, хто вміють їсти і пiti, молодіші на десять літ від тих, кому ця "наука" чужа.

Так стелилися розмови у веселій гутірці п'ятьох знайомих, з яких сьогодня вже нема трьох поміж нами: О. Кошиця, М. Вороного і П. Певного. Лишився ще сердечний приятель О. Кошиця п. Борис П. і я.

Борис П. є теж і моїм найстарішим сердечним приятелем, а є його тільки трьох, що лишилися ще на цьому світі. У часі війни ми розгубилися з Борисом і досить довго нічого не знали про своє існування. Щойно в 1953 році знова ми зустрілися і від того часу постійно підтримуємо зв'язок між собою. Першу зустріч після війни ми перебули разом у кількадневих розмовах і спогадах. "Розшілувалися ми з дубельтівки" та вирішили відпочити і наговоритися під час дволенної прогуллянки кораблем по Балтійському морі. Оце й поїхали "Мазовіш'є" з Гдині на Борнгольд і до Штетіна. Подорож нам вдалася на славу при чудовій літній погоді. Коли запонаної закрила сонце, то в місячній ноці могли наговоритися доскочу і згадати минуле як приємне, так і грізне. Говорити з Б.П. завжди є про що, бо він є жива енциклопедія нашого життя кінця XIX і половини ХХ століття. Та й це не диво, бо мати Бориса П. була дононькою Варфоломія Шевченка, своякою нашого Кобзаря. Після закінчення вищої освіти в Петербурзі працював він у київському окружному управлінні водяних шляхів і був інспектором пароплавства на Прип'яті, а пізніше в Києві. Дружиною його була дононька Карпенка-Карого, але ще перед першою світовою війною вони по-приятельськи розійшлися, бо як він казав: "Подружжя як кавун, питання — як потрапиш, як пощастиТЬ". Решту життя лишився самітнім. Працював після революції 1917 року як землемір, закоханий в природі взагалі, а в Прип'яті та Дніпрі особливо. Під час наших визвольних змагань працював у міністерстві шляхів УНР, а в

1920 році був відпоручником Ставки Головного Отамана Військ УНР при головно-уповноваженому уряду УНР проф. І. Огієнкові в Станіславові. Пізніше був членом Торговельно-економічної місії УНР у Варшаві, а після нашої програної, від 1922 року, працював як інженер-геодет і як фінансово незалежний фахівець, був аж до другої світової війни жертвенним громадянином на еміграції. Він був членом нашої варшавської трійки — приятелів Епікура, яка раз на місяць сходилася на парубоцькі зустрічі, щоб потешитись смаковими ефектами кулінарного мистецтва.

Згадую нашу (але вже тільки вдвох) морську прогулянку, бачу теплу ніч і місяць, що лишав свій відблиск на хвилях, які бігли за нашим кораблем. Вітер ніжно насвистував нам якусь приємну морську пісеньку та переносив нас думками на Дніпро й Чорне море. Згадуються теж співпасажирки, особливо кілька з них винятково чарівних. Чулися ми відмологені, бо коли товариші подорожі дуже милі, а до того ще є жінки, то бажаєш, щоби подорож була безконечна, а вони щоб ніколи тебе не залишали та йшли з тобою всюди...

Зустрічаюся я з Борисом кожний рік, поскільки мешкаємо недалеко один від другого.

Про смерть **Володимира Винниченка** (1951) довідались ми з дружиною значно пізніше. Вмер він на півдні Франції, де жив постійно на еміграції від 1930 року. Згадалось мені літо 1918 року, коли востаннє я його бачив, коли він відвідав нашу родину, щоби договоритися в справі помешкання в нашему домі, де він хотів замешкати. Даліші політичні події перешкодили цьому. Він мусів переховуватись і жити коротко нелегально. Була то доба гетьмана П. Скоропадського.

В. Винниченко відверто висловлював свої думки про ненормальності політичної ситуації в Україні, рахуючи на швидке повалення гетьманського режиму, опертого виключно на німецьку окупантійну військову силу. Його політична концепція була цілком реальна, не досянював він тільки нищівної демагогічної агітації більшовиків, яка мала корисний ґрунт серед селянства, жорстоко переслідуваного карними експедиціями загонів гетьмансько-російських старшин і німців. Не був він одинокий в цій помилці в ті часи.

Не був В. Винниченко визначним політиком на нашому фірмаменті, але на той час (1917-1918 рр.) був дуже цінною, зрівноваженою культурною людиною. Ми, тодішня молодь,

любили В. Винниченка як письменника, любили його театральні твори: "Чорна Пантера й Білий Ведмідь", "Гріх", "Закон", як і всі його твори того часу, хоч багато було в них заплутаного і неясного. Любили ми його тому, що його твори вперше наблизувались до чужих європейських модерніх авторів, що ми виходили з тенет побутовщини. В. Винниченко був справжнім епіком із широким віддихом і драматург з вродженим почуттям сцени.

Його натуралистичний імпресіонізм нам молодим відповідав.

В. Винниченко це, однаке, марканця, але контроверсійна постать як в літературі, так і в нашому політичному житті. Особисто він був дуже привабливим: досить високий, брюнет, завжди старанно вбраний був приємним і вмів захопити товариство, в якому перебував. Трибун був він не поганий, але на мене не робив такого враження, як С. Петлюра. Зовнішньо В. Винниченко виглядав європейцем і не мав у собі нічого хуторянського. Нещастям, як політика, була його "чесність з собою". Таким лишився в моїй уяві Володимир Винниченко, але в уяві 25-тилітнього...

Велика втрата для української науки це вивезення НКВД в 1945 році та смерть за чотири роки проф. **Івана Фещенко-Чопівського**. Згадуючи цю людину не можна не підкреслити лагідність вдачі та його висококультурність. Був проф. І. Фещенко-Чопівський визначним металургом європейського значення, спеціалістом у ділянці цементації металів. Жив він у Катовицях працюючи на визначному становищі в польській металургічній промисловості. Перед приходом совітських військ, запевняли його поляки, що не станеться йому жодна кривда та прохали його не виїздити, як потрібного визначного фахівця. Однаке НКВД вивезло його, а поляки не могли, або не хотіли його боронити. Як в'язень, І. Фещенко-Чопівський працював у Петрозаводську (Карелія) ССРУ фабриці зброї. Тяжкі умови праці в'язня погіршували його незадовільний стан здоров'я та привели до смерті, здається, в 1948 році в Москві, куди був перевезений на лікування.

Проф. І. Фещенко-Чопівський в українському громадянському та державному житті був широко відомий від часів УЦР до другої світової війни. Був він меценатом, який щедро підpirав всі національні наші починання, як теж фінансував студії української молоді, особливо — студентів-інженерів, коли був професором краківської Гірничої Академії. У добі нашої

державности був він міністром торгу, фінансів і головою Ради Республіки. Автор багатьох наукових праць, член українських і чужинецьких наукових установ. Загинув у віці 65 літ на засланні.

34. Нові умовини життя, хвиля "десталінізації", але в Україні теж "нові" антиукраїнські акції КДБ.

Після 1956 року наше життя поволі ставало подібне на людське. Десталінізація, мадярське повстання, жовтневе повстання польських робітників у Познані, що привело до скинення влади та змін у Польщі з поверненням до влади В. Гомулки, все це поважно розхитало "диктатуру пролетаріату", отож в т. зв. народно-демократичних краях соціалістичного блоку життя стало легшим.

Дуже поміг деміфікації урядового совітського комунізму теж відомий доклад-заповіт лідера італійських комуністів П. Тольятті, (1964) а ще раніше завдали удар моноліту, світовому комунізму, китайці, відкинувши 1957 році декларацію Наради представників комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. Це розбиття щодалі набирає остріших форм і є одним з найбільших турбот СССР.

Після ліквідації німецької окупації в Україні настали тяжкі часи сталінського терору і рабської праці при відбудові знищеної країни. Тільки після розпочаття процесу десталінізації, по смерті цього новітнього Торквемади, Україна помалу почала відроджуватись до життя — настала "відлига". Скінчилася страшна сталінська ера.

Друга чвертьстолітня фаза терору в Україні й шілому СССР офіційно була записана на "дефіцитне конто культу особи", чим більшовицька верхівка вмивала руки, перекладаючи всю відповідальність тільки на особу "вєлікаво і дорогово Іосіфа Вісаріоновіча".

На особу так недавно коханого Сталіна, товариша зброй великого Леніна, раптом у 1958 році "Політичний Словник" (Москва, 1958, стор. 557), "делікатно" кидає обвинувачення про від'ємні риси його характеру. Пише, що вже В. Ленін звертав увагу в своєму "Листі до Зізду" (грудень 1922 — січень 1923) що: "брутальність, примхливість, нелояльність, недостаточна увага до товарищів, відсутність необхідної обережності у використовуванні влади, яку він зосередив у своїх руках", це ті

мінуси Й. Сталіна, про які публично висловився В. Ленін.

Далі "Політичний Словник" пише: "Наколи в початковому періоді своєї влади, після смерті В. Леніна Сталін брав під увагу його критичні завваги, то пізніше він надмірно перецінив свої заслуги, почав вірити у власну безпомилковість... брутально топчуучи ленінські принципи керівництва"...

Стільки офіційльні совітські джерела, які старалися дуже деликатно схарактеризувати цього Торквемаду соціалізму, що на своєму сумлінні має не понад 10.000 жертв, як Торквемада святої Церкви, але мільйони. "Український КДБ" ставлячи пере школи "відлизі", організували в Україні нові провокації. Ці рядки пишу в 1964 році, коли українсько-жидівські відносини пережили знова провокацію совітської влади. Було це видання Української Академії Наук в Києві книжки: "'Одаїзм без Прикрас" Т. Кичка.* Це виразно антисемітське видання наробило великий галас поміж західно-європейськими комуністичними партіями. Совітський уряд відчурався від цієї "наукової" публікації та умив руки, але вона поставина нас, як цілість, у табор юдофобів. Центральнийsovітський уряд умив руки формулою "свободи друку" в ССР, хоч кожна дитина в світі знає, що жодний рядок друкованого слова не може з'явитись в ССР без "благословення" цензури. Книжка такого змісту і напрямку вийшла, без сумніву, з інспірації керуючих кіл і цю "наукову" публікацію мусіла видати Укр. Академія Наук, але не російська Академія Наук чи якась інша. Провід Укр. Акад. Наук ще раз задокументував брак зasadничої громадянської чесноти та відваги, свою поступливість і безхребетність. Ця ганебна книжка, політично-брукового змісту, була потрібна на той час совітській владі в її антижидівській наїнці і саме тому, з волі Москви, з'явилася вона в Київському виданні. Ми українці мусимо зрозуміти, що найвищий вже час, щоби українське та жидівське суспільство знайшли спільну мову і платформу гармонійного співжиття цих двох народів, які від віків живуть на українській землі. Сказав би більше: гармонійної співпраці обох народів перед обличчям російської небезпеки, що загрожує цим двом народам. Народи ці були та є об'єктом нищівного діяння російського імперіалізму, який способом *divide et impera* обезсилює ці два народи. Порозуміння українців і жидів було би запорукою їх країці будучини, що так потрібно як для жидів, так і для українців.

* Трохим Кичко, правдоподібно "сексот" в кадрах АНУРСР.

Під час урочистих днів ювілею 150-ліття народження Т. Шевченка 24 травня 1964 року, згорів у Києві відділ українських стародруків і унікатів бібліотеки УАН. Винником пожежі був "нервово-хорій" співробітник бібліотеки УАН. Це офіційна сторінка цієї події. Були теж чутки, що пожежа є пімстою жидів за видання книжки "Юдаїзм без Прикрас". Натомість справи стверджують, що ці чутки були розповсюджувані органами КДБ (КГБ), аби відвернути увагу громадянства від правдивих винуватців, які діяли за директивами КДБ.

Документ поширюваний в Україні після цього випадку виразно освітлює цю справу. Подаю його без жадних змін з огляду на його важливість.

"24 травня 1964 року сталася в Києві, "столиці" України подія, подібних до якої мало знає історія світової культури: була підпалена та згоріла найбільша українська бібліотека — Київська Публична бібліотека Академії Наук УРСР.

Як може згоріти в середині ХХ стол. найбільша наукова бібліотека, та ще й у центрі столичного міста? Адже тепер проти-пожежна техніка стоїть так високо, що значні пожежі в містах майже виключені, а якщо бувають, то їх швидко ліквідують. Адже в сучасних бібліотеках світу справа поставлена так, що жоден документ не згорить, не те, що всі фонди. Світова культура за останні роки століття не знала випадку, щоб у Лондоні, чи Парижі, Стокгольмі, чи Москві (після 1812 р.) згоріла національна бібліотека. А от найбільша українська бібліотека була спалена в 1964 році — в епоху космоса, атома, кібернетики. Більше того: численний натовп людей зібраний голосом мовчазної тривоги до місця страхітливого злочину, був свідком того, як мляво посувалися протипожежні роботи. Протягом двох годин їх взагалі не можна було розпочати, бо у всьому районі не було води: не працював водогін. Пожежа була ліквідована тільки на третій день, коли вже вигорів до щенту весь український відділ. Згоріла саме україніка, в тому числі стародруки, рідкісні книжки, рукописи, архіви (наприклад архів Б. Грінченка, архів "Кіївської Старини", архів Центральної Ради та інші). Частина цих архівів не була навіть списана і розібрана, так що ніхто не знає що там було та що згоріло. Вони назавжди втрачені для історії! Згоріли також спеціальні фонди україніки, які до 1932 року зібралися за вказівками М. Скрипника, а потім після усунення М. Скрипника були "засекреченні" як і вся українська історія. Згоріла картотека, так що неможливо навіть відновити реєстр книжок, які знищені.

На суді називалася цифра 600.000 томів. Можна уявити скільки іх згоріло насправді.

Отже згоріла частка української історії, частка української культури. Назавжди втрачені величезні духовні скарби. Тисячам і мільйонам людей, поколінням молоді відрізані шляхи до багатьох духовних джерел, до книжок і документів. Одні з них загинули назавжди, а інші може десь існувати у дублікатах, але не приступні читачеві. Тепер навіть у Києві уже немає де посправжньому працювати науковцеві, аспірантові-студентові, особливо, якщо їх цікавить минуле України.

Як могла статися ця неймовірна трагедія? Чому? За яких умов? Чиїми руками і в який спосіб це робилося? З якою метою?

Відповідь на ці питання мав дати процес над людиною, яка була спіймана на місці злочину — працівником бібліотеки Погружальським. Процес проходив наприкінці серпня цього року в Києві, в невеличкому залі народного суду по Володимирській вулиці. Однак з самого початку процес набрав дуже дивного характеру. Старанно обходилося все, що хоч якось могло нагадати про політичний характер злочину, про його спрямованість проти української культури. Зате всі: прокуратор, суддя, захисники, сам підсудний і заздалегідь підготовлені свідки — наперебій старалися показати, що в підсудного просто поганий характер і нічого дивного в тому, що він взяв і підпалив бібліотеку, щоб помститись її директорові за образу. Довго й нудно обговорювали такі "важливі" питання: скільки в підсудного було жінок? як він з ними сходився й розходився? які квіти дарував і як ділився майном при розлученні. Адвокат занурювався в психологію багатоженця й показував, які різні кривди з боку співробітників привели цю тонко організовану натуру до ідеї спалити українські книжки. Сам підсудний розчулено розповідав про те, що коли брав і підпалив книжки, то бачив перед собою не книжки, але фізіономію ненависного директора. У заключному слові він навіть прочитав вірша, який починається словами: — "Прості миє родіна, прості страна радная". Погружальський — "казъонний патріот". Він писав вірші, де хвалив Хрущова, а потім спалив бібліотеку. На процесі почував себе героєм і по всьому було видно: знає, що багато йому не дадуть. І справді присудили йому до десяти років позбавлення волі...

"Гуманні радянські закони на цей раз виявили співчуття до сантиментимальних пригод "морально ущербленої людини". Людини, додамо, що закінчила два "вузи" та університет марк-

сизму-лєнінізму й дуже добре знала що і для чого вона робить. Звичайно, від того що Погружальського присудили б до розстрілу, бібліотека не повернулася б, але виникає кілька логічних питань. Чому ні словом не згадували про магнійові стрічки та фосфорні шашки (петарди)? Адже пожежу було гасити важко. Це пояснюється тим, що палії обкидали книжки магнійовими стрічками та фосфорними шашками (петардами). На суді про це — ні слова, а Погружальський з готовностю пояснює, що він усе зробив за допомогою пуделка сірників. Як міг у бібліотеці, де КГБ цікавиться навіть читачами, протягом десяти років працювати такий сумнівний тип, як Погружальський? Чому не постало питання про те, що в найбільшій бібліотеці республіки зовсім не існувало ніякого противежного захисту. У той час, як сучасні бібліотеки, (наприклад бібліотека імені Салтикова-Щедрина в Ленінграді) обладнані так що, за допомогою автоматичної системи, всяке вогнище буде зліквідоване зразу ж (індикатори, відсіки і т.п.) Чому цінні архівні документи зберігалися не в сейфах, а навалом? Чому відому всьому світові трагедію українського народу суд звів до рівня чергової пригоди Погружальського? Чому так пильно наглядав суддя, щоб у залі суду ніхто не вів ніяких записів ("что вы там пишите? где вы работаете?" і т.п.) І нарешті головне: якщо палієві було байдуже, що палити, то чому він палив саме український відділ, а не, скажемо, відділ марксизму-лєнінізму, де він працював? Чому з семи поверхів бібліотеки згорів тільки один, саме той, куди загнали українську книгу? Чому суд замазував цей факт фразами про "пошкодження російської та української літератури"?

Ці та інші подібні питання (а їх може бути багато) на суді не поставали, хоч процесом займалося безпосередньо КГБ, яке навіть свідків попередньо "обробляло", а від працівників бібліотеки брало підписку, що вони не будуть "болтать лишнє". І все таки дещо на процесі виявилося. Наприклад, що протягом багатьох років з українських бібліотек масово вивозяться і знищуються книжки. Це говорив на свій захист Погружальський: мовляв не такий я вже злодій, і до мене книжки нищили в організованому порядку. Це була, так би мовити, юридична контратаха Погружальського. На це суд знайшов таку відповідь: книжки нищилися на законній підставі, бо існує якесь розпорядження про ліквідацію "ідсіно і научно устарілих книг". Питаємося: за що ж засудили бідного Погружальського? Адже він всього на всього ширше застосував вищенаведену формулу! І чи це не мав

на увазі ображений палій, коли, в прощальному віршованому монологі, говорив: "Врагі культури на свободе, в тюрьму попался только я". А втім, про долю Погружальського подбають, очевидно, його спільнники та однодумці. Ми ж подумаймо про висновки, які з цієї справи випливають.

Виморовиши голодом мільйони українців у 1933 році, закатувавши кращих представників нашої інтелігенції, здушуючи найменшу спробу мислити із нас зробили покірних рабів. Віддаючи державі всі сили й плоди своєї праці, ми не встигаємо подумати: хто ми? для чого живемо? куди нас ведуть? Нам вже не раз плюювали в обличчя. У цьому році плюнули особливо нахабно: спалили найбільшу українську бібліотеку. Зірвали місток між нашим минулім і сучасним! Коли ми навіть від цього плювка не опам'ятаемось й підставимо покірно заплющені очі під інший, тоді ж хто ми як не раби, підніжки, "грязь Москви". Чи можна налякати український народ? Знищити його? Це було не під силу навіть Сталінові. Пограбувати? Але ж він і так щороку віддає все що має! Відібрати мову? Це робиться щодня. У містах вона давно на становищі прибиральниці, а в селах калічиться, як порепані на буряках руки колгоспниці. Знищити пам'ятки культури? Зірвали найстарішу Десятинну церкву, знишили Михайлівський та Успенський собори, а зараз руйнують найстаро-давніші церкви по селах... Невмируче серце України живить історія. Вона народила Т. Шевченка й тисячі національних героїв і вони можуть знову воскреснути в кожному юнакові й дівчині. Ось чому історію України заховали від нас і стали випалювати її "кальонним железом". Наші діти вивчають у школі історію російських царів та їх полководців-душителів. Про своїх предків дітям дають фальшиві поняття. Але в архівах лежать як динаміт книжки, факти. До них мають доступ тільки тюремщики. Проте вони когось пекли навіть за семи замками.

Українські книжки спалено!

Як ці книжки проходили російську й австрійську цензуру, про це ще колись напищуть дивовижну історію. Але навіть те, що міг стерпіти більш монархічний шовінізм, не може стерпіти червоний. Він казився від люті, що колись ці книжки можуть вирватися на волю. Вони витримали сталінський терор, витримали гітлеровську окупацію. Потім їх стали вивозити на макулатуру, як "ідейно устарівші". На одному з семи поверхів будинку бібліотеки вони притулилися на дерев'яних поличках і чекали дальнішої чистки. Вони валяються, рвуться, гниють по ма-

настирях. Але російський чорносотенний рух нетерпимий, він не хоче чекати, він вояовничий.

Українці, чи знаєте що вам спалено? Вам спалено частку розуму і душі. Не тієї, яку сталінський терор зацькував, заплював і загнав у п'яти, а тієї, що мала ожити в наших дітях і внуках. Вони спалили храм, де відроджується душа.

Російський великороджавний шовінізм як і антисемітизм давно реабілітований в колоніяльній імперії, яку називають СССР. Наступ ведеться широким фронтом і не тільки на Україну, а теж на Білорусію, Прибалтику, Закавказзя, Середню Азію. Наступають не лише офіційно, а й так як Погружальський та ті, що стоять за його спиною. Пожежі національних бібліотек у Туркменії (Ашхабад) та Узбекістані (Самарканд)! Хіба це не кільце одного чорносотенного ланцюга? Шовінізм є скрізь — на керівних посадах і в секретних розпорядженнях, але про нього не можна згадати словом. Ніби він не існує! зате на кожному роздоріжжю кричать про "український буржуазний націоналізм". Шовінізм нас дусить, а ви кланяєтесь його інтернаціональному мундиріві. Він глузує з вас, а ви клянетесь в любові до "великого російського народу".

Шовінізм всемогучий, бо чує за спиною в себе офіційну підтримку. В очах наших поневолювачів люди, що розуміють велику трагедію України, є державними злочинцями. Але ми не побоялися поставити свої підписи під написаним, як би нас судили публичним судом і покарали так, як Погружальського за знищенння української академічної бібліотеки. Але ж ми з вами живеми в країні, де за слова правди людей нишать по-злодійськи, без суду. Хіба не вчинили кілька років тому дiku розправу над групою київських і львівських юристів, що хотіли у Верховній Раді ООН підняти питання про колоніяльний гніт на Україні, про ігнорування навіть куточка сталінської конституції! Таємний суд і розстріл — ось відповідь на спробу підняти голос за права уярмленої нації.

А щоб про це не дізналися нашадки, всі матеріяли зізнання і суду були знищені...

Показовий той факт, що бібліотека була підпалена 24 травня, в часі Шевченківських свят. Це надає події особливого, зловісного характеру. Може не всі знають, як багато робилося протягом 1963-1964 рр. для того, щоб у цих святкуваннях не було нічого шевченківського. Зовні Тараса ніби вславляють, бо щож інакше робити з ним? Але насправді іде велика війна з Шевчен-

ком. Його найбільші політичні поезії (Осія, глава XIX" і "Мертвим і Живим", "Розрита Могила" та інші) замовчуються. Є спеціяльна вказівка суворо наглядати за Шевченківськими концертами й вечорами, щоб вони проходили на рівні гопака бо, не дай Боже, сплине шире слово Кобзаря, пробудить у когось думку про Україну, про "нашу не свою землю". Але скільки в журналах і газетах було знято цензурою матеріалів-статей, віршів про Шевченка, в яких сексоти побачили "натяки" на сучасне становище України.

Шевченка боявся цар. Бояться його й наші партійні царисти, бо не дарма вони стягнули на гору в Каневі на день свята хмару війська та міліції як і переодягнених "кагебістів". А чи були там люди?.. Людей впускали до Шевченка по перепустках... Вершиною всього були події 22 травня в Києві. У цей день традиційно відзначається річниця перевезення Шевченкових останків з Петербурга і поховання Шевченка в Каневі. До пам'ятника Шевченка в Києві збираються люди, співають пісень. Так було протягом кількох років. Цього ж року начальство, виконуючи загальний план роботи "по Шевченку", вирішило цього не допустити. На передодні викликали в ЦК ЛКСМУ* групу молоді, яку вважали ініціатором цієї справи і сказали, що цього не можна допустити. Чому?" Тому, що подібні маніфестацій — образа великого російського народу".

Дико, але послидовно. А потім декани й парторги бігали по студентських автоторіях і попереджали, що хто буде помічений біля пам'ятника Шевченка 22 травня, того виключать з "вузу". Неймовірно? — Спитайте у студентів університету, педінституту, медінституту, у працівників інститутів літератури, фольклору та етнографії, держлітвидаву та інших видавництв, яким дзвонили по телефону секретарі ЦК ЛКСМУ і суворо попереджали про це. І все ж увечорі 22 травня зібрається біля пам'ятника великий натовп молоді. Їх зняли на кіноплівку і тепер "тягають". Де кого зняли з роботи, де-кого збиралися зняти, доки не прийшла з Москви вказівка "не роздувати справу".

Так, вони бояться Шевченка і так воюють з ним. А війна з Шевченком — це тільки частина війни з українським народом і українською культурою. Спалення україніки в публичній бібліотеці це також частина цієї війни... "Учітесь, брати мої, думайте,

* Центральний Комітет Ленінської Комуністичної Молоді України.

читайте" — закликав Шевченко.
ДУМАЙТЕ!...

Ми знаємо, що народ безсмертний, його не задушиш, не спалиш його духа. Звичайно, коли в народі є дух боротьби. Але коли немає того духа, він стає мертвим. Не втіцаймо себе вічною істиною про безсмертя народу. Його життя залежить від нашої готовності постояти за себе!"

Все це сильно зелектризувало свідоме молоде покоління, яке почало активно боротися.

35. Перші враження з України.

Адміністраційні полегшення відвідування Совітського Союзу дали мені після двадцятип'ятирічної перерви, можливість ще раз побувати на "нашій не своїй землі".

Враження з перебування, безперечно, дуже цікаві, але суперечні. Побачити, піznати життя, говорити з місцевим населенням в УРСР — все це можете зробити тільки в тому випадкові, коли ідете індивідуально, знаєте край чи місцевість куди ідете, коли маєте на місці знайомих, чи рідну. Інакше буде, якщо поїдете з екскурсією, чи подорожевим бюро. Тоді ви будете мати офіційальні розмови та відомості тільки радісні, рожеві, оптимістичні — урядові. На екскурсіях вам покажуть тільки те, що вважають потрібним, а ви все будете бачити через рожеві окуляри ваших "милих господарів".

Щоби побачити, що УРСР є фікція суверенності українського народу, ви мусите згубитися в масі, аби вас не проводили очі "услужливих архангелів". Ви мусите бути громадянином якої-небудь країни соціалістичного блоку та не смієте підкреслювати назовні своєї української національності.

"Нашо брехати, коли вистачить казати правду, аби нам не вірили", казав Гюї Мопасан. Напевно цим моїм рядкам дехто не повірить, тим раджу поїхати в Україну і подивитись. Не ідьте тільки як американський, чи західно-европейський турист, бо таких там досить пильнують, делікатно говорячи, такими дуже пильнується російська совітська влада при помочі наших українських яничарів.

Вже при переїзді кордону "сувереної" УРСР вразить вас звернення совітського цлового урядовця виключно в російській мові. Загалом, однак, при в'їзді на територію СРСР ви майже зовсім не зазнаєте неприємностей кордонних ревізій, крім заінте-

ресовання грошима і золотом — навіть шлюбними обручками. (Так було в 60 роках, але в Совітах все є в "покроку" та постійно міниться). Все це золото, яке ви маєте при собі (перстені, годинники і т.п.) буде записано на окреме поквітання, яке в поворотній дорозі мусите звернути та виказатися перстенями чи іншими золотими речами. Жодного вояка чи міліціонера у вагоні чи купе ми не бачили. Нащо, коли провідник, чи частіше провідниця вашого спального вагону, крім контролювання білетів, має ще й інший обов'язок: догляд за пасажирами. Вона вам відбирає ваш паспорт перед совітським кордоном разом з білетом і вертає це аж перед містом вашого виступу з потягу. Раніше ви свій паспорт і білет не отримаєте, щоби не висіли десь на іншій станції. Дозвіл на в'їзд до СРСР дійсний тільки до замешкання в тому місті, куди ви їдете. На виїзд до іншого міста треба мати окремий додатковий дозвіл. Такий дозвіл можна отримати в міліції, після зłożення мотивованої заяви. Відповіль дістанете не раніше, як за тиждень, а вона може бути відмовна, особливо тоді, коли ви бажаєте відвідати село, на яке влада дуже неохоче дозволяє їздити. У великі міста дістати дозвіл значно легше.

Так переїхав я кордон "сувереної УРСР" прямуючи до Львова. Подорож залізницею хоч довга, але не тяжка, бо спальні вагони є вигідні й чисті. Купе на дві особи має умивальник, кожний вагон має гарячу воду, а за цість копійок можете мати склянку доброго чаю з цукром. Крім того потяг має вагон-рестoran. Провідник є в кожному вагоні та він доглядає за порядком, чистотою, теж і за вами (як вже я згадував), постійно замітає й витирає порох. У вагонах дійсно чисто, чому сприяє те що багато залізниць електрифіковано, отож нема жодного диму. У Львові ми вже слідувального дня мусіли зголоситися в міліції, виписуючи анкету з безліччю питань про себе, своїх батьків і дідів. Одноразово ми склали заяву про бажання відвідати Київ з поданням причини. Хоч полагодження такого дозволу нормально триває тиждень, але вміло зроблений подарунок цілком змінює ситуацію. Хабарництво процвітає в Совітському Союзі, як всюди на сході, але треба вміти і знати, кому дати та як, інакше матимеш неприємності. Так ми мали дозвіл на виїзд до Києва на слідувальний день і на третій день полетіли до Києва. У Львові ми затрималися пізніше ще кілька днів, вертаючись з Києва до Тернополя. При порівненню з передвоєнним станом Львів дуже збільшився, виросли зовсім нові райони міста на периферіях. Сучасний Львів має понад пів мільйона мешканців,

що сталося в значній мірі ціною припливу чужого російського елементу (військові, урядовці і т.зв. спеціалісти). Вигляд міста дещо занедбаний і навіть мешканці міста, в масі, виглядають досить сіро "пролетарсько". Жіночтво виглядає краще, але чоловіки більш занедбані. Українську мовучується у 50% населення, решта говорить по російськи — є це чужий елемент і частина місцевого. Польської мовичується дуже мало. Написи всюди українські, часом двомовні. Промислово місто теж дуже зросло: багато нових фабрик тяжкої, легкої, зокрема текстильної промисловості. Місто дуже рухливе, особливо в центрі, а в суботи й неділі місто приймає цілком український характер — чується виключно українську мову, бо повно селян, які приїздять за "справунками".

Селяни Галичини дуже ініціативні та рухливі. Як продають свої сільсько-господарські лишки, то не дадуть собі "наплювати до каши". То саме треба сказати про львівських перекупок. На львівських базарах нераз можна почути як "офіцерські дами-росіянки" торгаються і сваряться з нашими селянками та перекупками. Випроваджені з рівноваги львівські перекупки відсилають російських "дам", щоби вертали туди, звідки приїхали. Так витворюється чудовий "братерський" україно-російський діялог з цілком виразними натяками на Сибір, куди "дами" відсилають перекупок чи селянок та навпаки. Чоловіче населення Львова менше віддає уваги праці, ніж жінки. В центрі міста, в годинах праці постійно побачите великі гуртки чоловіків, які палко дискутують над спортивними змаганнями та зволожують спрагле горло дуже доброю, львівською горілкою, запиваючи її солодкою водою, зовсім як англійські "денді". У Києві запивають горілку доброю київською мінеральною водою, мода, яка не існувала в Україні після першої світової війни.

Побували ми, звичайно, в Орському соборі, де якраз приготовляли храм до богослужіння. Все чистенько, прикрашено рушниками вишивками. Працювали над прикрасою храма старі жінки.

Пішли ми теж на Личаківський цвинтар поклонитися могилі нашого Каменяра.

Українська культура, представлена у Львові кількома музеями, як рівно ж багатьма пам'ятниками нашої старовини. Цікаві музеї це Державний Музей Етнографії та художнього промислу (єдиний за своїм профілем в Україні), Державний Історичний Музей, Музей Українського Мистецтва, Літературно-

Меморіальний Музей І. Франка. Про пам'ятники старовини не згадую, знаємо бо іх з-перед чверть століття, з часів, коли Галичина не була ще в складі УРСР. Новий пам'ятник, який вибудовано тепер, це могутній пам'ятник Іванові Франкові в садку перед університетом, який теж носить ім'я Каменяра.

Крім опери ім. І. Франка Львів має два драматичні театри (в тому, невідомо пошо, один театр російський) та один театр для молоді. Львівська опера має дуже гарну будову, значно кращу ніж київська опера. Є це велика будова на 1100 глядачів гарно викінчена як зовні, так і внутрі. Грають по українськи, але репертуар український у відношенню до російського є як 1:3. Тому там не пощастило бути на українській опері, а були ми на опері Монюшки — "Галька". Гра та інсценізація не зробили на нас великого враження. Місцеві кажуть, що склад опери добрий, але київська опера щодо сил краща. Хоч опера носить ім'я нашого Каменяра, але в фойє досі нема його погруддя. Публіка, під зовнішнім виглядом, робила досить "сіреньке" враження, а багато місць світило пустками, (можливо, що причиною була опера "Галька"). Драматичного українського театру ім. М. Заньковецької ми не могли відвідати, бо він був на заїзді.

Коли були на могилі І. Франка, то знова подивляли величавий та змістовний пам'ятник роботи С. Литвиненка, про що вперто замовчується, бо ж то "табу" — праця "нечестивого" українського емігранта.

Бачили ми на Личаківському цвинтарі сучасні похорони, як вони відбуваються вsovітській дійсності. То що ми бачили були звичайні похорони людей з народу в країні, де так багато пишеться про пошану до старих і померлих. Але тільки говориться, бо сучасний обряд є такий убогий, як мало де на світі. Нічого не лишалося зі старих звичаїв, нема навіть катафалків, є тільки старий малій автобус не завжди помальований на чорно, тому лишився зелений, як служив перед тим у службі комунікації. До такого автобусу ставлять труну, а з двох сторін по боках на лавках сидять близькі небіжчика. Часто труна буває відчинена, (то одинокий, але якраз найгірший звичай, що лишився), тож родина сидить формально над трупом, в страшній атмосфері задуху. Службу Божу священик має право відслужити тільки над могилою. Над свіжою могилою ставлять невисокий стовпчик, (звужений вгорі у формі обеліску), збитий з дощок і помальований на червоне, з бляшаним написом і зіркою вгорі. Такий стовпчик зветься популярно "тумбочка", а його вигляд після першого

дошу є жалюгідний, бо виглядає він як зебра. Заможніші родини ставлять на могилах стовпчики з каменю, але переважаюча більшість є дерев'яна, які по році розсихаються й розпадаються, чому й вигляд цвинтаря далеко не репрезентативний, а вельми бідний. Дуже часто похорони відбуваються на тягарових автаках: труну, небіжчика, родину й "тумбочку" привезуть на цвинтар і похорони відбудуть в "стахановському" темпі. При похороні військовика на другому тягаровому авті їде військова оркестра, а на слідуючому — гонорова чета.

Похорон високих партійних достойників, звичайно, відбувається урочисто, а пам'ятник (не "тумбочку") ставлять з дорогого каменя.

Як я вже згадував, на третій день ми відлетіли до Києва. Ціна перелету мало що вища від ціни білету швидкого потягу, але на часі ощаджується біля десяти годин. Авіотранспорт у СРСР організований добре. Львів має сполучення не тільки з великими містами, але можна летіти до багатьох провінціальних міст, що при невисоких цінах створює дуже вигідну та швидку комунікацію. Наці галицькі селяни охоче летять полагоджувати свої справи до Львова цими "кукурузниками", як вони називають малі літаки без жодних вигідних крісел, тільки з двома лавками попід стінами для пасажирів. Автобусове сполучення теж є добре під оглядом великої кількості автобусових ліній в різних напрямках, але щодо якості та технічного стану самих автобусів, особливо на бічних лініях, то є багато до бажання.

36. Тиждень у Києві.

До Києва ми прилетіли пополудні на київський аеропорт Жуляни, який положений дуже близько від центру міста та має добре сполучення тролейбусом. Обслуга літаків і потягів є вічлива, але вперто говорять по російськи, навіть коли звертаєшся до них по-українськи. Правда, на аеродромі у Львові охоче відповідали по-українськи як при продажі білетів, так і в почекальні для чужинців.

Перше, що ми мали полагодити в Києві, це справа готелю. Отож поїхали в готель "Дніпро", що на розі Хрещатика та Комсомольської площині (бувшій Царська площа). Знайомі радили цей готель, тому ми замовили телеграфічно там кімнату. Готель, дійсно, дуже гарний, новий, побудований виключно для чужинців, але що правда, не таких як ми, бо розрахований на т.зв.

"вільні валюти", це західно-европейські та американські валюти, що раніше в СРСР звалися "тверді валюти". Довго ми чекали на адміністратора готелю, бо портьєр нічого не знат про замовлення кімнати. Зрештою адміністратор з'явився в особі пані середніх літ, з виразно східними рисами та претензією "дами". На наше питання по-українськи щодо замовлення кімнати, вона відповіла по-російськи, що нічого про це не знає. Тільки на уперте наше домагання, зрештою, найшла нашу українську телеграму й запропонувала нам кімнату за 18 карбованців на добу, коли нас у Львові запевняли, що ціна доброї кімнати є поміж 3 і 6 карбованцями. Звичайно, я подякував "пролетаторській дамі", зазначуючи, що такі ціни не відповідають громадянам соціалістичних країн. У весь цей українсько-російський діялог точився в уїдливо-саркастичному тоні. Влаштувалися ми в іншому добруму готелі за шість і пів карбованця на добу. Адміністрація цього готелю була ласкавіца до української мови. Готель був чистий, гарний, положений теж в центрі міста, але в старшому домі та не так люксусовий. Кімната на сьомому поверсі була досить велика, з телефоном, радійом, з одним ліжком і додатковою канапою, на котрій мені чудово спалося після цілоденного ходження по місті. Формальноті міліційного прописування (мельдування) в Києві полагоджував готель і було це полагоджене за пів години.

Того самого дня ми з дружиною розпочали оглядати місто. Хоч як нас переконували у Львові, що плян Києва ми не дістанемо, але ми плян купили в першому кіоску на Хрешчатику. У Львові плану купити не можна. Кілька літ тому був план у продажі, але тепер не друкується з оглядів безпеки, як нам там пояснили. Між іншим: книги телефонних абонентів в СРСР теж не друкуються для ширшого вживання, теж з огляду безпеки.

План, який ми купили в Києві, правда, не був таким планом, який ми звикли бачити в Європі та, в стари часи, у нас, бо й називався "Картосхема з трасами міського транспорту", але все ж щось подібне до плану. На цьому плані-картосхемі, наприклад, зазначений тільки один міст через Дніпро — міст Платона, наколи я нарахував шість мостів через Дніпро. Все це робиться з якихось "оглядів безпеки". Безпека, але краще її назвати правдивим іменем КДБ, в УРСР як і у всьому Союзі, працює й тепер "першорядно", хоч вона сильно надщербнута була ліквідацією Берії. Помалу вона стає на ноги, хоч ще не дійшла до рівня сталінського НКВД, так віддано організованого

Берією. З бігом часу КДБ відродиться та дійде до "високого рівня", бо дух сучасного КДБ і традиції є старі: в кожному громадянинові бачити ворога, а в чужинцеві — шпіона. Ще й сьогодні Максима Єжова там має свої коріння — все населення Совітського Союзі ділиться на "вже викритих та ще невикритих ворогів народу". Слідження, підслухові апарати в готелях для чужинців існують і далі, що підтверджується багатьма фактами арештів. Багато поляків, які поїхали на відвідини до своїх знайомих, не повернулось, а сидять у конштаборах Мордовської АСР вже кілька літ. Тепер, ніби-то дещо покращало, але це не значить, що зміна є зasadнича. Можливість не повернутися до дому завжди існує, особливо тоді, коли турист виявляє збільшене заинтересовання, або багато говорить. Тому й тепер кожному відвідачеві радиться не телефонувати з готелю, не ділитися враженнями в кімнаті готелю перед сном із співмешканцем чи дружиною.

Не дарма розповідали мені у Львові, що серед чехо-словакьких українців східної Словаччини постала поговірка: "Не кажи гоп, доки не перескочиш Чоп" (Чоп це прикордонна совітська станція з Чехо-Словаччиною). Зродилася ця поговірка, як кажуть, після якихось "непорозумінь" з чехословацьким українцем на совітській границі в Чопі, якому КДБ інкримінувало контакти з населенням, демонструючи свої закиди фотографіями та магнетофонними награннями.

Перші кроки в Києві вели нас до пам'ятника Т. Шевченка, що стоїть у парку, його ж імені, перед університетом, який також носить його ім'я. Більшості нашої суспільноти хіба є відомо, що пам'ятник стоїть на тому самому місці, де перед революцією (та довгий час після революції) був пам'ятник Миколі І-му — катові великого Кобзаря. Стара назва парку була — Миколаївський парк. Так великий Тарас унаслідував місце по московському цареві.

Справа будови пам'ятника Т. Шевченкові у Києві дуже стара, бо тягнулася протягом, майже, 30-ти літ. Ще перед першою світовою війною київська міська рада (дума) приняла постанову про вибудування пам'ятника, який мав стояти в просторі поміж Софійською площею та площею перед Михайлівським золото-верхим собором. Під натиском реакційних чорносотенних російських кіл і за підтримкою влади, цей проект був відсунений, коли виникла думка будови пам'ятника княгині Ольги, а за властиве і єдине місце під пам'ятник Ольги більшість міської ради вважала

те, яке було ухвалене для пам'ятника Т. Шевченка. Важним мотивом, що тільки це місце відповідає св. Ользі, був факт, що воно знаходиться поміж двома соборами. При голосованню над тим новим проектом голова міської ради Києва "малорос" Демченко мотивував це словами: "Кавалер має уступити місце дамі". Так справа будови пам'ятника Т. Шевченкові впала та довго чекала на реалізацію ще й після революції.

Відвідали ми з дружиною Володимирську гору, парк культури, що на Дніпрових кручах, відки прекрасна панорама на Дніпро-Славуту. Пізніше, денно від ранку до пізніх вечірніх годин ходили ми по всіх, гідних уваги музеях та історичних пам'ятках нашої старовини: від Золотих воріт до Собору св. Софії та Аскольдової могили — місця вічного спочинку героїв Крут. Могилу Крутянських Героїв більшовики знищили та зрівняли після заняття Києва в 1919 році. На місці колишньої спільноти могили героїв (властиво — стисло біля того місця) проходить новий шлях, що зветься Парковою вулицею, або як казали, шляхом Козловського. (напису вулиці я ніде не знайшов).

Є це дуже гарний асфальтовий шлях, який проходить по узбіччю дніпрових круч і сполучає горішній Печерськ* з надбереїжжям Дніпра. Шлях цей проходить якраз через терен бувшого кладовища "Аскольдова Могила", яке зовсім зліквідоване, а з його частини уряджено гарний парк, на терені якого залишено ротунду, що ще раніше стояла на місці правдоподібної могили Аскольда. Власне тут, недалеко цієї ротунди, була могила Крутян. З пам'яті мені вдалося встановити місце, де була могила. Отож знаходилася вона 200-250 кроків наліво від ротунди (коли стоїмо обличчям в сторону Дніпра), на схилі сучасного шляху Паркової вулиці. Там, на місці, де були поховані мої товарищи зброї, поклав я кілька квітів на краю пішоходу та в задумі згадав величавий похорон товарищів зброї весною 1918 року. Відсутність перехожих на спокійному парковому шляху, не рушила моїх смутних урочистих хвиль.

Бачили ми кілька пам'ятників, які були побудовані за останні десятиліття: Гарний пам'ятник Лесі Українки в Радянському парку (бувшому царському парку), пам'ятник Миколі Лисенкові біля будинку опери та Іванові Франкові в садку, біля драматичного театру його імені. Як Лисенко так і Франко

* Історична назва — Печерське.

заслуговували б на країні пам'ятники у своїй батьківщині. Це властиво все, що столиця "сувереної УРСР" вибудувала своїм заслуженим громадянам, не рахуючи меморіальних дошок на будинках, де мешкали наші визначні громадяни, мистці, композитори.

Могила невідомого вояка з вічним вогнем під гранітовим 26-метровим обеліском, є гарно виконана і положена в прекрасному закутку на схилах Дніпра. Тільки зміст, вкладений в ідею цього пам'ятника є трагічним і суперечним зі становищем Української Радянської Республіки.

Байкове кладовище — місце спочинку визначних людей нашого народу, мало би бути нашим Пантеоном, але як йому далеко до паризького Пантеону, чи празького чеського "Славіна" на Вищеграді, навіть Повонзковського цвинтаря у Варшаві. Пам'ятники, на Байковому кладовищі є мало величаві, сказав би — убогі. Найвеличавіший пам'ятник в алеї заслужених є білий мармуровий пам'ятник дружині Корнійчука — чужинці Ванді Вasilевській, польській письменниці. Рильський ще не дочекався пам'ятника, наразі має тільки таблицю з написом.

При вході на кладовище стоїть біденський будинок доглядача, що здається, з часів перед першою світовою війною. Зайшов я там, щоби спитати, де є могила Миколи Лисенка, бо забув я докладно її місце положення. На моє запитання по-українськи доглядач мені відповів по-російськи: "Какой Лисенко?" Робітник, який сидів на лавці біля будинку, ласкаво-по-українськи пояснив мені, де могила нашого корифея. Про місце, або число могили нашої відомої драматичної артистки Л. Ліницької додглядач теж не міг мені нічого сказати, пояснюючи, що книжки за роки перед другою світовою війною загинули.

Поклонилися ми теж могилам М. Заньковецької, М. Садовського, П. Саксаганського та інших наших славних громадян. Випадково натрапили ми на пам'ятник М. Грушевського, на могилу якого, майже напередодні 100-ліття його народин, зложили гірлянду нашвидко сплетену з айстрів. Знайшли теж могилу Лесі Українки, що знаходиться по другій стороні кладовища. З тяжким-сумним враженням відходили ми з місця вічного спочинку корифеїв 40-мільйонового українського народу.

Стільки говориться в Совітах про людину, про пам'ять і пошану до заслужених осіб, але які убогі кладовища там, та як їм бракує ще багато до пієтизму!

Того ж самого дня пішли ми до Володимирського собору,

що стоїть на бульварі Т. Шевченка. Була це субота вечір і в соборі правилася служба в церковно-слов'янській мові з російською вимовою. Віруючих було повний собор, але переважаюче, старі люди, решта середняки, а молоді майже не було. Багато людей було при столі, де записували дітей до хрещення, теж і дорослих людей. Загальне враження було тяжке і понуре — тхнуло від усього російським сектанством, старо-обрядцями XVIII століття. Хотіли ми ще відвідати Андріївську церкву, але вона була зачинена, бо вілбувався капітальний ремонт як зовнішній, так і внутрішній. Інших церков у Києві ми не відвідували (крім Лаври), здається вони всі зачинені, але маючи мало часу, цим ми особливо не цікавилися.

37. Тернопіль з перспективи двох днів і враження з подорожі Київ — Тернопіль.

Зовсім інакше, бо радісне і світле враження зробило на нас богослуження в Тернополі, де ми затрималися два дні.

В чепурненькій мурованій старій церковці з XVII стол. було теж повно народу. Була це неділя. Сивенький священик служив богослуження українською вимовою, а віруючі співали. Всі святі обrazy були оздоблені українськими вишивками та рушниками, все блестіло чистотою і веселою ясністю.

Тернопіль взагалі зробив на нас приємне враження чистого, культурного, дуже розбудованого міста. Не тільки розбудованого, але й підбудованого після великої руїни, яку він зазнав під час другої світової війни. Дуже розбудовані в місті промислові підприємства, що викликало збільшення населення міста до 80.000 мешканців. Особливо приємне враження робить велике штучне озеро, яке вибудували після війни. Озеро півколом майже входить в середину міста, що дуже прикрашує місто. Вечером добре освітлене, довге надбережжя утворює гарну панораму. Новий гарний будинок українського драматичного театру ім. Т. Шевченка є архітектонічною й культурною оздoboю міста.

Приємно було мені побачити Тернопіль, де я був 1910, 1912 і, останній раз у 1936 роках, побачити місто досить мені близьке, місто галицького Поділля, де ціле своє життя жив і працював мій дід.

Під час подорожі у вагоні Київ-Тернопіль, попиваючи чай, який подав нам кондуктор, виникла у нас розмова з сусідами-по-

дорожуючими про західно-европейську мораль, звички та їй про те, що ніби-то в Європі жіноцтво дуже підувало морально й цілком стратило почуття сорому. Підтвердили ми з дружиною зниження моралі на заході, що є явищем у цілому нашому світі, але порівняли її з поняттямsovітської моралі. Взагалі є інша мораль европейська іsovітська про котру так любить багато трубіти сучаснаsovітська преса. Сучасне поняттяsovітської моралі прибрало особливі форми не подібні ані на европейські, ані на східні, переживши страшні часи "веснного комунізму" та експерименти реформи родинного життя під проводом наркома державного піклування О. Колонтай. Вона пропагувала засади вільного кохання та довела в двадцятих роках до цілковитого занепаду родинного життя в СРСР. Тепер, коли упевнився "режим твердої руки пролетаріату", витворилася в Совітах мораль якоїсії удаваної соромливості зовнішнього показового характеру. Є це типова міщансько-sovітська прудерія, бо фактично мораль в Совітах є ще на нижчому рівні, ніж у великих містах Європи після останніх двох світових війн. Останньо родинне життя в Совітах, що правда, швидко стабілізується, хоч число розлук там дуже високе. Але в Совітах тепер, наприклад, "рівноправній" поряднійsovітській жінці не личить з'явитися на вулиці в товаристві чоловіка якщо це не є наречений, або її чоловік. Такий вчинок є "фо па"sovітського доброго тону, хоч число неілюбних дітей є дуже високе.

38. Знова Київ, але мистецький.

У Києві відвідали ми будинок, де мешкав Т. Шевченко. Тепер у цьому будинку міститься Літературно-меморіальний музей Т. Шевченка, є він недалеко від Хрешчатику. Будинок утриманий в добром стані, а в садку при будинку є невеликий, але гарний пам'ятник Т. Шевченка: погруддя з молодих літ. Серед експонатів, крім цікавих і цінних, є багато макулатури, яка не має нічого спільногоЯ і някого відношення до життя великого Кобзаря. Те саме треба сказати про всі музеї, в збирках яких багато чужих і непотрібних експонатів, які мають тільки одне головне завдання: свідчити про "тісні братерські взаємовідносини з російським народом". Якщо взяти на увагу русифікаційну політику Совітів, то стан і кількість музеїв як Києва так і Львова, скількісно і якісно в добром стані, що безперечно не є заслуга

уряду, але тяжка праця окремих осіб, тих невідомих героїв української культури, які працюють в цих установах.

Щодо київських музеїв, то особливо цікаві є: Історичний музей, музей Т. Шевченка, Літературно-меморіальний музей Т. Шевченка (про що вже згадував вище), Музей українського мистецтва, Музей західного і східського мистецтва, Меморіальний музей Лесі Українки, Києво-Печерський державний історично-культурний заповідник (Лавра), Софійський собор. (Музей).

Театральне життя Києва вдалося нам побачити тільки в київській опері Т. Шевченка, на прем'єрі опери "Травіята", бо в днях нашого перебування в Києві в програмі не було українського репертуару. Драматичний театр був тоді відсутній — на гастролях. Як казали нам місцеві громадяни, драматичний театр щодо мистецького рівня, є слабший, ніж він був за часів Леся Курбаса. Київська опера нам дуже подобалася як під оглядом мистецьких сил, так і щодо художнього оформлення. Декорації та вбрання артистів були на добром рівні, без закидів. Голоси як жіночі, так і чоловічі — дуже добре, а виконання в українській мові без догани. Це саме треба сказати про оркестру. Публіка з-поміж киян була добре вбрана: переважаюча більшість чорних чоловічих костюмів, а жінки теж в темних сукнях. Серед публіки була велика кількість чужинців: німців, англійців, американців і кілька голландців. Цілість вистави "Травіята" була на дуже добром рівні, а декорації вміло лучили паризький *fin de siecle* з сучасністю. Публіка в масі робила приємне культурне враження. Будинок театру чистий, але біденський як на столицю України та не вистарчає сучасним потребам, бо малий. Найгірше враження зробило на нас фойє, вірніше — його урядження та декоровання. Було воно декоровано без жодного мистецького смаку, чорно-бліми портретами українських і чужинецьких композиторів і великим, але кепським цукерково-кольоровим портретом цілої постаті Т. Шевченка, незручно втисненим в нішу фойє. Крім того фойє мало кілька грубо технічно виконаних вітрин з фотографіями артистів. Ніша фойє впрост вимагає велику мармурову статую Т. Шевченка, а композитори погруддя.

39. На Чернечій Горі, біля могили Пророка.

На четвертий день нашого київського перебування ми раненько виїхали "швидкою ракетою на підводних криллях" до

Канева, на могилу Т. Шевченка. Подорож водною ракетою дуже вигідна та присмна. За дві години плавання по хвилях прекрасного Бористена* ми були на місці. Сходи, що ведуть від берега на Чернечу Гору, є в доброму стані, освітлені електричними лампами, зроблено кілька площадок з лавками для відпочинку, рівно ж влаштовані кіоски, в яких можна купити книжки та сувеніри. Крім сходів для пішоходів є шляхи для авт, які довозять туристів до музею, що стоїть нагорі біля пам'ятника. Пам'ятник і терен біля нього добре впорядковані, а на місці колишньої чепурненької хатинки, де жив старий доглядач могили Кобзаря — дід Ядловський, стоїть стилевий будинок музею. Музей є з багатьо-ма експонатами, але й тут не без непотрібної більшовицької шумихи.

Новий пам'ятник, який ми всі знаємо з фотографії, що замінив колишній хрест на високій могилі Кобзаря *in natura* зробив на нас дуже добре враження. Так що критика, яка була копісь у закордонній пресі, є цілком безпідставна.

День перебутий на Чернечій Горі був найкращим днем цілої нашої подорожі по Україні. Був це понеділок прекрасної осінньої погоди. Коло пам'ятника було порівнюючи мало туристів і тільки дві, чи три екскурсії, які довго не затримувались і від'їжджали автобусом назад до Києва. Був божественний спокій, прекрасний вигляд на Дніпро, далекі задніпровські лани, кручі, на рідину природу і захоплюючі краєвиди, що "читаються" як найліпша книжка. На вигідній лавці відпочивали ми кілька годин у проміннях українського сонця передумуючи історію нашої многострадальної України та снуочи думки про будучину. Був я незмірно щасливий, що по-друге в життю мав можливість побувати на Чернечій Горі та поклонитися могилі нашого безсмертного Кобзаря, якому у великий мірі завдячуємо, що народ наш існує і буде існувати. Жодна країна в світі не породила такого великого талановитого та дійсно народного поета, в повному розумінні цього слова!

Наш пророк — велетень в тяжких умовинах пережив панування ката України Миколи I-го, з його "тридцятирічною війною виголошеною цивілізації та здоровому розумові", як висловився про царя князь П'єтр Долгоруков. Цар бо був не особа, як

* Бористен — це є старо-грецька назва Дніпра, що згадується у Геродота. Сучасна назва Дніпра з'являється вперше в греческому описі берегів Чорного моря в IV, або в V столітті як Данапріс.

сказав колись в товаристві приятелів, Т. Шевченко — "то була система, котра зродилася з насилля, на насиллі виросла та тільки насиллям її можна усунути!". Як це все подібно до нової сучасної еманації російського імперіалізму, який теж мусить згинути від народного гніву!

Перебігом дня приїздили на Чернечу Гору окремі особи, була теж екскурсія вчителів української та російської мови з Канади. Нажаль ми з дружиною не могли нав'язати з ними контакту, бо мали вони з собою провідника "архангела" з Інтуристу.

Неохоче від'їхали ми з цього прекрасного, божественно-супокійного закутка нашої землі — Чернечої Гори. Вечером водна ракета знова нас відвезла до Києва. На закінчення цього надзвичайного дня, оглядали ще ми в товаристві знайомих могутню панораму старого Києва з собором св. Софії в останніх проміннях сонця, з-над схилів, де стоїть палац бувшого інституту шляхтянок (тепер Жовтневий палац). З огляду на дещо нове забудовання Хрещатика, після знищення під час війни, тепер відси є прекрасна панорама на старий Київ.

40. Враження з київської вулиці та політичне кредо українського "Кучеренка".

Чи київська вулиця українська та яка вона в порівненні з роками 1914-1918? Отож київська вулиця не українська і не російська, вона "хамеліонівсько-малоросійська", хоч зовні українізованана — всі написи українські, або іноді двомовні: українсько-російські. У порівненні з-перед п'ятдесятиліттям, на київській вулиці чути українську мову більше. Тоді, т.з.н. перед першою світовою війною, тільки селяни на вулицях Києва говорили по-українськи та, хіба випадковий, інтелігент-дивак. Тепер, у 1968 році таких "диваків" є 20%. Велика кількість населення говорить жаргоном, що вже набрав у Києві змісту "Малоросійського волярюку". Ця група є досить численна й напевно сягає до 40%, або й більше. Решта населення до 40% говорить по-російськи, це абсолютно чужий елемент, який старанно насаджується владою, яко спеціялісти і військові. Натомість українські спеціялісти та військові відсилаються на Далекий Схід, Сибір, Казахстан і на інші російські території. Цікаве враження робить київська вулиця під оглядом класового розшарування (поділу). Класовий поділ побачите яскраво всюди, але найкраще у великих містах на сході т.з.н. на землях, які вже 50 літ "будують" соціалізм і комунізм. Ка-

жуть, що такий самий стан є в Росії, але з автопсії я цього не знаю.

В "країні соціалізму, країні яка прямує до комунізму, в країні, яка знищила класові поділи" найяскравіше побачите чотири суспільні класи: верхівку (панівний клас вищої партійної бюрократії, військовиків і вчених), інтелігенцію враз із крашою частиною кваліфікованого робітництва, зрусифіковане міщенство і селянство. Відношення між тими класами далеко не є гармонійні. Особливо є вороже відношення панівної верхівки в союзі з русифікованим міщенством до свідомої інтелігентної молоді та селянства.

Селянство є найбільш закріпачена класа нашого народу, а закріпачення українського села є для нас глибокою фізичною раною.

Київське міщенство є лакейським елементом панівної верхівки. Ці дві класи творять головне ядро українофобського русофіаторського активу. Оце міщенство, яке не є носієм "комуністичного інтернаціоналізму", яке колись було ворогом числа один більшовизму, сьогодні почиває себе опорою влади. Совітська влада ніяк не зуміла зліквідувати міщенства, як духовної постави, навпаки: вона скапітулювала перед міщенством, може й свідомо, бо воно є опорою російської великороджавності.

Ситуація в т.зв. "країні соціалізму" як за царських часів!

Поділ суспільності на чотири класи у великих містах України ви побачите і відчуєте на кожному кроці, якщо маєте хоч трохи дару спостереження. Порівняйте, після повороту з Советського Союзу, вулицю Києва чи Львова, наприклад, з вулицями Варшави, Гданська, Праги, Брна і ви побачите, що на цьому, хоч і соціалістичному заході, нема такої диспропорції поміж суспільством. Теж зовнішньо мешканці цих міст виглядають однаково.

Нова повоєнна архітектура Києва не є приваблива, але не є так непривабливою, як дехто її представляє. Кілька специфічних веж, якось губляться та не разять око. Зелень Києва, якої всюди багато, так його прикрашує, що такі недоліки губляться в цьому садку. Київ після війни віджив і дістав рум'янців. Хрестатик у своєму новому вигляді заплянований добре: вулиця дуже широка, чотири ряди дерев, широкі хідники з кам'яними лавками майже під кожним електричним ліхтарем. Гарні крамниці з великими вітринами, добрі ресторани, а головно ресторани самообслуги, дають можливість дістати дешеву й свіжу страву. Брак кавярен дивує людину, що звикла до цього роду європейських

приміщень, де при каві чи шклянці чаю, можна зустрітися зі знайомими. Чей же в старі часи в Києві були кавярні, хоч небагато, але тепер, згідно з російською модою, кавярень нема. Кавярню в центрі Києва можуть замінити хіба тільки дві чи три винарні, з яких одна — "Закарпатська Троянда" влаштована стильно та з великим смаком. Комунікація в Києві добра: багато тролейбусових, автобусових, трамвайових ліній та метро, що сполучає швидко центр з периферіями. Київське метро почало працювати в листопаді 1960 року. Має одну 13-ти кілометрову лінію, але дві розбудовуються. Найкраща станція це університетська, що є на бульварі Т. Шевченка, одної з кращих вулиць міста, довжезною, обсадженою посередині двома рядками струнких тополь. Кінцева станція метра є в новому районі міста — Дарниці (за Дніпром), де за моїх молодечих літ була літня відпочинкова місцевість. Тепер це великий промисловий район з житловими будинками. Таких великих мешкальних районів тепер у Києві є кілька та по місцевому вони називаються "масивами" (Першотравневий, Залізничний, Сирець, Нивки, Русанівський, Воскресенський). Центр міста, щодо комунікації, обслуговують виключно тролейбуси та метро. Трамвай перенесені на периферію міста. Дуже дешеві в Києві таксі. Корисним зарядженням в центрі міста є інформаційні кіоски, де за невисоку оплату можна дістати відомості потрібні для туриста, чи приїхавшого з провінції. Рівно ж багато є кіосків з мінеральними водами, а багато з них є автомати.

Ще перед від'ездом до Києва рішив я купити в Києві машинку до писання з українською абеткою, бо де як не там мав шукати я українську машинку до писання? Однак, на велике моє здивування і розчарування, взагалі машинки до писання я в крамницях Києва не дістав. Чемно відповідали, що тим часом нема й невідомо коли матимуть. Часом бувають російські машинки до писання з одинокої, здається, московської фабрики. Так я довідався, що машин до писання з українською абеткою взагалі не виробляють. Звичайному смертникові якщо вдастся купити оту російську машинку до писання, то в крамниці регіструють за пашпартом прізвище й адресу купуючого, беруть взір шрифту машинки та ці відомості крамниця повинна переслати до відома місцевому КДБ. Машинка до писання в руках совітського громадянства рахується страшною зброєю проти режиму радянської держави, першої в світі "вільної" держави соціалізму! Як це трагікомічно виглядає! А чайже я не додав ані літери біль-

ше, ніж постійно чуємо з уст державних мужів цієї держави.

Яку пресу читають кияни? Так ранішня газета в руках мешканця Києва це, переважно, російська "Правда", або іноді "Ізвестія" тому, що там більше відомостей, а подані вони раніше, ніж в українській "Радянській Україні", де ці відомості бувають у більшості на слідуючий день. Це теж русифікаційний трік: втиснути до його рук і призвичаяти до російської газети. У вечери Київ читає "Вечірній Київ" тому, що іншої вечірної газети в Києві нема. Ця газета має великий успіх і по шостій годині вечора її вже тяжко дістати — наклад її невеликий. Читають її як українці, так і місцеві росіяни.

Існують в Україні теж часописи, котрі хоч виходять у Києві, але місцевому читачеві не продаються. Наприклад часопис "Вісті з України", який друкується виключно для еміграції в США і в Канаді. В Україні цих "Вістей" не дістанете та не довідаєтесь, які фантастичні є ці вісті, що проходять скомпліковані процедури редакційної косметики та цензури перед тим, ніж хвалитимуть американським "прогресивним" (читай радянофільським) українцям радісне і щасливе життя в ССР, а в Україні — особливо.

Господарське положення в Україні покращало в останніх роках, як рівно ж на території цілого Союзу, але стан господарки там є надзвичай мінливий, на що впливає багато чинників. В першу чергу — зло постачання й розподіл. Перспективи для господарки на будучину не є рожеві, бо відчувається інфляція, явище у всіх країнах східного блоку. Мінливість господарської ситуації в ССР ілюструє, наприклад, такий факт: у вересні 1966 року в Україні купівля харчових продуктів не була нічим рушена і комплікована, а в жовтні в Москві були черги та брак масла як теж інших харчових продуктів. Взагалі ціни йдуть вгору. Купити вартісну українську книгу в Києві є тяжко, але політичної макулятури є скільки забажаєте. Причини: малі наклади українських вартісних книжок, а велике заінтересовання вартісною книгою серед населення. Тяжко дістати теж народню кераміку, вишивані сорочки, особливо жіночі, вишивані рушники. Країці керамічні вироби продаються в спеціальних крамницях сувенірів за вільні валюти, т.з.н. для "капіталістичних чужинців". Легше ці речі купити у Львові, але ціни дуже високі. Вбрання, взуття і всі роди конфекції купити теж не легко. Як з'явиться товар, у крамницях великі черги, люди чекають зранку. Але, помимо всіх труднощів, киянки набули вже цілком європейський вигляд. Більшість мали модні, легкі літні плащі (до того ще іта-

лійського виробу), хоч в крамницях їх не видно.

Киянки гарні, як і раніше. Більшість оглядних повногрудих молодиць, дуже енергійних і сварливих. Молодше покоління жіноче — це модні, стрункі, як тепер у всьому світі. Щодо національної свідомості міського жіночтва, то в східній частині України вона проявляється більше географічно. В масі нема високої національної свідомості, але на західних землях положення значно краще. "Зрівноправнення жіночтва" проявляється, головно, на відтінках тяжких фізичних праць, як наприклад при будівлях, де жінки виконують тяжку некваліфіковану працю.

Більшість жінок працює в міських підприємствах: трамвай, тролейбуси, автобуси, чищення міста тощо. Характерно, що всі ці працівники й працівнички не мають одностроїв, чи спецодягу, а працюють в своїх вбраних — звичайно найгірших і роблять враження обшарпанців-паріїв. Тільки залізниці дають своїм службовцям однострої.

Чоловіча частина міста, в масі, виглядає фізично значно гірше від жіночтва, а вбрані вони теж гірше. Поважною причиною цього є "традиційна козацька прив'язаність до горілки", яка консумується в досить великій кількості. Вже нема тих "буржуазних" звичок пити горілку келишками, тепер вона п'ється шкляночками по сто, частіше двісті грамів.

Кажуть, що в алькоголі добре консервуються різні речі, що в практиці не зовсім підтверджується, особливо не підлягають консервації нерви, що керують язиком. Балакучість совітських громадян під впливом алькоголю часто прозраджує всякі цікаві відомості та люблять вони анекдоти. Згадаю тут про деякі з них. Так отож, коли кандидат до компартії відповідав на питання комісії фразами з підручників марксизму-ленінізму та газетними гаслами, один з членів парткомісії запитав кандидата: "Чому ви, товаришу, відповідаєте тільки книжними цитатами, а не подаєте своїх особистих поглядів і думок?" На це кандидат йому відповів: "Коли ж, товаришу я не погоджуся із своїми поглядами."

Висловлювались совітські громадяни про крилаті слова: "Ленін — партія". Отож, як всі знають, коли говоримо Ленін — думаємо партія* коли говоримо "партія" думаємо — Ленін. Так вже 50 літ: одне говоримо, а друге думаємо. Питався я в Києві, чому тепер мало чути в совітській пресі про змагання з капіталізмом? "Бачите, — відповіли мені знайомі — комунізм не може перегнати капіталізму тому, що капіталізм стоїть над прівою."

* Володимир Маяковський: поема "В. І. Ленін".

Кілька слів ще про алькоголь: міцні козацькі голови сприяють хіба тому, що на вулицях України п'яних видно мало, безперечно значно менше, ніж в Польщі, а спосіб їх заховання спокійніший як у поляків. Властиво причиною були високі грошові кари міліції.

Національна свідомість чоловічого населення східної України в масі, безперечно вища від свідомості жінок.

На цьому місці хотів би затриматись над рефлексіями пересічного українця київської вулиці, щодо українського питання вsovітській Україні. Від'їджаючи до Львова та до Києва, моя дружина була дуже неспокійна в зв'язку з тими відомостями, які приходили з України. Боялась вона інвігіляції, підслухів, тощо. Знова ж, коли приїхала, то набралася стільки відваги, що з цілком незнайомими зустрічними вдавалася до розмови та до критики всього, що їй не подобалося. Особливо гостро критикувала перевагу російської мови в щоденному житті східної України. Так, на підставі таких розмов, правда, досить небезпечних, можна було виробити собі середню поглядів і думок пересічного нашого київського громадянина, але громадянин свідомого свого українського походження. Найкраще ці думки висловив якийсь шофер автобусу, якого ми запитали про біжучі інформації. Назовім нашого співрозмовця "українським Кучеренком". Чекаючи на авто-таксі, яке він нам закликав телефонічно, моя дружина, як вже було її звичкою в Києві, почала висловлювати в розмові невдоволення русифікаційною хвилею, яка відчувалася у всіх ділянках життя в Україні. "Бачите, — казав наш "Кучеренко" — ми теж це спостерігаємо та не захоплені цим, але у нас є так — "скачи, враже, як пан каже", пережили ми довгі тяжкі часи, коли в 1941 році прийшли німці, Київ мав кілька тижнів вільного життя, наша земля була нічия. Хоч було тяжко під час війни, але люди жили як хотіли, без колгоспів, без зненавидженості адміністрації. Київ заговорив по-українськи, були бо сподівання і надії. Але тривало це коротко: відійшло військо, прийшла цивільна німецька адміністрація і російська мова заняла знову своє панівне положення. Надії гірко завели... Коли ж в 1943 році вернуласьsovітська влада, Київ був цілком російським"... Була це коротка, але ляпідарна відповідь, яка ілюструє відносини в Україні. Тому сучасний стан в році 1966 треба вважати навіть за дуже значне поліпшення. Такі думки ми чули всюди. Пересічний "Кучеренко" є в житті скептиком-реалістом, але імпровізатором з шостим чуттям "поможи собі, як уміеш". Він не є жодним

комуністичним достойником, а в більшості випадків навіть не партійним, якщо член партії, то тільки формально. Він добре бачить разочу диспропорцію зарібків поміж служницею-прибіральницею з 25-40 карбованців, вчителькою дитсадку, чи провінціяльної школи з 60 карб., пересічного робітника — 90 карб., наукового співпрацівника Академії Наук — 280 карб., офіцером — 400 карб. і вище та академіками й партійними чи державними достойниками, зарібки яких сягають до кількох тисяч. Про зарібки, наприклад, письменника Корнійчука, навіть говорити не приходиться, бо це совітський мільйонер. "Кучеренко" теж бачить ідеологічну ерозію комунізму. Бачить, що від комунізму лишились тільки гасла, що це режим державного капіталізму зі всіма проявами російського імперіалізму. Соціально-класовий поділ, як знаємо з розмов, бачить теж "Кучеренка", який не робить собі ілюзій, що він живе в безкласовій ленінській суспільності, яка вступає до епохи комунізму. Тому "Кучеренко" не вдоволений таким станом речей. Це викликує у нього впрост біологічне явище самооборони проти накидання пануючою верхівкою всього чужого, імпортованого з Москви. Активно це явище проявляється головно серед молодого покоління в Україні та у всіх національних республіках СРСР, які боряться проти російського імперіалізму та економічного визиску. Найгостріше цей відпір проявляється в балтійських республіках, Вірменії та Грузії, але існує він і в республіках центральної Азії.

Опір цей не проявляється, що правда, масово, але як Матціні та Гарібальді в Італії, як Конарські та Сцегенні в Польщі, Т. Шевченко в Україні не оглядалисіь чи за ними йдуть тисячі, але робили своє святе діло боротьби за волю народу. Усюди діяли гуртки ентузіастів не оглядаючись, чи за ними ідуть натовпи людей. Ті гуртки творили історію визволення своїх народів на шляху до самостійності.

Населення України сьогодні треба ділити тільки на дві генерації: старшу і молоду. Старша генерація складається з недобитків старої генерації та решток середньої, яка пережила другу війну. Ці два відломки є рештою пасивної та заляканої частини населення та вони в абсолютній більшості солідаризуються з існуючим станом, бажаючи тільки спокою своїх останніх днів існування, а до дисидентів належать тільки високосвідомі одиниці. Таких є мало, бо "комплекс страху", що був масово прищеплений совітською владою в страшних тридцятих роках, ще ділає в психіці цих верств.

41. Активність молодшого покоління. Неспокійний 1965 рік. Русифікація, протести, арешти, процеси.

Невдоволення положенням в Україні проявляється протестами молодшої частини нашого суспільства проти дискримінації української мови, що викликало в 1965 році масові арешти та кільканадцять політичних процесів. Помимо того, що процеси були при закритих судах, всі про це в Україні знають, а відомості про це дісталися теж за кордон. Політичні процеси були в Києві, Львові, Івано-Франківському (Станіславові) Тернополі та Луцьку восени 1965 року, але їх відгуки в різних формах відчувалися ще й під час нашого перебування. Засуджено 16 осіб, разом на 60 літ у виправно-трудових таборах суворого режиму (пересічно на особу три роки) за "буржуазний український націоналізм". Майже всі засуджені — молодь, яка виросла при совітській владі, виховалась у совітських школах. У чому ж проявляється буржуазний націоналізм засуджених громадян "суворої Української Радянської Республіки"? В тому, що вони піддавали критиці національну політику в Україні, поширювали "антисовітські" статті та матеріали, які піддавали критиці становище української мови в школах і в житті та русифікаційний курс в Україні. Під час процесів і після їх закінчення пройшла по Україні хвиля допитів і обшукув десятків осіб, як рівно ж короткотривалих арештів. Все це знова викликало низку протестів українського суспільства. Протести і запити окремих осіб були скеровані до членів совітського українського уряду, головно в справі закритих судів і сваволі КДБ, вбачаючи в цій сваволі рецидив терору 30-х років — що тривав аж до смерті Сталіна, який обезкровив український народ. Число запитів і протестів громадянства сягало до кількадесяти, а під тими запитами підписалося до 200 осіб. Навіть донецькі шахтарі виступили із запитом у "Правді" в справі русифікації та "злиття мов". Відповіль віл членів української совітської влади нікому не надійшла. Сумні спостереження і відомості мали мі під час своєї подорожі, але потішуюче в тому є те, що протягом останніх літ приходять люди до висновку, що з національною та економічною політикою в Україні не гаразд, що національно-політичне становище України не відповідає її конституційному становищу як суворої УРСР в Союзі Совітських Соціалістичних Республік. Національно свідомі українські комуністи протестують проти перекручування й недодержування принципів національної політики Леніна.

Вже з'являються думки поміж чесними комуністами (як не дивно, але правдоподібно такі утопісти ще є!), що в комунізм не можна грatisя, його треба впровадити в життя, або зрадити в ім'я "неделімої"! Хіба вони не розуміють, що ніякого комунізму в СРСР нема, а вже є (особливо після другої світової війни) "єдина неделімая Росія" з державним капіталізмом, який більш ніщівний, ніж європейський приватний капіталізм. Кремлівські володарі вже вирости з коротких червоних штанців революції та, як дорослі, вбралися в довгі штани російської великороджавності та імперіалізму (між іншим: за "розумної допомоги західно-європейських великороджав" в останній фазі війни.)

Як передбачливо писав про більшовизм в 1922 році М. Слонім:^{*}

"Коли мине оп'яніння, він (більшовизм) почне боязко вертати до життя напів мертві рештки знищеного минулого, але це буде вже в добі його занепаду". Добре це зрозумів Василій Шульгин (київський монархист-чорносотенник), який вернувся з еміграції до Росії, замінивши "своїй бившій радної Кіев" на Москву, де живе цілком вільно цей бувший ворог більшовиків, висловлюючи публічно думку, що "режими міняються, але Росія залишиться". Як бачимо, в устах російського монархіста, націоналізм дозволяється!

Крах комуністичної ідеології в СРСР тепер проявляється теж і тим, що після 50-ти літ режиму, який мав дати щастя народові та кожній людині зосібна, знова входить в літературу стара тема кривдження одиниці (література категорії порахунків) тема, яка була лейтмотивом поступової російської та української літератур у царській Росії, т.зв. тюрми народів. Тому до речі буде згадати про листsovітського письменника А. Солженицина на з'їзд спілки письменників СРСР (1967 р.) про станsovітської літератури. У цьому листі А. Солженицин між іншим пише: "Література, котра не є повітрям, яким дихає суспільність, котра не може інформувати про своє терпіння і неспокій, котра не може в потрібний момент перестерігати перед моральною, чи соціальною небезпекою, така література не заслуговує на ім'я "Література", таку літературу можемо назвати "гримом", така література тратить довір'я свого народу. Книги такої літератури не за-

* М. Слонім: "Рускіє предтечі большевізма" Берлін, 1922.

Термін "більшовизм" я вживав теж і у відношенню до сучасності, як окреслення злеформованого комунізму.

слуговують на те, щоб їх читалося, є це тільки макулатура.” Додатнім явищем в Україні є факт народження духу спротиву, що є люди, які відважно боряться з русифікацією, а посиленням для цього руху є те, що Україна не є сама, такі самі явища існують у всіх неросійських республіках СРСР. Цим тільки можна пояснити деякі зовнішні українські атрибути УРСР, та що ніхто не забороняє говорити по українськи, але робиться все, щоб населення саме не хотіло говорити своєю рідною мовою, щоб не потребувало української мови в своєму щоденному житті, крім вживання її вдома. Звичайно, що це не оправдує положення справи та нас як націю, навпаки, нас обтяжує особливе міське населення з його малого ступня національною свідомістю. По великих університетських містах України, де вчаться негри та представники інших східних народів, а головно африканських студентів, вони нагадують українцям про ”національну свідомість”. Негри підкреслюють, як у них буйно розвивається рух до плекання навіть діялектів окремих племен, а в Україні нехтується виробленою, літературною мовою великого народу.

Русифікаційна політика класично відбувається на природнім приrostі українського народу. Так в 1913 році говорилося про 37 мільйонів, перепис 1926 року в Україні дає 29 мільйонів, плюс 7 мільйонів українців, які мешкали в РСФСР, разом знову біля 37 мільйонів. То саме подає перепис 1959 року (37 міл.). Російський народ за цей час збільшився в два рази маючи теж величезні воєнні втрати (1897 р. 55,4 міл., 1913 р. 60-70 міл., 1959 р. 114,1 міл.).

Які причини ”стабільного” числа українського народу? — Обезкровлення нашого народу терором аж до смерті Й. Сталіна в 1953 р. та процес денационалізації, який продовжується ще й тепер. Згідно з переписом з 1959 року тільки 87,7% українців визнають українську мову своєю рідною мовою, коли у росіян 99,8%, у литовців 97,8%, у естонців 95,2%, у кіргизів 96,7%.

12,3% українців визнають своєю рідною мовою російську мову. Це велика пляма на честі нашої нації, за що не можемо та не сміємо нікого обвинувачувати!

Економіка України дає дещо до думання чесному громадянинові УРСР і тоді, коли він має тільки ”територіальний” патріотизм. Так у 1960 р. Україна віддала союзному бюджетові 6288,5 мільйонів, а одержала від союзного бюджету через переворзіл 1118,0 міл.. Це вистарчаюча характеристика ”економічної політики” центрального совітського уряду.

Яке положення української школи? Наша мова підлягає все більшій дискримінації, що видно по зменшенні українських шкіл. У 1927 році, згідно з офіційною совітською статистики, в містах України в укр. школах навчалося 97% дітей, а в 1958 році тільки 21%. У Києві — столиці УРСР, а 1958 році в українських школах вчилося 22.000 учнів, а в російських школах — 61.000 учнів. Відношення числа українських шкіл до російських у Києві, в 1966 році було як 1:15. Дух української школи, властиво, ворожий всьому рідному. Українським дітям вбивається в голову теорія вищості російської культури та мови, що столиця нашої "батьківщини" (офіційно "вітчизни") є Москва, а Київ це головне місто республіки. Майже у всіх вищих школах викладова мова є російська.

Існує в СРСР ціла система дискримінації та русифікації неросійських народів, яка скерована особливо гостро проти нашого народу, як чуженаціонально, найбільшого в Союзі. Примусова русифікація в науці провадиться п'ятьма способами з метою поменішання кadrів української інтелігенції. Головну увагу звернено на вищі школи. Засади цієї дискримінації є слідуючі: 1. Підпорядкування вищої освіти неросійських народів московському центру та її русифікація. 2. Партийна селекція осіб, які вступають до вищих шкіл (особливо лихі її наслідки для українських кандидаток). 3. Централізований партійний нагляд за кадрами для наукового підготовлення та за наданням їм наукових ступенів і звань. 4. Зосередження в руках московського центру розподілу по республіках наукових кадрів усіх національностей. 5. Централізований розподіл фінансових засобів на науку та особлива дискримінація при цьому України.

Чи це все не є нав'язанням до кінця XIX століття, коли прихильний до нас російський академік Ф. Коріш з обуренням писав з приводу виступу одного з членів царської Державної Ради, що "історическое прізвание России обруслеть всю нерусское і оправославіть всю неправославное"?

Цікава є статистика книжкової продукції, але вона переважно подається по цілому Союзі. Так за роки 1956-1960 кількість наукових книг українською мовою є 3,9% а російською 77,0% (в цілому СРСР). Фахова та технічна українська література має особливо малі наклади не тільки в порівнанні з російськими, але теж в порівнанні з мовами інших народів Союзу.

Технічно-інформаційні матеріали, що видаються мовами окремих республік:

республіки (деякі)	друкованих аркушів всього в 1960 році	з того мовою республіки	%
Азербайджанська	380	124	32
Вірменська	186	55	30
Естонська	300	228	76
Киргізьська	333	67	20
Латвійська	600	300	50
Туркменська	64	30	50
Українська	510	102	20

Так бачимо, що українських технічних книжкових видань виходить тільки 20 відсотків із загального числа видань, які виходять в Україні, коли в Естонії їх виходить 70%, а в Туркменії 50%. Україна стоїть на тому ж рівні, як Киргізія.

Українська преса в 1950 році мала 972 газети (з загального числа в Україні 1192), а в 1963 році вже тільки 765 (з загального числа газет 2366). На закінчення короткого перегляду стану української культури затримається на особах найвищої еліти української совітської науки, нашими деякими совітськими академіями.

Ілюстрацією національної свідомості академічних олімпійців може бути випадок засновання третього дитсадку для дітей співробітників УАН-у Святошині біля Києва. Мав це бути третій російський садок, тому група співробітників АН УРСР заинтересованих у цій справі подала заяву президента АН Б. Патонові (в такій справі аж президентові АН!) з проханням, щоби хоч третій садок для дітей осади співпрацівників був український. Переглядаючи заяву й підписи співробітників, президент АН УРСР зі здивованням зазначив, звичайно, по-російськи: "А я даже не знал, что там столько українцев!"

Переходячи в Києві біля будинку президії АН УРСР я зауважив на стіні будинку велике оголошення про смерть академіка з виразно-українським прізвищем, але воно було надруковане по-російськи. Можливо, що цей академік, помимо українського

прізвища, був росіянин, але й в такому випадку президія Академії повинна була видрукувати оповістку (клепсидру) хоча б у двох мовах, а не лише по-російськи.

Сучасний 48-літній президент АН УРСР академік Борис Патон, спеціаліст електрозварювання, є сином відомого професора київського Політехнічного інституту, Євгена Патона, бувшого вице-президента АН УРСР. Як батько, так і син є росіяни французького походження, колоністи. Слава сина в ділянці металургії та електрозварювання далеко не сягає слави його батька, який дійсно був визначним вченим. Проміння слави батька та абсолютна безхребетність і слухняність партії висунули цього par excellence буржуа на становище президента АН УРСР, в члени ЦК КПУ і в кандидати ЦК КПРС.

Взагалі велика частина нашої наукової еліти в Україні, під оглядом національної свідомості, є нижче всякої критики. Причини русифіаторської політики центрального совітського уряду, як і його експонатів, членів уряду УРСР, треба вбачати не тільки в "злих москалях", але у великій мірі, в нашій сучасній "еліті" в совітській Україні. Безхребетність і самопониження цих людей проявляються у всьому, в дрібницях їх щоденного життя. Так академік Білодід змінюється в "Белодеда", коли виступає в Москві, чи виїздить за кордон: Корнійчук — в "Корнейчука" (ще ліпше було б в "Корнейчукова"), а Підгірний став уже, правдо-подібно назавжди, "Подгорним". До речі: донька академіка Белодеда, бувшого міністра освіти УРСР, вчилася у Києві в російській школі. Знаєте бо, добрі люди, це краще та й перспективи в житті (совітському) матиме більші й кращі. Дякуючи та-кім явищам у "вищих сферах" русифікація прибрала такі форми, як за царських часів. Людина виховується від дитсадка і в українській школі в трактуванні рідної мови як меншевартісної.

У розмовах з деякими мешканцями Києва, на запитання, чому вони говорять по-російськи, чому не вживають у щоденному житті рідну українську мову, чуєте відповідь — "так удобнее".

42. Російська імперія — СРСР.

Як це все подібно до відносин, які існували в царській Росії — наприклад в 1912 році. Перед мною лежить річник літературно-громадського місячника "Українська Хата", який виходив у Києві за редакцією П. Богацького. (1909-1914 pp.). Дорогий чита-

чу в Україні! для тебе цей цікавий журнал є "табу", бо лежить в засекречених фондах, або може вже й знищений як "ідейно застарілий". Отож у цьому "ідейно застарілому" журналі, в річнику за 1912 рік на стор. 111-127 і 225-235, А. Товкачевський вмістив свою статтю "Будинок на піску", або "Собіраніє Русі Петром Струве". Є це полеміка поміж автором і П. Струве, в якій знайдете всі ті самі твердження та максими, які тепер чусте щодо українського питання. П. Струве доказує нам і всім інородцям про вигоди користання російською мовою, як другою рідною мовою, як спільною "койне"^{*} народів Росії. Струве вважає, що створення середньої і вищої школи з українською викладовою мовою є "штучною та зовсім не вправданою розтратою психічних сил населення" й зрештою закінчує: "Не маючи нічого проти культурних праґнень, як пестування місцевих, звичаєвих і мовних особливостей, я свідомо й рішуче висловлююсь проти загострення цих місцевих тенденцій до політичного й культурного парткуляризму, який відкидає "общерусскую" культуру та її орган і символ — "общерусский язык"... "Національна стихія в єдиній Росії мусить бути теж єдина". Не протестуючи проти признання права Російською Імператорською Академією Наук, українській мові, як мові самостійній, Струве згоджується, що українська мова з лінгвістичного погляду повинна стояти поруч з російською, але "з вузько-лінгвістичного погляду з дуже значним застереженням і обмеженням". (П'єтр Струве — російський політик і економіст-марксист, редактор ліберального "Освобождения", пізніше діяч кадетської партії та, остаточно, міністер у генерала Врангеля. Ворог українського руху.)

Відповідь автора статті в "Українській Хаті" А. Товкачевського цьому російському поступовому (колись) діячеві старої царської Росії, в скороченню є слідуюча: "Тепер багато чуємо в Україні про вищість російської культури. Отож "виравніваніє по вищому уровню" не стойте ні в якій суперечності із стремлінням до національних форм життя.

Бути національно свідомим українцем не значить тим самим відмовитись від вищої культури взагалі, а російської зокрема" (стор. 230). Далі А. Т. пише: "Струве нам українцям пропонує іти шляхом скромного місцевого розвитку, але ми українці бажаємо бути нацією, хочемо мати все своє: від першої читанки

* койне — (грецьке) спільна мова.

до загальної патології та кристалографії, від народної пісні до перекладів Овідія, Гете, Варлена, або Верхарна".

У тому самому річнику "Української Хати" (1912 р.) є ще друга стаття цього ж самого автора А. Т. "Поцілунок Іуди Українському Народові" (стор. 202-210), вона є відповідлю якомусь "малоросові" (псевдонім — "Старий Українець"), який висловлюється за українські школи, які, як виходить з його писання, були б засобом русифікації.

Як ці думки Струве і українського ренегата слово в слово відповідають сучасним тенденціям і писанням (наприклад "Правди", дивись далі) прогресивних елементів і комуністів.

Тому на місці згадати промову українського письменника Леоніда Новишенка на п'ятому з'їзді письменників України в листопаді 1966 року (дивись "Літературна Україна" ч. 93 з 25. XI. 1966). Леонід Новишенко був змушений боронити право на існування української мови як в 1912 р. на сторінках "Української Хати" це боронив мазепинець А. Товкачевський. Мусите знати однаке, шановні читачі, що Л. Новишенко не робив це з власного і глибокого переконання, а з наказу партії. Далі не можна було мовчати. Сам О. Новишенко належить до правовірних синів комуністичної партії, який завжди стояв і стоїть на становищі "боротьби з українським буржуазним націоналізмом" в усіх проявах життя в Україні, є він відомий "сталінівець".

Але спираючись на промову першого секретаря КПУ П. Шелеста про "принципову єдність національного й інтернаціонального в сучасній радянській культурі та потребі бережливого ставлення до української мови", Л. Новишенко продовжує: "Слід сказати, що за останні роки в питаннях розвитку національних культур і національних мов народів Радянського Союзу ми зустрічалися з неправильними поглядами, що суперечить ленінській національній політиці. Ми досить часто згадуємо, в зв'язку з цим ім'ям А. Агаєва. Як теоретик він величина поки-що не значна. Але біда в тому, що за Агаєвим, чиї одіозні виступи з'явилися років чотири-п'ять тому, стояли дуже впливові на той час, нахили до вольових рішень, тенденцій волюнтаризму, суб'єктивизму, які завдали немалої шкоди теж і в інших галузях життя нашої країни. Тому його виступи викликали широкий і тривожний відгук майже у всіх братніх літературах. Фактично в статтях Агаєва містилась вимога ліквідації національних мов і переходу письменників на мову російську.

Знаменно, що на ліквідаторські спроби Агаєва гідну відпо-

відь дав представник великої російської літератури, наш друг письменник Володимир Солухін. Приємно відзначити, що зовсім недавно, в "Правді" з'явилася стаття тов. Баграмова присвячена питанням міжнаціональних відносин в наш час, в якій з тверезих, чітких, справді партійних позицій, висвітлюються проблеми розвитку національних культур і національних мов народів СРСР на сучасному етапі.

Але чи розвінчені з усією силою наукової аргументації неправильні погляди, подібні до Агаєвських, а головне — чи розробляється з належною глибиною позитивна, справді конструктивна концепція розвитку культур соціалістичних націй в період будівництва комунізму, а також і на подальші часи? Ні, цього сказати не можна. Як не дивно, за останні роки у нас не було жодної спроби здійсненити синтетичну, капітальну теоретичну працю на тему "Ленін і національне питання"... Викликає подив, більш того, рішуче заперечення, позиція деяких авторитетних органів у питання мовознавства. Я маю на увазі одну з передових статей у журналі "Вопроси Языкоznания", яка, що правда, була опублікована в 1962 році, але й досі серйозно не спростована. Називається стаття "XXII съезд КПСС і задачі ізученія закономрностей розвитія соврем'яньних національних язиків Советського Союзу".

Автори цієї статті доводять, що національні мови Союзу, з погляду своєї "перспективності", розподіляються на три групи. До першої групи вони відносять мови, які мають надійну перспективу подальшого розвитку, називаючи серед них мову російського народу а також вірменську, грузинську, литовську, латиську та естонську. Друга група, на думку авторів, уже зараз приречена на історичне зникнення, оскільки, мовляв, ці мови й тепер функціонують лише в побутовій сфері. У третю групу журнал виділяє ті мови, які, поки-що мають перспективу, але дуже обмежену, тільки тимчасову перспективу тому, що вже зараз сферою їхнього вживання є тільки художня література, трохи — преса і ще деяка частина роботи в початковій школі. Мені здається, що така "класифікація" є цілком антинауковою. Хочу звернути увагу також на те, що в статті журналу немає і згадати про мови двох, найбільших після російських, народів Радянського Союзу: мови української та білоруської. Чому? Невже мовознавці, які складали й редактували статтю, забули про них? Ясно, що справа не в цьому.

Просто, як це легко догадатись, автори вважають, що

українська й білоруська мови не належать до "перспективних", хоч і не говорять про це вголос... Не протиставлення російської мови та мов братніх народів, яке об'єктивно випливає з подібних концепцій, а братнє співробітництво цих мов у всіх сферах щоденного життя, такою на мій погляд повинна бути наша позиція. Шкода, коли відгомін спрощених поглядів потрапляє і в серйозні, сумлінні праці. Мій особистий друг, старий літературознавець і критик, який багато зробив для розвитку і зближення національних літератур К. Зелінський в своїй статті, що була не так давно надрукована в "Літературній Газеті", висловив одне твердження, з яким не можна не сперечатись. Беручи, як привід, чисто індивідуальний випадок Ч. Айтманова, який почав писати киргізькою мовою, а потім перейшов на російську, він намагався побудувати широке узагальнення, — мовляв, мова такого маленького народу (до речі: цей народ має свою Союзну республіку) вже не може задовольнити письменника, бо дає обмежену читацьку авдиторію і, щоб мати ширшу авдиторію, він повинен кидати свою рідну мову. Фактичний парадокс тут полягає в тому, що світове визнання високоталановитий Ч. Айтманов здобуває саме тоді, коли його твори друкувались з приміткою "п'єревод с кіргізка".

І по-друге: як міг такий досвідчений літературознавець затути, що в нас є великі письменники малих народів?...

У деяких теоретичних статтях, присвячених проблемі міжнаціональних відносин, можна зустріти твердження ніби раніше, до Великої Вітчизняної війни, головний наголос клався на поняття розвітву національних культур, а тепер, на сучасному етапі, цей наголос кладеться вже на поняття їх зближення. Я гадаю, що це механістичне умогляднє положення не має під собою достатніх підстав. Ми повинні пам'ятати, що в цих питаннях не можна зробити жодного кроку без усвідомлення глибоко діялектичної єдності обох цих процесів, насправді не віддільних один від одного: з одного боку розвітві культури соціалістичних націй, а з другого боку їх взаємозближення. І таке широке розуміння суті справи зобов'язує нас держати порох сухим проти всяких відступів від ленінізму і нехтування національними інтересами...

Адже шкода від тенденцій, які відбилися у виступах А. Агасєва, полягає не тільки в тому, що вони намагаються нав'язати нам грубо невірні рішення, але й в тому, що вони викликають у деяких людей таку ж односторонню реакцію, закривають їм очі на

життя та примушують бачити їй відчувати лише власні "національні болі", ставлять їх в ущербну позицію вічного скаржника, вічно ущемленої людини, а інколи їй просто збивають на ідейні манівці, на яких так звана "національна свідомість" стає альфою і омегою всієї людської мудrosti. Поклавши руку на серце — хіба ми можемо закривати очі й на цю небезпеку?!

"Яке щастя, що в нас є ленінізм!"...

Стільки сказав, верніше мусів сказати навіть один з яничарівsovітської влади в Україні, але поспішив знайти теж небезпеку націоналізму поміж нашими "протестантами". Всякі інші коментарі зайві. Подані рядки самі за себе говорять, на скільки це небезпечна акція.

Останні рядки Л. Новицького про "щастя ленінізму" виглядають такими гранітовими хвилерізами, які захищають нас від всіх небезпеч, а тому необхідно згадати "погляди великого Леніна" на національне питання на території б. Росії та на українську справу. (Дешо про це вже згадувалося в першій частині).

Так В. Ленін і його партійні товарищі в роках 1917-1924 дуже "прихильно" відносились до творення українським народом свого життя.

"Ми — писав Ленін — скажемо українцям: як українці ви можете улаштовувати у себе життя, як хочете. Але ми простягнемо братню руку українським робітникам і скажемо їм: разом з вами ми будемо боротися проти вашої і нашої буржуазії".

(Ленін: "О національно-колоніальному вопросе" стор. 466. Теж Ленін про Україну. Кіев, 1957.)

"Метод загострювання соціальних колізій суспільства та підбехтування деклісовых сил у чужій країні, щоб ту країну опанувати, бачимо на прикладах ставлення Москви до України вже з середини XVII ст. Уже тоді московські емісари, оперті на московську мілітарну силу і московську розвідку, намагалися посіяти ворожнечу між українським селянством та біднішим козацтвом з одного боку і українською аристократією — з другого. Московський уряд, що в себе дома скріпляв найстрахітливіші форми кріпацтва, в Україні намагався виступити в ролі оборонця селян, козаків, міщанства проти молодої української аристократії, старшини у якої було більше зрозуміння до політичних інтересів України, аніж у інших верствах населення". (Ю. Бойко: Російські історичні традиції в большевицьких розв'язках національного питання" стор. 143). "Цей метод "захисту соціальних низів" застосовувано не лише в Україні. У XIX стол. його розви-

нено і тактично удосконалено в боротьбі проти польського національно-визвольного руху.

"Говорити в імені народних мас чужої нації проти їх верхівки — метод знаменито засвоєний большевиками та застосований в роках Жовтневої революції, мав численних попередників"... (Ю. Бойко, стор. 150).

Визначний більшовицький політик 'О. П'ятаков у справді самовизначення аж до відділення народів б. Росії, (Самовизначення аж до відділення проголосили більшовики на заранні своєї влади) говорить: "Коли ми економічно об'єднуємо, будуємо один апарат, одну Вищу Раду Народного господарства — одне управління залізницями, один банк і т. д., то все це преславне "самовизначення" не варте виїденого яйця. Це — або просто дипломатична гра, яку в деяких випадках треба грati, або це гірше, як гра, якщо ми беремо це по-серйозному. Для нас, для членів партії пролетаріату, ми повинні сказати відверто, що само собою розуміється, такої незалежності ми припустити не можемо. Там, де пролетаріят переміг, там повинно відбуватися негайно об'єднання і одну лінію ми повинні вести" (VIII З'їзд рос. ком. партії, 18-23. 3. 1919, "Книгоіздат", Москва-Петроград, стор. 69-70). Поставлення справи, як бачимо, цілком відверте та можна сказати, навіть, що чесне. Пам'ятаймо, що був то 1919 рік. На такій самій позиції стояв теж Ленін, але вирізнявся тільки в тактиці, це його славнозвісне кругтійство-тактика. На виступ 'О. П'ятакова на цьому ж VIII з'їзді Ленін відповів: "Товариш П'ятаков тисячу разів правий, що нам потрібна єдність, але треба боротись за неї пропагандою, партійним впливом, створенням єдиних професійних союзів."

Ще значно раніше, бо на еміграції, на партійному суді РСДРП, під час спору з меншевиками, після статті, в якій Ленін оскаржив меншевиків, що вони продалися буржуазії, він — Ленін так схарактеризував мораль: "В боротьбі з противником належить завжди вживати виразів, які викликатимуть в юрбі найгірші підозріння". На завважу, що це що написане не є правою, а є брехнею та, що такі виступи неморальні, Ленін відповів: "Хто це вам, товариші, сказав, що я маю засади та прихильник моральності? — В моєму словнику такі поняття не існують! Моя засада — революція! для її успіху всі дороги й середники допускаються!"* Непідпорядковання деяких керівників партійних чин-

* Ф. А. Оссендовський: Ленін. Познань 1930, стр. 148-149.

ників тактиці Леніна, коли він вже був тяжко хорий та не міг авторитативно перевести в життя свою лінію, наповнили його неспокоєм щодо збереження "нової російської червоної імперії" та під тим враженням Ленін пише: "До питання про національності, або автономізацію" подаючи рецепти тактичного поступу в цих справах. Так як і раніше, в праці "Про національно-колоніальне питання (на стор. 514) де Ленін писав, що "національні рухи мають перспективи лише в союзі з Росією, без якої їм нема рятунку", так теж і в останній вищезгаданій праці Ленін просаджує свою стару теорію та практику. Про політику наступника Леніна "великого Сталіна" всі знають добре, а то що сказав Н. Хрущов на ХХ з'їзді КПСС при обговоренні питання ліквідації нацменшостей в добі сталінського терору, особливо населення України, що "ліквідація української меншини не вдалася тільки із-за неможливості переселення кількості майже 40 мільйонів — для цього не було теренів."

На закінчення цієї сторінки невдячності до наших "єдино-кровних" братів, ще коротенько про "братерське" відношення до нас М. Горького та Ф. Гладкова.

Незабаром після повороту з Капрі (десь 1923-1924 р.), М. Горький публично задемонстрував свою зневагу до нашої мови, заявляючи, що перекладати його твори на українську мову непотрібно, бо їх кожний читач зрозуміє теж і в мові російській. Протест проти такого виступу М. Горького в тих часах вимагав від нашого письменника О. Слісаренка великої громадської мужності та, разом і з іншими його "помилками", коштував йому життя. Автор відомого совітського роману "Цемент" Фьодор Гладков при відвідинах комуни "Авангард" на Запоріжжі, висловився про нашу мову ще краще, коли говорилося про її розвиток. Свої великородзинницькі погляди він висловив так: "Зачем возрождать петровскую епоху, зачем гальванізировать украинский язык, который покрылся уже прахом.*

Всьо єто толькo тормозіт розвітіє соціалістическаво строительства... Українскіє пісателі хотят конкуріровать с russkimi пісателями, а виходит — только абез'янічают". Таким чином, як бачимо, проголошення права "національного самовизначення аж до відокремлення" з особливим наголосом на недоцільність

* Антоненко-Давидович: "Воскресіння Шельманка", журн. "Життя і Революція" II, 1929, стор. 95.

реалізації цього права завдяки, мовляв, інтернаціональній єдності інтересів трудящих, було найбільш рафінованим способом збереження основного масиву російської імперії.*

43. Симпатики Совітів і закордонні комуністи про СРСР.

Повертаючи до дому з України, переїхавши щасливо кордон СРСР, цієї країни "свободи і соціалізму", зводив я підсумок вражень своїх з враженнями і думками кількох визначних закордонних комуністів і симпатиків комунізму, котрі оголосили другом свої думки про устрій і життя в СРСР. Думки їх будуть особливо цікаві на тлі того всього, що я бачив і про що тут згадую. Багато вже написано на цю тему у вільному світі, але мало з того знають наші брати в Україні. Тому я вибрав тільки цікавіші думки чотирьох визначних: двох письменників, одного комуніста-політика та одного визначного філософа.

Андре Жід — французький письменник і нобелівський лавреат — був великим симпатиком Совітського Союзу надіючись, що ця країна принесе багато нового для людства, але того нового в найкращому розумінні цього слова. Після своєї триомфальної подорожі по СРСР в 1936 році при нагоді похорону М. Горького, його розчарування були такі великі, що він написав книжку "Повернення з СРСР". Головні думки його книги є слідуючі: "Кілька років тому я писав про любов і захоплення Совітським Союзом спокушений, єдиним у своєму роді, експериментом. Я вимріяв з цього починання велетенський поступ, імпульс, який може пірвати за собою все людство. Якщо можна бути свідком такого відродження та присвятити йому своєї існування, тоді дійсно варто жити". Але в часі перебування в СРСР він побачив що: "У Совітському Союзі раз на завжди встановлено, що про кожне питання — байдуже про що йде мова — може бути тільки одна думка правильна. Кожного ранку "Правда" впоює народові що він мусить знати, думати, у що вірити... Зникнення капіталізму не принесло радянським робітникам вимріяної свободи. Визиск набрав тепер в СРСР такої непрямої, такої прихованої та хитрої форми, що робітники не знають хто має бути відповідальним за це. Переважна більшість з них живе біль-

* Ю. Бойко: "Російське історичне коріння більшевизму" стор. 14.

ше як злиднено... Бідні там все ще існують і їх надто велика кількість. Я мав надію, що не знайду там вбогости та заради того я ішав до СРСР. Але там на вбогість дивляться з погордою, так немов би це було щось образливе, або злочинне; вона не викликає співчуття чи благодійності, а тільки зневагу.* Робітник, за всіма правилами мистецтва, обдуруений, йому закляпано уста, йому зв'язані руки і ноги так, що опір став просто неможливим. Хто хоче піти вгору, той дуже просто, мусить стати донощиком. Наслідком цього ніхто нікому не вірить... Але смертельно-нешасним робила мене свідомість, що існувало ще все те, що мене так відштовхувало: класові привелей, які я вважав назавжди знищеними".

Говард ФАСТ — американський письменник, який в 1943 році вступив у комуністичну партію США та був її активним діячем, після ХХ з'їзду КПРС зовсім змінив своє відношення до комунізму. Коли, після цього з'їзду не сталося жодних змін і Н. Хрущов пішов слідами Й. Сталіна, Г. Фаст виступив з партії та видав книгу "Король Голій". Г. Фаст пише: "Н. Хрущов у промові до совітських письменників сказав: "Сила радянського суспільства в тому, що партія їй народ становлять єдність!" Багатьом людям наведено твердження здається сумнівним, але тільки той, хто провів найліпші роки свого життя в комуністичній партії, може з повнотою зрозуміти як потворно і невірогідно фальшиве це запевнення Н. Хрущова. Комуністична партія та народ не становлять єдність і мільйони комуністів на світі бачуть, що Н. Хрущов бреше. Навпаки: партія є аrenoю затягих і безоглядних боїв, а єдність утримується чистками та крівавими репресіями. В організмі партії існує сталій антагонізм між масою членів і проводом та його апаратом."

Мілован ДЖІЛАС — друга особа після президента й маршала Б. Тіта в державно-партийному апараті 'Огославії', був активним будівничим комунізму. Як відомо, він розійшовся з Тітом, був засуджений югославським судом на довгу кару та написав книгу "Нова Кляса", яка вийшла друком у 1955-1956 роках.

Мілован Джілас пише: "Громадянина в комуністичній системі постійно мучить власне сумління і страх, чи він не поповнив якого гріха. Він завжди боїться, що муситиме доводити, що він

* дивись "Мої враження з київської вулиці". §40.

не ворог соціалізму, як за середньовіччя, неперестанно треба було доводити відданість церкві. Навіть під комунізмом люди думають! Так, і вони думають інакше ніж наказано. Їх думання має два обличчя: одно — тільки для себе, а друге, призначене для загалу, офіційне... "Високопреосвященики" є одночасно поліцаями і власниками всіх засобів, якими користується людська душа для передачі своїх думок — пресою, кіном, радієм — і так само всіма засобами, які тримають людину при житті: харчами та дахом над головою. Чи не досить цього, щоби модерний комунізм порівняти з релігійними сектами?..."

Берtran РАССЕЛЬ — відомий англійський філософ і математик, має великі симпатії до соціалізму, чому раніше виступав дуже часто в обороні СРСР. У своїй книзі "Бог, що не був Богом" Рассель показав на прикладі СРСР, як диктатура доходить до терору. Б. Рассель пише: "Історія бачила багато догматичних диктатур, а їх перебіг не є ніяк втішний. Із зasadничих помилок історичного, психологічного і філософічного порядку, з неминучою логікою походять теж всі огідні риси комунізму. Первісно комуністи, не взявши ще влади в свої руки, роблять спроби здійснити економічну рівність, що завжди була декларованою метою комунізму. Пізніше свідомо була введена економічна нерівність і сьогодні в Росії, за наявними даними, більша ніж у будь-якій іншій країні світу"...

Думки цих трьох людей вільного світу та одної з диктаторської Югославії доповнили і підтвердили мені те, що я бачив власними очима під час свого перебування в Україні та, здається, не потрібують ніяких коментарів.

44. 50-річчя жовтня, ми і може нове українське "рісорджіменто"

У своїх спогадах я багато уділяю уваги положенню у східній Україні, що може викликати у читача запитання — чому? Тому, що на західних землях, які живуть спільним життям з рештою українських земель тільки 23 роки, не так ще закорінилася совітська задуха, а терор був тільки чверть століття, а не пів століття, та й не в такій силі. Тому й обезкровлення українського народу там не таке катастрофальне. Зрештою багато сказаного є спільне для всієї території України.

У цьому році (1967) маємо страшний ювілей: 50-річчя жовтневої революції, влади більшовиків та їх "здобутків", які вони так гучно розголошують у світі. Це сумний ювілей-білянс

45 мільйонів людських жертв, жертв розстрілів, громадської війни, голоду, терору й концтаборів у країні, яку так помпезно названо Союзом Совітських Соціалістичних Республік. Але як вона далека в дійсності від соціалізму і від союзу ця сучасна країна диктатури та державного капіталізму!

Після смерті совітського Торквемади та десталінізації, правда, дещо змінилося — не мордують так масово, як раніше, але багато ще потече води у Дніпрі до того часу, коли в Совітському Союзі, а головне в Україні запанують елементарні права людської свободи.

У великий мірі це залежить теж від нас, від того молодого українського громадянина, який тепер твориться, який бореться сам за своє національне існування й за свої економічні й культурні здобутки та права, бо прав на існування нації й на її свободу "не роздаються", їх здобувається боротьбою. Подарована свобода є іншою відміною рабства, а правдиву свободу треба самому здобути!

Початки цього руху треба вбачати в діяльності творчої молоді 1962-1963 рр. та її розгрому, що започаткував Н. Хрущов у березні 1963 р. Рух творчої молоді пройшов як буря по цілій Україні та ця буря дала життєдайну воду-силу до зросту нового типу людини.

Може це початки нашого нового "рісорджіменту", бо попередня доба відродження була коротка, тривала тільки 20 літ (1903-1921), а повними грудьми вона віддихнула всього тільки кілька літ (1917-1920). Російська реакція після революції 1917 року в новій формі російського більшовизму вже в 20-х роках з успіхом почала наступати на українське відроджене життя. Ми ще не встигли закріпити свої здобутки і позиції як в практичному житті, так і в психиці народу, ми ще не перестали думати категоріями етнографічної маси, а вже нас тиснув свою колосальну силою новітній російський імперіялізм.

На жаль український народ є одним з найбільш спізнених поміж слов'янськими народами в своєму національно-культурному відродженню, бо мав винятково несприятливі історично-політичні обставини, хоч помимо всіх тяжких ударів, особливо останнього півстоліття, він не піддався та виявляє велику силу життєздатності. Безперечно виникне у читача теж питання, чи цікавляться в Україні еміграцією? Так, цікавляться, але як джерелом творення культурних та історичних цінностей, які не можуть зараз творитися в Україні. Теж, як джерелом відомостей інфор-

маций про Україну в світі. Радіомовлення закордонних станцій по-українськи слухають в Україні дуже багато людей помимо перешкод. Більшість слухачів зважує українські закордонні радіомовлення, особливо американські. Взірцем для нас могли би бути польські закордонні радіомовлення "Вільної Європи". Цікавляться теж в Україні діференцією політичних напрямків на еміграції, але тільки цікавляться, бо виразних симпатій нема до жодних відламів.

Про стару еміграцію з часів визвольної боротьби вже, майже ніхто, нічого не знає, а про наших націоналістів дещо знають, але симпатій нема з огляду на хибну політику минувшини, нерозумну в сучасності, як і поділ на відлами, взаємно з собою конкуруючими. Натомість є більше зацікавлення українськими демократичними угрупованнями чи партіями на еміграції. Чи взагалі вони є? питалися у Києві та Львові — чому про них нічого не чути?

З подорожі по Україні вернувся я з доброю вірою в будучину. Коли казав я, що уявляв собі положення в Україні після другої світової війни гіршим, то мої знайомі поблажливо сміялися та казали: "Ви певно забули, що народ наш твердий та не піддається найстрашнішому теророві". Пережив наш народ дуже тяжкі часи, але тепер знова відроджується, кристалізується. Чекає нас ще боротьба десятиліть. Будучину нашу не належить, однак, бачити в чорних кольорах.

Такі були репліки наших братів у УРСР.

Подібні враження були теж і в мене. Напевно ми не будемо в найближчих десятиліттях 50-ти мільйоновим народом свідомих і гордих громадян, процент "тоже українцев", які вважатимуть свою рідною мовою російську мову, напевно, значно збільшиться. Відпадуть, зрештою, від нашої нації всякі Патони, Падгорніє, Новіченкі та багато інших, але будемо може все ж 37 мільйоновим скристалізованим народом. Тип "ваньки-встаньки" Підгорного-Падгорнаво наша нація не потребує.

Коли мої "Роздуми" дістануться до рук наших братів в Україні, то хай вони знають, що ці думки не є відокремлені — таких, що так думають є багато в Україні та по-за її кордонами. Не про устрій нам іде, а про свободу народу на рішення прав до свого життя. Ми — за дійсними суверенними правами України, щоб народ сам рішав про свої національні та економічні справи, а Україна щоб не була об'єктом російського неоколоніалізму. "В своїй хаті своя сила і воля і правда!"

Після слово.

На закінчення вважаю за потрібне зробити кілька пояснень щодо обставин, в яких писалися ці спогади. Деяку фрагментаричність своїх спогадів мушу пояснити причиною їх писання у винятково складних обставинах життя за залізною заслоною. Трапляються тому в них іноді повторення деяких фактів, бо уже написані деякі частини не були у мене на руках, переховувались далеко, а я не знав, чи дістану їх колись знова до своїх рук. Часом я їх вже і не бачив. Фрагменти їх друкувалися (наприклад в 1964 році), про що я довідався значно пізніше. Перерви в писанню окремих частин були довгі, спомини я писав протягом п'яти літ, покажчик до них дав ще понад рік праці, а далі ще треба було часу на дрібні поправки і доповнення.

Все це робилося у вільні хвилини поміж зарібковою працею, в умовах дуже неспокійного та непевного життя.

Події, в своїх спогадах, я старався подати об'єктивно, без прикрашування, але свідомо не уникав моментів негативних, часом і дражливих, бо гдав, що подавати все тільки в сяйві є каригідне нарушування історичної правди. У нашій мемуаристиці, однак, практикується писати тільки про від'ємні, або тільки про гарні та ясні моменти новітньої історії нашої боротьби, замовчуючи, здається свідомо, негативні явища й тіні. (Наприклад спогади Ол. Шульгина в "Українській Літературній Газеті", Мюнхен 1956-1960). Свої думки я адресую нашому молодшому суспільству по двох сторонах залізної завіси, суспільства, які за 25 та 50 літ мають значно відмінну психіку. Тож у моїх спогадах є моменти, які не завжди однаково будуть зрозуміли в Україні та в еміграції.

Тому, молоді, старайтесь мене зрозуміти!

Був я свідком двох революцій в Україні (1905 і 1917), учасником наших визвольних збройних змагань і бою під Крутами — нашими Тернопілями; двох світових війн, свідком кількох європейських повстань і державних переворотів. Знав я особисто В. Винниченка, М. Вороного, М. Грушевського, Д. Дорошенка, С. Дністрянського, С. Єфремова, М. Зерова, О. Кошиця, Є. Коновалця, М. Лисенка, Л. Ліницьку, Д. Левицького, О. Лотонького, А. Мельника, О. Олеся, І. Огієнка, С. Петлюру, В. Прокопенка,

повича, С. Рудницького, М. Садовського, В. Старосольського, В. Самійленка, С. Смаль-Стоцького, Л. Старицьку-Черняхівську, І. Стешенка, М. Тишкевича, І. Фещенка-Чопівського, Є. Чикаленка та багато інших наших визначних громадян. Віл свого професора математики, який був особистим знайомим В. Ульянова-Леніна, чув я багато про "найбільш людяну поміж людей людину" (вираз В. Маяковського), яка післала на розстріл мільйони людей за чисті руки та інший спосіб думання, про людину, яка була егоцентриком і повна азіяtskyкої жорстокості.

Чи не мав я про все це згадати, чи не мав я записати те, що чув, що бачив? Чи не мав згадати, в якій атмосфері виріс, жив, що творило мій світогляд і впливало на нього?

А жив я довго в Києві, Відні, Празі й у Варшаві, відвідав протягом свого життя багато європейських країн, що вплинуло на моє прив'язання до європейських культур. На моє виховання і національну кристалізацію мав вплив мій дід і мій вуйко П.З., жертва російського царського і більшовицького режиму. Вплив вуйка був на мене сильніший, ніж вплив батьків. Не абиякий вплив на мене мали рівно ж наші поети Микола Вороний та Олександр Олесь — наш відомий ліричний поет, який "сягнув найвищих шевченківських верховин нашої поезії", що мусів ствердити, навіть у Совітській Україні, М. Рильський (Олесь, Поезії. Київ, 1964, стор. 19, рядок 2-й здолу). Був він тою людиною, яка мала рішучаший вплив на моє остаточне скристалізовання під національним оглядом, ще в Києві. Тому я зачав і кінчаю свої "Роздуми" словами поезії О. Олеся, такої глибоко-змістової та разом такої простої:

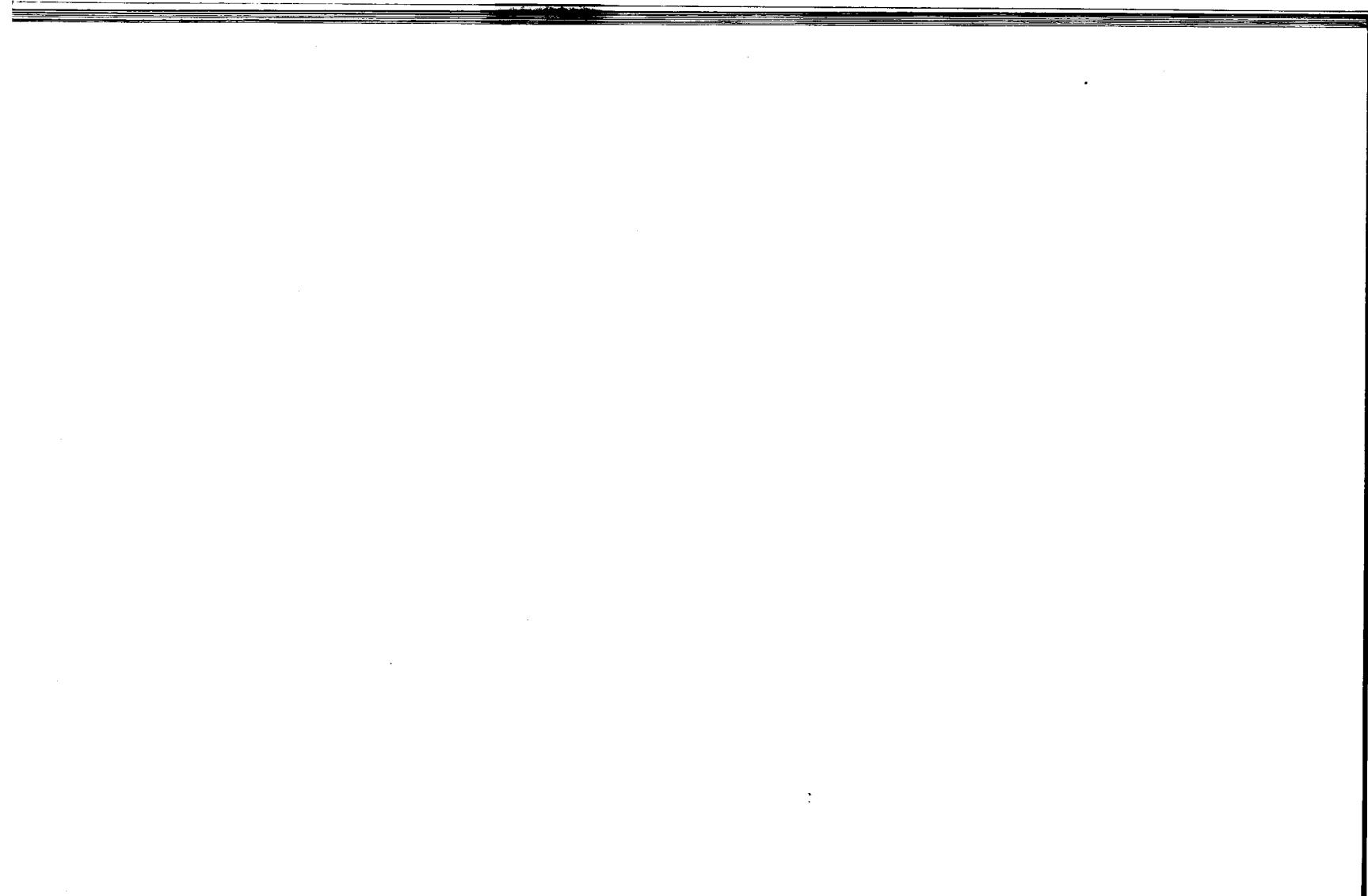
*"Стріляйте, вішайте, катуйте,
Пануйте в селях і в містах,
Стократ з собою федеруйте
І розпинайте на хрестах.*

*Зерно посіяне в негоду
Кріавим маком розцвіте
І прийде воля для народу
І зайде сонце золоте!"*

О. Олесь: "Чужиною" стор. 53

Листопад, 1967 р.

ДОДАТОК

1. Київ. Дещо з його історії.

Київ — місто моїх юнацьких років, де я прожив від дитинства до молодих літ і покохав його першим коханням. Та як не кохати Київ?! Хто знає Київ, знає, що це сонячне, прекрасне місто повне зелені.

Майже чотирнадцять століть тому назад виріс на крутому березі могутнього Дніпра наш Київ, але перші людські оселі на місці сучасного Києва з'явились вже в часі пізнього палеоліту.

Від невеликого поселення до одного з більших сучасних міст Європи — такий славний, історичний шлях Києва. Багато, дуже багато разів переживав він війни, руйнування й пожежі. Але помимо того ще склонилися деякі пам'ятки старого Києва. Звичайно тих пам'яток значно менше ніж має їх Прага, Рим, Париж — міста, які не понесли таких страт і знищень в старих віках і в останніх світових війнах ХХ століття.

Розложився Київ мальовничо на високому правому березі Дніпра в густозеленій місцевості забудовані гарними будинками різноманітної щодо часу й стилю архітектури. Поседнання гарної архітектури з природними умовами у Києві є дуже влучне. Легкі величаві обриси старовинних храмів зливаються з пишною зеленністю та якби виростають з горорізби прибережних горбів. Київ можна зарахувати до тих міст Європи, що мають найбільше зелені, бо площа зелених насаджень Києва сягає понад 45 тисяч га. Крім того навколо Києва є перстень лісів, які його оточують зі всіх сторін.

Історія Києва сягає до самих початків людської культури. Археологічними розкопами в Києві доказана послідовна зміна епох: палеоліта, неоліта, бронзи, трипільської і скитської культур, аж до нашої ери, культури античного періоду, а пізніше давнє та постійне замешкання слов'ян антів і полян. Вже починаючи VI стол. письменні джерела затримують за Києвом його ім'я. Нестор-літописець 900 років тому записав найдавніші перекази про заснування Києва: "Та було три брати, одному ім'я Кий, а другому Щек, а третьому Хорив і сестра їх Либідь. Сидів Кий на горі, де нині узвіз Боричів, а Щек сидів на горі, що нині зветься Щековиця; а Хорив на третій горі, що од нього прозвалася Хоривиця; і створили град в ім'я брата свого старішого і дали ім'я

йому Київ. Кий княжив у роді своєму... тут життя своє скінчив; і брат його Щек і сестра їх Либідь ту померли".

В часи існування тут могутньої держави, в Х столітті, центр міста був розташований на горах понад Дніпром поміж річками Либіддю та Поганою. Місто оточували вали та дерев'яні стіни. Протягом Х та XI століть місто постійно збільшувалось і послідовно можна говорити про місто Святослава, Володимира та про велике місто Ярослава. Рештки багато разів перекопаних та збільшених валів скоронились до наших днів у різних районах центральної частини старого міста. Доказом існування укріплень є руїни "Золотих Воріт" (або "Золотої Брами"). В X-XIII стол. Київ вже був головним містом Київської Руси-України та одним з найбільших політичних і культурних центрів тодішньої Європи. Київ у ті часи провадив велику торгівлю з країнами Заходу та Сходу та створив свою питому високу культуру й мистецтво. Як вже згадано, Київ порівнююче мало має пам'яток, які добре скоронились до наших часів. Найбільш значною архітектурною пам'яткою економічного, політичного й культурного розвитку Києва того часу є собор Св. Софії вибудований біля 1037 р.

Побачити Софію часів Ярослава Мудрого можна тільки побачивши внутрішню частину собору, бо там скоронились мозаїка й фрески, що мають світове значіння для історії мистецтва, а зовні собор був забудований прибудовами в XVII стол. Мозаїки Софійського собору дивують кожного відвідувача своєю величиною, надзвичайною композицією та багатством колориту. Київський Софійський собор є знаменитим історичним пам'ятником архітектури різко відмінної від кожної галузі сучасної йому візантійської архітектури. Сполучення веж і галерей з пірамідалальною композицією основного багатобанного масиву, хрещаті стовпи, надзвичайні мозаїки та фрески дають підставу вважати собор Софії, як витвір нашої національної архітектури. Софія як пам'ятник має не тільки національне, але й світове значіння.

Під'їзжаючи до Києва першої половини ХХ стол. залишнюючи чи Дніпром, не кажучи вже про інші шляхи, тільки в малій мірі можна було побачити в зовнішньому вигляді міста виразні риси великого промислового чи торговельного центру. У Києві око не вражають ряди високих фабричних димарів, із вікон закупрених фабричних будівель не чути гаміру й стукоту, не тягнуться кілометри фабричних осель та передмість. Звичайно були та є в Києві великі промислові підприємства, але вони розкидані по різ-

них кінцях міста й немов губляться серед загальної панорами міських житлових будинків і численних зелених садків.

Київ, з його більш як півмільйоновою людністю в роках першої світової війни (у літі 1918 р. його людність сягала понад 800 тисяч, а тепер, 1966 р. 1,120,000, не дістав у спадщину великих фабричних будівель, ні великого торговельного й розподільчого значіння. В процесі своєї тисячелітньої культурної творчості Київ нераз міняв центри, де переважно купчилися творці, носії та споживачі цієї культури. У Х-ХII століття творчість, література пісенна, бібліотеки й школи, майстерні мальярів — обслуговують князів, вельмож, дружину, духовництво й через те купчаться переважно на площі так званого старого Києва — міста Володимира та Ярослава, по нагірних монастирях, особливо в Лаврі, Видубичах і т.ін. Навколо цих центрів зосереджується культурна творчість і за литовсько-польської доби, коли удільні князі литовські, феодальна аристократія та монастирі — знов таки в старому Києві та на Печерську — керують творенням і споживають нові культурні цінності, зберігають стари.

Після повстання України проти Литви та Польщі, керівна роль переходить до торговельно-промислового Подолу, де київське міщенство на спілку з запорозьким козацтвом утворює братську школу — пізніше колегіум, нарешті (в 1701 році) академію. Поруч з Подолом велике культурне значіння зберігає Лавра з її широкою друкарнею. І тільки в першій половині XIX стол., за цілковитої перебудови та перепланування Києва, з перенесенням Крем'янецького ліцею та заснуванням Київського університету творчий культурно-науковий центр пересувається зі старого Києва й Подолу на захід. Тут серед горбів та ярів виростає велетенський будинок університету.

До 1830-х років на захід від старокиївських валів і Золотої брами було поле, що помалу знижувалось у бік долини ріки Либіді (Либеді), куди на ту пору кияни незрілка ходили ще на полювання. Року 1887 цар Олександр III стверджує новий план Києва, що, об'єднуючи поодинокі залюднені частини розкиданого міста в одно ціле, передбачав і дальнє залюднення місцевості на захід від старого міста. Згідно з планом мали бути тут широкі вулиці, які й розпочато прокладати посеред поля. Починаючи з 1837 до 1842 року університет був єдиний будинок на цих просторах. Згодом з проведенням вулиць Великої Володимирської, Караваївської, Фундукліївської, Бібіковського бульвару, як називались у давньому Києві вулиці навколо універси-

тету, ці квартали забудовуються будинками, де живуть переважно професори, навчителі і студенти й так виникає своєрідний "Латинський квартал".

Збудовання нової фортеці на Печерську та примусове переселення його мешканців на нові місця сприяли швидкому залюдненню не тільки місцевості навколо університету, але й вздовж шляху на місто Васильків (вулиця Велика Васильківська) і на схилах гори до долини ріки Либеді. Так утворилася так звана "Нова Будова" ("Новое Строение"), або Либедський район міста. Шодо району університету, то він ступнєво обrostав новими та новими культурно-освітніми установами.

Київський університет Св. Володимира виник із шляхетської Крем'янецької гімназії (на Волині), яку відкрито було в 1805 році за діяльною участю відомого діяча польської освіти Тадеуша Чацького. Року 1819 гімназію перетворено на т. зв. Волинський Ліцей, який досяг був великого розквіту ("Волинські Атени"). Після польського повстання 1831 року ліцей перенесено до Києва з усіма його допомічними інституціями: землемірною школою, бурсою для бідних, з друкарнею, кабінетами, величезною бібліотекою, ботанічним садом, тощо. Перенесення ліцею до Києва збігалося з проектом заснування тут університету, з загальною метою зросійшити край. В 1833 році ліцей перетворено в університет і урочисто відкрито 15/27 липня 1834 року в складі факультетів філософського (з відділами історично-філологічним та фізично-математичним) і правничого. Пізніше, в 1841 році до них долучився теж медичний факультет. Спочатку університет був у випадкових, найманіх приміщеннях на Печерському, а в 1837-1842 роках на показаному від самого Миколи I просторому місці побудовано грандіозне, як на ті часи, спорудження, прямоугутне в плані, з великим внутрішнім двором. Проект будови університету склав професор архітектури Петербурзької Академії Мистецтв — Вікентій Беретті. Він працював як головний архітектор будівель університету від 1835 року аж до смерті в 1842 році. Будова університету монументальна формами, з портиком із восьми йонійських колон і мальовниче розробленим заднім фасадом з півкруглими бічними павільонами зверненими до ботанічного саду. В павільйонах цих містилися католицький костел (зачинений після польського повстання 1853 р.) і православна церква (ліквідована 1918-1920 роках). Закінчив будову університету син В. Беретті, теж професор архітектури, Олександр Беретті.

Не вважаючи на русифікаційну мету, з якою київський університет був заснований, і яку великою мірою виконав, університет цей, як найкращий в Україні, відіграв велетенську роль в розвитку науки і культури, виховав тисячі культурних робітників. Багато його професорів були знані в Західній Європі. Помимо утисків адміністрації чимало українських видатних учених працювало в університеті. Студентство київського університету відіграво видатну роль в розвитку революційних рухів у Росії та в Україні. Після революції 1917 року в будинку університету містились короткий час український університет і народний університет-політехнікум. Тепер це державний університет ім. Т. Шевченка.

Бібліотека київського університету була однією з найбільших і найцінніших у колишній Росії. При університеті був заснований ботанічний сад, про який годі не згадати. Цей великий ботанічний сад веде свій початок від ботанічного саду колишнього Крем'янецького ліцею, багато рослин якого було перевезено до Києва. Місцевість, яку віддано під сад, мала глибокі яри та голі горбки. Енергійними заходами проф. Р. Траутфеттера та садівника Гохгута сад одначе засновано й він почав розвиватися. В добі перед революцією сад розподілявся на дві частини: горішню відкриту для публіки та долішню біля оранжерей, що мало суто науково-дослідний характер. Своєю гарною густою рослинністю та численними мальовничими кутками сад мав добру славу серед мешканців Києва.

Найбільші в Києві збірки матеріальної культури, що належали державній установі, це були колишній Археологічний музей і Мюнц-кабінет при київському університеті. Основу першому покладено знахідками аматора археології К. Лохвицького в 1834 році. В половині XIX стол. при тодішній київській духовній академії на Подолі виникає Церковно-Археологічний музей. Він зосереджує свою увагу, окрім археології, ще й на маллярстві, зразках будівництва, культових речах усіх народів, гравюрах, тощо. Як університетський так і академічний музей мали характер закритих установ при навчальних закладах і не обслуговували широких верств суспільності.

Десь біля року 1888 гурток київських вчених та громадських діячів порушив був справу про утворення в Києві прилюдного музею, але губернатор не поставився прихильно до цієї думки. Тільки в 1894 році утворився громадський комітет для збудування музею, який згодом перетворився в "Товариство Старини

та Мистецтва". Це товариство вибудувало на добровільні внески будинок музею. Першим директором музею був український громадський діяч Біляшівський, який керував цим музеєм аж до 1928 року. Проект будинку в грецькому стилі й виконання його належало в більшості архітекторові В. Городецькому; скульптурні роботи виконав скульптор Саля. В 1909 році музей переходить від свого напівприватного існування в завідування міністерства торгу й промисловості. Тільки після революції музей став державною установою, як Всеукраїнський Історичний Музей ім. Т. Шевченка. Характером своїх збірок він став національним музеєм України, що своїми великими, систематично дібраними збірками охоплює матеріальну й мистецьку культуру України, відколи з'явилася на її території первісна людина аж до наших часів. Музей вибудований в центрі міста, недалеко Хрещатика. З бувшої Царської площа, закінчення Хрещатика, розгортається дуже гарний вид на музей.

Недалеко відсі, на горбку над Хрещатиком стояв Михайлівський "Золотоверхий" манастир, заснований, начебто, митрополитом Михайлом на початку XII століття. Був він однією з найстаріших пам'яток будівництва в Києві. Собор манастиря заснований був князем Святославом Із'яславичем в 1108 році, зруйнований татарами за Батия й Менглі Гірея та відновлений на початку XVI ст. і в XVII столітті коштом Богдана Хмельницького та Івана Мазепи. Будови й брами були виконані в стилі українського бароко. В соборі знаходилися дві незвичайні цінні різьби XII стол. "Св. Йздші", крім того мозаїка й фрески українських майстрів XII стол., як теж іконостас, коштом Івана Скоропадського. Михайлівський манастир був ушкоджений під час визвольної боротьби в роках 1918-1920 і пізніше розібраний соціальною владою. Був це вандальський вчинок більшовиків укоронований вибудуванням на місці, де був манастир, величезної палати комуністичної партії України.

Близько від місця, де стояв Михайлівський манастир, на кручи понад Подолом стоїть Андріївська церква в стилі рококо, за проектом архітектора Бартоломео Растреллі (1774). Цей прекрасний, стрункий, в ясних барвах храм, положений на високій кручі, видно далеко з-понад Дніпра, та творить він специфічний мальовничий силует Києва, разом з пам'ятником Св. Володимира, що стоїть на протилежній кручі. Недалеко біля Андріївської церкви є електричний узвіз до Подолу, який колись був одним з найбільших узвозів у колишній Росії. Збудовано його елек-

тричне бельгійське т-во й трамвайнє підприємство, що було перше на території бувш. Росії, як і київський трамвай. В 1929 році узвіз був значно продовжений через приватні садиби із зручним виходом на центральну артерію Подолу.

Протилежна круча, це т. зв. Володимирська гора, що круто, двома терасами обривається в долину Дніпра. Звідси відкривається один з найкращих київських краєвидів на Дніпро й всю його долину — Поділ, Пріорку, Куренівку, Пущеводицький ліс, Вишгород, села й ліси за Дніпром, Труханів острів з його будовами "на палях", на мальовничі схили гір на південь від Володимирської гори — Купецький сад, "слобідки" за Дніпром і Ланьюговий міст зруйнований в 1920 році під час війни. Недалеко від того місця тепер побудовано новий міст через Дніпро, т. зв. міст Патона.

Пам'ятник кн. Св. Володимиrowi побудовано на другій терасі гори. Згідно з ідеями російської державності, особливо модними за часів Миколи I. — "православія, самодержавія і народності", пам'ятник мав ушанувати в особі кн. Володимира, заснователя православія й "російської" держави. Пам'ятник поставлено над місцем, де, згідно з літописом, відбулося охрещення киян. Пам'ятник має незвичайну форму: на квадратовій базі зі сходами стоїть високий восьмигранний постамент у формах псевдо-візантійської та російської архітектури миколаївських часів. Стіни цього постаменту одягнуті чавуном, прикрашені барельєфним виображенням охрещення киян. На стінах постаменту були написи "єдинонеділімческово" змісту. Написи ці усунені болицькою владою в 20-их роках. Угорі, на круглій прикрашенній гірляндами квітів та іншими оздобами підставці — постать кн. Володимира в довгій мантії, з хрестом у руках.

Первісний проект монументу належав петербурзькому скульпторові В. Демут-Малиновському (1843).

Виконання нинішнього пам'ятника, відкритого в 1853 році, належить скульпторові П. Кльодту фон-Оренсбургові. Пам'ятник Володимира є найстаріший із статуарних монументів Києва.

Головною артерією торговельно-промислового життя Києва, вже від середини XIX століття, є Хрестатик. Є це долина поміж Старим містом і Печерським. Долина ця була перехрещена іншими долинами, або балками — звідси назва: перехрещена, або хрестата долина — Хрестатик. За давніх часів вона була покрита лісом, де кияни полювали та розвіщували свої приладдя, щоб ловити звірів ("перевісище"). Ця місцевість була незабудо-

вана аж до XVIII стол. На плані Києва 1790-х років у районі Хрещатика не зазначено жодного будинку й помічені вони лише на дорозі до Лаври, лесь у районі теперішнього історичного музею. Ці будинки, певно, були будиночками шинкарів, що мали свій притулок у малозалюдненій місцевості, але на шляху від Подолу до Печерського. Розділ Польщі, перенесення кордону від Києва на захід, перенесення контрактового ярмарку з Дубна до Києва (1797), сприяють розвитку Києва. Починається поширення міста та забудування порожніх місць. Тоді то (1797-1803 рр.) теж в районі Хрещатика починають парцелювати ділянки для заселення. Дістають їх головно київські багатії та урядовці; тільки 1/3 ділянок припадає на пайку міщан і купців.

Одною з перших будов на Хрещатику був будинок постійного театру і ампіровий будинок дідича Головінського, але вони вже давно не існують. Після великої пожежі на Подолі в 1811 році, Київ почав розбудовуватись по новому плану з прямыми вулицями та великими площами. Значну частину торговельних підприємств було перенесено із знищеного пожежою Подолу на Хрещатик, або, тоді ще, Хрещату долину, яка зачала наново забудовуватись. Ця вулиця сполучала в собі всі частини розкиненого міста й стала його центром. Архітектура Києва від того часу велась в напрямку класицизму та ампіру, які й надавали головні архітектонічні риси місту.

Забудовання Хрещатика йшло дуже поволі аж до 1837 року, коли затверджено новий план Києва. Разом з новим планом на розвиток Хрещатика впливає теж збудування на Печерську фортеці, бо мешканців цього району виселили на інші місця. Важливим чинником у розвитку Хрещатика було те, що сполучення Києва із заходом йшло саме через Хрещатик і його продовження — Васильківський шлях (пізніше Велика Васильківська вул.). На Басарабському майдані були шлягбавми, де перевіряли пашпорти. Тут же містилися заїзди тощо. Також особливу вагу мало центральне положення Хрещатика поміж Подолом, Печерським та Старим Києвом і не надто високе розташовання.

У другій половині XIX стол. на Хрещатику виникає низка цікавих ампірових будинків, незрідка з крамницями, що надавало йому вже тоді характер торговельної вулиці. Наприкінці 1870 років Хрещатик уже остаточно придбав значення головної вулиці міста, та не вважаючи на опозицію мешканців Подолу, тут будують міський ратуш. Всеросійські виставки в Києві 1897 та 1913 рр., великі підприємства, банки, готелі тощо теж відбилися на бу-

дівництві Хрещатика. Своє значіння Хрещатик затримав від того часу постійно, бо став торговельним і адміністративним осередком міста. Тогочасні умови створили відповідний характер будівництва цієї вулиці — переважно в стилі улюбленого тоді "віденського ренесансу" й "модерна".

Район, що тулився до головної артерії міста, також мав найкращі крамниці, великі житлові будинки, готелі, театри, цирк, ресторани, різні установи та клуби. Хрещатик починається від бувшого Царського майдану де з ним перехрещуються головні артерії, що йдуть до Подолу, Печерського та старого Києва. На схід від майдану — широка смуга садів.

Ідучи вгору від Хрещатика Прорізною вулицею, на розі Пушкінської вулиці міститься палацик жидівського комерційного діяча Зайцева, вибудований в "мавританському" стилі. В XIX стол. в добі його збудовання вважався він за один з кращих у Києві. На початку ХХ стол. був там жидівський клуб "Конкордія", а після революції 1917 року винаняв це помешкання Український національний клуб, третій український клуб Києва, спадкоємець другого клубу "Родина", що до 1914 року містився в значно біднішому помешканні на Володимирській вулиці, коли зараз же з початком першої світової війни був зачинений російською владою.

Узгір'я на південь від Хрещатика (Хрещатої долини) за часів Київської держави звалося Клов. Наприкінці XI стол один з ізгуменів Печерського монастиря Стефан, що ченці його скинули з ігumenства, збудував тут на Клові новий монастир. Будова монастиря ще не була закінчена, коли монастир спалили половці (1096). Про долю монастиря й усієї місцевості навколо нього після татарської навали історичні джерела мовчать. Згодом уся місцевість належала Лаврі, що збудувала тут свій хутір, а близько 1744 р. з нагоди приїзду цариці Лизавети Петрівни — Кловський позаміський палац. Навколо цього палацу розпланували великий липовий гай з довгими прямими, в стилі доби Людовиців алеями. Дещо згодом серед смуги гаїв, що йшли вздовж схилів гори до Дніпра, в 1747-56 році, будують царський палац, а гай перетворюють на "Царський сад". Недалеко палацу, вздовж головного шляху, що провадив на Поділ, виникають будови упривілейованих осіб і членів губерніяльної адміністрації. У 1811 році в колишньому Кловському палаці відкрито Першу гімназію, а навколо з'являється ціла низка аристократичних палаців. У 1830-х роках, коли поширювали Печерську фортецю й ліквідували за-

для цього цілі тамтешні мешканальні квартали, Липки (так зачали називати цей новий район Києва) почали інтенсивно забудовуватися. У ті часи вони дійсно були липовим гаєм, але Липки кінця ХІХ стол. вже зовсім не мали лип. За генерал-губернатора Левашова (1833-1896) мальовничий липовий гай нещадно вирубали і прибрали прямі, як стріли вулиці, одна з яких звалася Левашівською. Рештки колишнього гаю збереглися лише по окремих садках навколо Кловського палацу й в деяких садибах.

На місці пізнішого Маріїнського парку в XIX стол. був великий пляш-парад обсаджений стрункими тополями.

Характер виключно шляхетсько-адміністративної частини міста, якому відповідали й будинки з стрункими білими колонадами, в стилі класицизму, Липки зберігали до кінця XIX стол., коли через економічну еволюцію міста, як і усієї бувшої Росії, серед будівель родовитої аристократії поволі зростають нові будови, що належать представникам торговельного, чи промислового капіталу. На початку XX стол. тут вже стоять численні палаці чи котеджі київських мільйонерів. Будинки на зміну класичному стилеві приймають еклектизм — мішанину стилів: мавританського, (що дуже любили жидівські багатії) Людовика XVI, ренесанса, готики, бароко, неогрек та інші. Розмах будівництва на передодні першої світової війни позначається в збудуванні на Липках великих та високих, як на ті часи (6-7 поверхів), житлових будинків, а серед них і велетня "хмарочоса" — будинок Гінзбурга, що мав 12 поверхів.

До найкращих садів Києва першої половини ХХ стол. (яких у Києві було і є дуже багато) треба зачислити т. зв. Царський сад і сад Купецького зібрання, який фактично є продовженням Царського саду. Ці сади розложилися на схилах київських гір, що утворюють смугу решток залисень вздовж Дніпра. Царський сад розплановано на початку XVIII стол., а впорядковано й переплановано в середині XVIII стол., коли він увесь був тісно звязаний з царським палацом. В кінці XIX стол. частину саду відокремлено, під назвою палацового саду, на потреби палацу, а решту було віддано до вживання громадянства. У долішній частині саду, де в XVIII стол. був чималий ставок, згодом містився парквар'єте "Шато де Флер". У Купецькому саді влітку відбувалися відомі симфонічні концерти. З кручі того садку розгортається ча-рівна панорама Дніпра. Тут же в дерев'яному будинкові літнього театру, майже рік-річно грава українська трупа П. Саксаганського, а пізніше Колесниченка.

У весь цей комплекс садів з його краєвидами на Дніпро, справляє дуже гарне враження, бо в цілому комплексі не зісвано його природні дані.

Направо від цих садів, на кручі вздовж Дніпра, знаходиться Аскольдова могила, що за давнім переказом й літописом була місцем, де поховано забитого з Олегового наказу, київського князя Аскольда (882 р.). В старі часи стояла там невеличка Микольська церква. Навкруги могили Аскольда, місце це, за тих часів, коли складали київський літопис, було власністю якогось Олми, який поставив на Аскольдовій могилі дерев'яну Микольську церкву. У XVII стол. будинок церкви на Аскольдовій могилі мав характерний для українського дерев'яного будівництва вигляд — з трьома зрубами й трьома банями. Року 1810 дерев'яну церкву замінила мурована ротонда з півсферичною банею та мальовничою колонадою навкруги. У XIX стол. ця характерна для доби класицизму будова стала за один з найулюбленіших у киян та відвідувачів Києва закутків міста. Навкруги було розміщене кладовище, що мало могили відомих киян, а поміж ними, видатних міщан і купців. Тут теж поховано весною 1918 року героїв українських Тернопил-Крутів. Після установлення радянської влади кладовище було цілком зліквідане, лишилась тільки ротонда.

Сходячи вниз до Дніпра під Царським садом у глибині балки, недалеко від берега ріки стоїть пам'ятник Магдебургії, чи "нижній пам'ятник Володимирові", або "Пам'ятник Хрещення". Пам'ятник має вигляд мальовничої рустованої колони тосканського ордеру, що вгорі завершується банькою й хрестом; долишня частина колони — на квадратових рустах. Весь низ монументу зроблений у вигляді квадратового павільйону, підпертого по боках рустованими пів-арками, які утворюють вгорі поміст з балюстрадою. У середині міститься басейн з водою. Це найдавніший монумент з існуючих тепер київських монументів, який поставив 1802 року київський магістрат, який тоді дуже побоюався, щоб Києву не довелося безповоротно втратити старовинну автономію, засновану на магдебурському праві і зв'язані з нею привілеї. Нагодою до постановлення монументу було несподіване затвердження магдебургії царською владою, яка й перед тим і після того послідовно нищила всякі рештки місцевого самоврядування. За місце для монументу обрано джерело, що текло з гори де, як переказує пізніша легенда, ніби-то Володимир хрестив своїх синів. У XVII-XVIII стол. тут стояла

капличка.

На схід від цих місць, на горах понад Дніпром розложилась Києво-Печерська Лавра — чоловічий монастир, заснований у XI стол. митрополитом Іларіоном у печерах. Перша дерев'яна мала церква була збудована в 1062 році, а перша кам'яна, головна церква — в 1073 році. В XI-XII стол. Печерська Лавра стає осередком боротьби за незалежність української церкви та її культурної праці. Печерська Лавра була, майже до кінця XVIII стол. разом з Могилянською Академією носієм української культури. Лавра дуже часто підлягала руйнованню під час наїздів, з котрих найбільші були в 1096 році (половці) та в 1240 і 1483 (татари). Школа Печерської Лаври в злуці з Братською школою дали початки славної Київської Могилянської Академії. Церкви Печерської Лаври — церква Різдва та церква Вознесення є гарними зразками українського бароко, які разом з іншими будовами, як цілість, творять визначний архітектурний ансамбль. Починаючи з XIX стол. Печерська Лавра перестала бути осередком української освіти та стала опорою російського абсолютизму й русифікації. Від часів революції, після встановлення совітської влади Лавру перетворено в музей української старовини: Державний Історично-культурний заповідник. В останній війні Печерська Лавра була дуже пошкоджена.

Ціла історія Києва та його роля, як культурно-творчого центра, тісно зв'язана зі старою Київською Академією, що в XVII та XVIII стол. була не тільки навчальним закладом, але й значною мірою творила тодішню українську культуру: науку, театр, літературу, музику, мистецтво й позначилася величезним впливом на культурі всього європейського сходу.

Засновання "Братських шкіл", або "школи елліно-словенського й латино-польського письма", з якої виросла пізніша Академія, було одним з виявів упертої боротьби мас української людності з заборчою політикою польської адміністрації й фанатизмом католицького духовенства, що рішучо наступало на Україну, Литву, Білорусь та інші землі, які входили до складу тодішньої Речі Посполитої. Найактивніший опір цьому наступові робило міщанство організоване в братства. До міщанства долучається й друга сила: козацтво.

Київське братство засновано 1615 року і того ж року заможна землевласниця Галышка (Лизавета) Гулевичівна дарує свій великий пляц посеред Подолу для заснування на ньому монастиря й школі "дітям як шляхетським так і містським". Братство

з'єднується з цією фундацією і тим самим дає міцну базу новозаснованій школі. Незабаром до Братства вписується все запорозьке козацтво. Чималою мірою коштами тодішнього гетьмана П. Конашевича-Сагайдачного будується посеред садиби велика дерев'яна, з п'ятьма банями церква, під якою пізніше і поховано (1622 р.) самого Сагайдачного.

Протягом першого існування школи напрямок її, природня річ, схоластично-клерикального навчання був грецько-слов'янський, але Греція під той час була в глибокому занепаді, сама щораз більше переймаючись західними впливами. Щоб успішно боротися з наступом польського клерикалізму, один із провідників боротьби — Петро Могила засновує в Лаврі нову школу на зразок латинсько-польських колегій (1631), що викликає хвилювання з боку міщан занепокоєних можливим упадком Братської школи. Наслідком компромісу обидві школи — Лаврську та Братську на Подолі — поєднано й починається розквіт "Могилянської колегії". Могила прагне зрівняти її з Krakівською Академією, але польський уряд не дозволяє дати їй назву "академії" й забороняє викладати вищі науки. До школи запрошують найвидатніших тодішніх українських вчених з західною освітою, які розпочинають палку полеміку з письменниками езуїтами та уніятами. Могила збудував так само першу студентську "бурсу" й мурowanу трапезну, що зберіглась донині. Багатьох учених, що викладали тут, так само вихованців нової школи, Могила виряджав за кордон й там вони вдосконалювали свою освіту. Не було новиною, що перші київські студенти вчилися в паризькій Сорbonі ще в XIV стол. і вже тоді здобували там магістерські ступені. Основну структуру колегії академія зберігла аж до початку XIX стол. Курс навчання був 12-річний, а навчання подібне до всіх тогочасних західно-европейських шкіл мало схоластичний характер — лекції викладалися мало не виключно латинською мовою. Тим не менш стихійний попит на освіту викликав низку важливих фактів — вихід у світ граматики Мелетія Смотрицького (1619 р.), що над століття вживалася, як єдиний підручник мови.

Доба Хмельниччини та руйни тяжко позначилася на колегії: вона нераз горіла, руйнувалася (1651, 1658, 1665). У другій половині XVII стол. Колегія відбудовується та, як розсадник освіти, набирає ще більшої ваги. Професори, як і вихованці колегії, за живають широкої слави працюючи за кордоном, відкриваючи паростки київської школи в Москві та інших містах. Їх виклика-

ють як фахівців до Москви й вони відіграють величезну роль у приготованні її здійсненні т. зв. реформ Петра I — особливо Степан Яворський, Теофан Прокопович, Дмитро Туптало (Ростовський). Процвітанню Академії сприяє Мазепа, що в 1690-93 рр. будує своїм коштом велику муровану "Богоявленську" церкву посеред монастирської садиби, а року 1703 — сучасну стару будову Академії. Року 1701 царський уряд офіційно визнає за київськими школами назву "Академія". Після Мазепиной поразки, в зв'язку з війною та урядовим терором, Академія переживає кризу й знова розквітає у 1730-1740-вих роках.

У другій половині XVIII стол. Академія вступає в нову фазу свого розвитку. Її природним шляхом було перетворення за прикладом західно-европейських академій, на університет та Академію Наук. Ґрунт для цього вже був підготований викладанням низки цілком світських дисциплін. Про перетворення Академії в університет клопочеться перед царицею Катериною кошацька старшина й гетьман Кирило Розумовський. Замість того російська влада провадить нищення освітнього значення Академії. Провадиться нещадне російщення. Наказано всі науки "із'яснювати на русском якіссе с наблюдением виговора, каков употребляется в Великороссии". Року 1786 цариця Катерина видає наказ — Академії бути при Архієрейському домі в Лаврі, а академічні будови віддати під шпиталь. Монастир справді скасовано, мастики конфісковано, але сама Академія лишилася на давньому місці. Року 1811, разом із усім Подолом, згоріло й Братство, загинули всі дерев'яні будови й пошкоджені муровані. Року 1817 царський уряд зовсім закриває Академію й лишає на її місці "духовну семінарію", що великою мірою бурило тодішні освічені київські кола. У 1819 році відкрито Духовну Академію.

Так реакційний царський уряд аракчеївських часів знищив старий український освітній заклад і перетворив його на вузьку кастову, чисто російську, професійно-культурну школу.

Тут же на Подолі, недалеко будинків Академії й Братства, на майдані перед головним фасадом київського магістрату, або ратуші, подібно до всіх старовинних міст західної Європи, був фонтан. Цей фонтан відомий в XVII стол., коли над ним вже стояла дерев'яна капличка, але він існував, певно, й раніше. Це була найдавніша система водопостачання у Києві: під горою, де було якесь джерело, зробили зруб-криницю й відти, за допомогою дерев'яних рур з видовбаних у середині колод, проводили воду до потрібного місця. У першій половині XVII стол. одне з

таких джерел захопили домінікани для свого костьолу, а на друге здобуло "королівський привілей" київське братство. Після збудовання мурованого фонтану будинку ратуші, магістрат почав будувати повний мурований фонтан і впорядкував всю систему водопостачання. Будову перевів архітект Іван Григорович-Барський, який в цій першій своїй будові вживає цікавої форми: високий павільйон, круглий в плані, на чотирьох стовпах з півкруглими арками й високою півсферичною банею. Стовпі з фасадного боку прикрашені подвійними колонами з коринтськими капітелями, а баню вінчає мідяне барельєфне виображення апостола Андрія, що благословляє київські гори. У середині павільйону влаштовано басейн, чи криницю з статую янгола, що тримає в руках кухлика; з кухлика бігла вода в басейн. Від центрального ратушового фонтану воду провели також дерев'яними ловбаними рурами по різних місцях Пололу, де, за лопомогою зруба, робили криниці й покривали їх наметом.

Фонтан перед ратушою був центральним місцем до різних урочистих церемоній та магістратських парад. У 1780-х роках на чотирьох фронтонах над стовпами француз Брульйон, викладач математики в київській Академії, поставив соняшні годинники, що зберіглися до першої половини ХХ ст. На початку XIX стол. замість янгола поставлено дерев'яну постать, мало не на людський зріст, "Самсона", що роздирає лев'ячу пашу. У левячій паші вмістили рурку, звідки й бігла вода в бассейн. Самсон, або як називали кияни, "лев" зажив великої популярності серед всіх киян, а особливо, серед подолян. Про нього склалася навіть легенда: "У царя Давида було три сини Йосиф-прекрасний, Самсон-сильний та Соломон-премудрий. Сильний Самсон воювався по всьому світі, а на остаток з нами задумав воювати. Пливе він Дніпром, але тільки що з води, аж на нього лев. Самсон до нього та, як вхопив його за пашу, та як наступив ногою, то так разом з левом і закам'янів. Так він стоїть у Києві й тепер".

Київ, як мало яке місто, має прекрасні околиці, котрі завжди приваблювали як самих киян так і численних відвідувачів міста. Різноманітний рельєф місцевости — стрімки і схили високого правого берега, різні породи лісу, сади, луки, Дніпро з його мальовчиними рукавами, озерами, островами, затоками, мальовничі села, історичні пам'ятки, що свідчать про давню культуру краю — все це завсіди становило неод'ємну частину ознайомлення з містом. Крім того як і сам Київ, так і сполучення з околицями вже в кінці XIX стол. були на високому рівні — добре трам-

ваї, що експлуатували закордонні бельгійські та французькі фірми.

Прекрасна кліматична місцевість Пуша-Водиця, це міський ліс разом із державними лісами, що межують із ними — це одне з цікавих екскурсійних місць у київських околицях. Сполучусь Пушу-Водицю з Києвом трамвай з самого центру міста. По дорозі до неї в районі Пріорки, край великого соснового бору, міститься садиба "Кінь Грусть". Як переказує традиція, цю назву мальовничій місцевості дала цариця Катерина II в часі свого відвідування Києва. На початку XIX стол. тут була літня резиденція генерала Бегічева, а в 1830-х роках — дідичів Лукашевичів, що мали тут навіть свою кріпацьку капелю. Наприкінці XIX стол. вона належала київським промисловцям, власникам друкарні Кульженкам. Садиба була дуже велика, з лвома ставками й горою, звідки розгортається мальовничий краєвид на Київ. За садибою "Кінь Грусть" вже починається Пушеводицький ліс. На північ йде дорога на Вишгород та Межигір'я, на південь від "Кінь Грусті" і Пріорки лежить мальовнича місцевість Сирець з гаями, балками, великими луками, де влітку бували військові табори й відбувались військові маневри.

Отож "Пуша-Водиця" це сосновий бір з більшою, чи меншою домішкою листяних дерев — дуба, берези, осоки. Де-неде по краях ліса, або на низьких місцях у середині його, ліс складається з листяних порід: дуба, вільхи, осоки з густими порослями ліщини. Цей сушільний лісовий масив є південною відногою т.зв. Полісся. Пуша-Водиця, це місцевість з чудовим повітрям особливо добра для слабих на легені. Найкраща частина лісу це ставки, що тягнуться між Пущею й селом Мостищі. Ціла місцевість була поділена, здається, на дванадцять "ліній", де при кожній була зупинка трамваю. Кожний відтинок чи лінія мав багато віль, переважно, дерев'яних, де влітку відпочивали кияне, переважно — заможні жида.

Місцевість Микольська — пустинь 20 кілометрів від Києва на правому березі Десни — це теж гарна відпочинкова місцевість з доїздом пароплавом. Сосновий ліс на високому березі та зарослі верби й осокори в заплавині. Характерне корито Десни в долині її частині. Тут видно різний поділ кольору води Десни та Дніпра в місці, де вони зливаються. Яснішого кольору вода Десни набуває в горішній частині перетинаючи крейдяні гори.

Таросілля, або як його називали теж, Літники міститься на лівому боці Дніпра, понад 20 кілометрів від Києва з доїздом

пароплавом. Дуже гарна місцевість недалеко від Десни, з сосновим лісом на піскових горбах. Подорож пароплавом до Старосілля мальовничим Дніпром триває десь біля двох годин.

Місцевість Вишгород лежить, приблизно, за 18 км. на північ від центру Києва. Високий правий беріг Дніпра біля Вишгорода підходить до самої ріки, пануючи над усією долиною. Таке його положення створило сприятливі умови для оселення, надто за часів розбійної торговлі (над "шляхом з Варяг в Греки") та раннього феодалізму. В Х стол. була тут оселя досить велика, яка була власністю княгині Ольги ("Ольжин город"). Третина важкої данини, що Ольга накладала на деревлян, шла на Вишгород. Онук, князь Володимир мав тут велике палацове господарство, тримав тут близько 300 жінок із свого гарему. Після охрещення Володимир буде тут дерев'яну церкву на честь свого нового патрона Св. Василія. Сюди згодом поклали тіла його забитих синів Бориса й Гліба. У Вишгороді вмер Ярослав (1054). Року 1072 князь Із'яслав побудував тут нову дерев'яну церкву, до якої перенесли тіла Бориса й Гліба, яких вже тоді починали шанувати за святих. У році 1115 за участю Володимира Мономаха побудована була велика мурована церква. Взагалі Вишгород у системі феодального ладу часто правив за окреме князівство та відігравав велику політичну роль. Тут перебував і Андрій Боголюбський аж доки перейшов до Суздаля. Звідси полки його спільніків розпочинали бути свої походи на Київ, що кінець кінем до краю сплюндрували його в 1171 р. Рівнобіжно з тим, як занепадає торговельне значіння Дніпра й дніпрового шляху, занепадає теж Вишгород. У XVI стол. згадується про окремий литовський замок. На початку XVII стол. київські католицькі ченці розбирають вишгородську церкву та з її цегли будуєть свій домініканський костел на Подолі (пізніше церква Петра й Павла). Чимало будівельного матеріалу вивезли звідси й на збудовання Андріївської церкви в Києві. Від доби процвітання Вишгорода лишилися рештки складної системи давніх валів і ровів, чималий т. зв. культурний шар землі, рештки фундаментів давньої церкви, тощо. Сучасне село Вишгород, порівнюючи з колишнім ролею цієї оселі, невелике.

На правому горяному дніпровому березі, приблизно за 20 км. вище від Києва лежить Межигір'я. Є це дуже мальовнича околиця. Стромкі відслонення та яри Межигір'я дають чудовий матеріал для ознайомлення з геологичною будовою місцевості та своїм виглядом дещо пригадають околиці Канева, де похова-

ний Т. Шевченко. Горби покриває листяний ліс, що його насе-лює винятково численне дрібне птаство. З горбів дуже гарний вид на заплавини Дніпра, на ліси лівого берега й заплавину Дес-ни. Межигір'я лежить тільки за два кілометри на північ від Виш-города. Гадають, що ще за передмонгольської доби тут вже існу-вав монастир, напевно відомий з 1500 року. Протягом XVI і XVII стол. межигірський "Спас" здобуває багато маєтків, будується, входить у тісні стосунки з Запоріжжям, яке вважає його за "свій козацький монастир", а Січ — за межигірську парафію. З 1672 року запорожці влаштовують тут військовий шпиталь, переваж-но для старих покалічених січовиків. З 1691 року підпорядкову-ють Межигір'ю ближчі до Січі монастири: Самарський, Лебе-динський та інші. Заможна запорозька старшина обдарувала Межигір'я цінними речами й розбудувала його своїм коштом. Року 1775, за часів панування цариці Катерини II, скасовано межигір-ську "парафію-Січ", а в 1786 році закрито монастир, а майно та дзвони передано по різних місцях. Так було зліквидовано росій-ською владою славний чоловічий монастир Межигір'я, серед чен-ців якого було багато старих козаків-запорожців, які в старому віці йшли до монастиря. Посвячення в ченці відбувалося дуже урочисто, бо після гучної забави на Подолі в корчмі, запорожця — кандидата в ченці відпроваджували з танцями й музикою кіль-канадцять кілометрів, аж до Межигір'я, до монастирської брами.

У квітні 1787 року Катерина II, перебуваючи в Києві, хотіла відвідати славний монастир, але, напередодні її відвідин мана-стир спалено, щоб помститись за знищення Січі й "Спаса" межи-городського. В 1798 році погорілі будови були передані київ-ському магістратові, щоб влаштував там фаянсову фабрику в зв'язку з знайденням там коаліну. Фабрика почала працювати в 1801 році, а в 1822-му вона перейшла під заряд царського "кабі-нету". На 1830-1840-ві роки припадає найбільша продукція межигірської фабрики, вироби якої стали широко відомі. В роках 1858-1874 фабрика перебувала в аренді у приватних підприємств. Вироби межигірської фабрики в складі найкращої колекції пере-ховуються у Всеукраїнському Історичному Музеї ім. Т. Шевчен-ка в Києві. Року 1884 Межигір'я знову переходить в руки духів-ництва та з 1894 року аж до революції (властиво до 1919 року) тут існував жіночий монастир, який вже мав цілком російський характер, хоч великий процент черниць походив з-поміж україн-ського місцевого населення. Монастир провадив добре організо-вану гостиницю, яку відвідували влітку, під час вілшусток, кия-

ни, користаючи з краси межигірської природи.

Помимо пожежі та руйнації межигірського монастиря, є там досить пам'яток архітектури та межигірського посуду, зокрема — дуже гарна колишня брама з дзвіницею, що побудував у 1772-1774 рр. коштом останнього кошового Війська Запорозького П. Кальнишевського, можливо, архітект Григорович-Барський.

З прекрасних околиць Києва треба згадати ще Святошин — велику літниськову місцевість, що лежить у сосновому лісі, зв'язану з містом трамваєм і добрым Берестейським шосе, як теж залізницею. Трамвай, який сполучував Київ зі Святошиним, належав французькому підприємству й вагони трамваїв були багато устатковані, як зрештою й київські трамваї, котрі були бельгійським підприємством — першими трамваями на території бувшої російської імперії.

Голосіїв — це лісиста околиця Києва, приблизно 3 км, на південні від передмістя Деміївки. Сьогодні це вже район великого Києва. Голосіївські ліси здавна належали київській Лаврі. Петро Могила побудував тут на схилі гори, над маленькою річкою, монастир. До цього монастиря влітку часто приїздили на відпочинок представники вищого духовництва та лаврських ченців.

Дещо далі, на південні від Голосієва, лежить серед пагорків, порослих буковим лісом, ярів із ставками, овочевих садів місцевість Китаїв. Вигідного доїзду до Китаєва до революції не було. Назва Китаїв походить від тюрського слова "китай", що значить укріплення, фортеця. У південно-східній частині Китаєва стоїть гора, що справді утворює довгий виступ, оточений та поперетинаний давніми валами й ровами — горищем слов'янських та феодальних часів. Відсі гарний краєвид на долину Дніпра, а за ставком недалеко існував монастир спочатку дерев'яний, приписаний до київської Лаври. Року 1763-67 на місці старої дерев'яної монастирської церкви побудував архітект-лаврський "підданий" Стефан Ковнір нову, хрещату в плані, з п'ятьма банями, характерно-українського типу церкву. У 1880-х роках її зіпсовано бічними прибудовами. Гарна, класичного стилю дзвіниця побудована в 1835-му році. Китаїв та його околиці завжди були відомі в Києві своїми першорядними овочами (фруктами).

Місцевості Церковщина, Феофанія, Віта Литовська, що знаходяться недалеко від Голосієва, теж багаті гарними краєвидами та гарною природою, але перед революцією не мали ніякого

сполучення з Києвом, тому були доступні до відпочинку тільки для заможних киян, котрі мали власні коні, або, рідко до початку ХХ стол. — авто.

Нижче Києва, в заплавині правого берега Дніпра, лесь за 20 км. знаходиться романтична місцевість Конча-Заспа, що ще згадується в пам'ятниках XVI стол. Є там гарне озеро Конча дуже багате на рибу, за право володіти котрим велися, протягом кількох століть, суперечки між дідичами, монастирями й селянами. Власне в тій місцевості є два озера: довге та вузьке, але глибоке озеро Конча і невелике озеро-стариця — Заспа. Береги озера вкриті прекрасними гаями, де багато птахів, надто під час перелетів. Ця місцевість після революції була проголошена державним заповідником.

Проти передмістя Києва-Звіринця та Лисої Гори (місце страти політичних в'язнів за царської Росії), на другому лівому березі Дніпра була колись літниськова місцевість Дарниця. В початках ХХ стол. була це найбільш популярна місцевість для відпочинку середніх верств киян. Сьогодні Дарниця вже є частиною Києва, його заселеним передмістям, так званий район соцміста.

ПОКАЖЧИК ІМЕН

A

Август, Станіслав — 170
Агапит — 113
Агаєв, А. — 292, 293, 294
Айгорн, Герман — 84,
Айроналайд, Едмунд — 219
Айтманов, Ч. — 294
Амбросій — 113
Андерс — 228
Андрій — 321
Андрієвський, О. — 160
Ангел — 134,
Антоненко-Давидович — 297
Антонович, В. — 98, 193
Антонович, Дмитро — 92, 141
Аріо, Карло — 239,
Аскольд — 69, 317

B

Багге, Піктон — 84, 98
Багров — 29,
Бажан, М. — 197
Баженов, Б. — 98,
Базилевич — 140
Балабанова — 105
Бамматов — 104,
Барановський, Хр. — 96,
Батий — 312
Бегічев — 322
Безручко, Марко — 165
Бель-Стендалль, А. — 117
Бенедикт XV — 92
Беньовські (див. Сазик — Паша) — 171
Беретті, Вікентій — 310
Беретті, Олександер — 310
Берія — 228, 270, 271
Бернар — 190
Бернард, Сара — 38, 42
Бертнер — 201
Бертелемі — 122, 123

Берут — 180
Біро, Ор — 124
Біднов, В. — 46, 47
Бісмарк, О. — 225
Бласко — Ібанес — 190
Бо — 91,
Бобрішев-Пушкін — 157
Богасевський, Павло — 60, 70, 290
Богацький, П. — 55
Боголюбський, Андрій — 323
Бойко, Ю. — 296, 298
Бокачіо, Д. — 190
Бомарше — 190
Бона, Ф. К. — 98
Борис — 323
Борисоглібська, Г. — 19, 21
Брульйон — 321
Бужинські — 91
Бурачок, І. — 20
Бурггард, Освальд (див. Клен, Юрій)
— 179

B

Валевська, Марія (див. Лончинська) — 175
Валентін — 145
Вальдемарас — 90
Валькович, С. — 98
Вальтер — 201
Ван-дер-Брігген, Олександр — 87, 88,
93, 130
Варлен — 292
Василевська, Ванда — 273
Василь — 113
Василько, Микола — 95, 98, 99, 102,
120, 121, 192
Васинчук — 247
Васілевські, Леон — 171
Васютинський, Францішек — 34
Васютинські, Антоній — 34
Вейган — 96

Венізелос — 96
Венява-Другошевський — 204
Верхарн — 292
Верховинець — 21
Винниченко, Володимир — 20, 110, 113, 132, 154, 160, 198, 215, 216, 217, 249, 255, 256, 303
Вирва, І. — 48
Витвицький, С. — 98
Витте, С. — 25
Віберович — 99
Вільгельм II — 101
Власов — 248
Волошин — 36
Володимир — 317, 323
Вольська, Ф. — 34, 35
Вольський — 34
Вороний, Микола — 27, 249, 25, 252, 254, 303, 304
Врангель — 164
Вязлов — 27

Г

Гаккебуш, Л. — 19, 44
Галаган, М. — 98
Гарібалді — 284
Гасенко, Юрій — 101
Георгій — 113
Гертлінг — 90
Гинайко, Адея — 140
Гітлер, Адольф — 139, 180, 225, 226
Гнатишак, М. — 168
Гладишовський, Олександр — 87, 88, 93
Гладков, Ф. — 297
Гліб — 323
Гловінський, Є. — 187
Гобзу — 141
Гоголь — 20
Голіцинський, Є. — 98
Голубович, В. — 86
Гомулка, В. — 257
Гордін — 20
Городецький, В. — 312
Горський, М. — 297, 298
Григоровський-Барський, Іван — 321, 324
Грінченко, Б. — 259

Грінченко, В. — 26, 35
Грозна, Б. — 141
Грушевський, Михайло — 48, 51, 53, 56, 69, 76, 110, 156, 166, 176, 189, 195, 197, 198, 215, 238, 273, 303
Гулак-Артемовський, С. — 19
Гулеевич, Гальшка Лизавета — 318
Гуммерус, Г. — 98

Г

Гартнер, Т. — 199
Гесрман — 43
Гербаулт, Алайн — 241
Гете, Й. В. — 14, 126, 292
Гірса, В. — 211
Грей, Менглі — 312
Голубев — 40
Готвальд — 180
Гренер, В. — 76
Гретер — 24,
Грохольський, Володимир — 34
Грохальський, Люзібар — 34
Грубер — 141
Гурка, Ольгерд — 171, 176

Д

Дан — 201
Данте — 190
Даумансов — 104
Дегут — 96
Дельвіг, Сергій — 98, 122, 123, 130
Демут-Малиновський, В. — 313
Демуцький, Порфірій — 17
Денікін, Антон — 78, 81, 85, 111, 114, 162, 164
Дерляцькі, Мар'ян — 243
Дешанель, П. — 95
Джілас, Мілован — 299
Джордж, Л. — 95
Димітрій — 113
Димша — 201
Ділченко — 223
Дністрянський, Станіслав — 141, 303
Добрянський — 244, 245
Дойчер, Ісаак — 156
Долгоруков, П'єтр — 277

Донской, Борис — 84
Дорошенко, Володимир — 210
Дорошенко, Дмитро — 43, 80, 81, 103,
141, 185, 303
Доценко, О. — 131, 132
Драгоманов, М. — 126
Драй-Хмара, М. — 179
Дреслер, Вацлав — 158
Дулка, Федір — 210
Дучинська — 209

Е

Ейдінгер, Натан — 121
Ейхельман, Отон — 141

Є

Єжов, Максим — 271
Єфремов, Сергій — 17, 40, 85, 178, 303

Ж

Жаткович — 126
Жекуліна, А. — 49, 209
Желіговський — 123
Жід, Андре — 298
Жорданія, Ноe — 183

З

Загорський, Славко — 41, 43, 44, 45
Зайцев, Павло — 185
Залізняк, М. — 98
Заньковецька, М. — 19, 21, 41, 42, 273
Заріцький, Мирон — 210
Зарембіна, Марія (див. Тищенко) —
209
Захарченко, М. — 140
Зелінський, К. — 294
Земкевич, Ромуальд — 167
Зеров, Микола — 179, 303

І

Ібн Рашид — 142

Ібн-Сауд — 142
Із'яславич, Святослав — 312

К

Кальнишевський, П. — 325
Канбон, Ж. — 96
Кандиба, Олег (див. Ольжич) — 224
Капкан, Ю. — 65, 66, 70
Карлашов — 27
Карманський, П. — 99
Карпенко-Карий — 20, 254
Карпінські, В. 168
Катерина II — 320, 322, 324
Квятковський — 238
Кедрин-Рудницький, І. — 159, 224
Кедровський, В. — 98
Кельнер, Фіодор — 82
Кенеді — 124
Кепура — 201
Керзон, Дж. — 96
Кивилицький, Євген — 150
Кичко, Трохим — 258
Клен, Юрій (див. Бургартд, Освальд)
— 179
Ключніков — 157
Клемансо — 94
Коанда — 98
Ковалевський, М. — 168
Ковальський, Микола — 222
Коварин, Наташка — 152
Ковнір, Степан — 325
Колесса, Олександер — 141
Колесса, Ф. — 36
Колесниченко — 316
Колонтай, О. — 275
Колчак, А. В. — 140, 157, 164
Кольченко — 151, 152
Конарські — 284
Конашевич-Сагайдачний, П. — 319
Коновалець, Є. — 135, 136, 137, 138,
303
Кононенко, Харитина — 245
Корвін-Павловські, Станіслав — 171,
172, 173, 174, 175, 176, 177
Корнійчук, О. — 236, 273, 284, 290
Короленко, В. — 46
Королів-Старий, Василь — 31, 205
Корольчук, О. — 19

Короставцев, Іван — 81
Корш, Ф. — 288
Косай, Ольга — 27
Котляревський, Іван — 16, 17
Коцюбинський, Михайло — 27
Колчаков — 81
Кошиць, Олександер — 20, 21, 27, 29,
36, 96, 105, 106, 107, 125, 140, 146, 249,
253, 254, 303
Кравс, Антон — 114
Кравців, Богдан — 179
Краснов, П. — 78, 79
Крживанка — 24
Крижанівський, Петро — 151, 230
Кричевський, В. — 20
Кричевський, Микола — 151
Кропивницький — 20, 27
Кубійович, В. — 188, 223
Кульженко — 322
Куке, Бела — 129, 165
Курбас, Лесь — 276
Курдиновський, В. — 98, 102
Куртене, Борисн, де, I — 158

Л

Лазаревський, Гліб — 184
Левицький, Дмитро — 98, 140, 228, 303
Левицький, Є. — 99
Левицький, Орест — 27
Левицький, Ф. — 19, 21
Левітський, Микола — 84, 92, 93, 98
Лейхтенберг, Герцог — 78
Ленін, В. — 56, 109, 180, 257, 258, 282,
293, 295, 296, 297, 304
Лепкий, Богдан — 206
Липа, Юрій — 205, 223
Липинський, В. — 34, 35, 98
Лисенко, Микола — 16, 17, 18, 19, 20,
21, 22, 23, 27, 28, 30, 31, 35, 36, 37, 38,
43, 47, 49, 206, 272, 273, 303
Лисенко, Остап — 23
Литвиненко, С. — 268
Литвиненко-Вольгемут, М. — 19, 44
Лівицька, Марія В. — 184
Лівицький, Андрій — 98, 183, 184, 217
Лігоцький, Е. — 34
Ліницька, Любов — 15, 16, 19, 21, 38,
40, 41, 42, 43, 45, 273, 303

Лобода, А. — 26
Лончинська, Марія (див. Валевська) —
175
Лоський, К. — 98
Лотоцький, Ол. — 98, 184, 303
Лукасевич, Є. — 88, 93, 98, 121, 149,
189, 190, 191, 192, 194, 196
Лукашевич, Андрій — 222, 322
Лук'янов — 157
Луцький, Мирон — 227, 230
Луцький, Остап — 228
Любинський — 86
Людовик XVI — 316

М

Мазепа, І. — 30, 46, 109, 116, 132, 312,
320
Мазуренко, В. — 98
Майборода — 235
Майстренко, І. — 108
Макаренко, А. — 160
Малина, Віталій — 41
Мануйльський, Д. — 196
Марголін — 98, 99
Мар'яненко, І. — 19, 21, 42, 49
Масарик, Т. Г. — 126, 158, 162, 213,
215, 216
Матушевський, Ф. — 98
Матюшенко, В. — 93, 99
Махно, Н. — 134
Машіні — 284
Мацієвич, К. — 98, 101, 102, 114, 130
Маяковський, Володимир — 282, 304
Мельник, А. — 135, 137, 138, 303
Мессаль — 201
Микола I — 271, 277, 313
Микола II — 29
Михайлів, Л. — 98
Михайло — 312
Михалик, Михайло — 67
Міллер — 126
Міхальський, Т. — 34
Могила, Петро — 319, 325
Мольєр — 43, 120
Мономах, Володимир — 323
Монзі, де — 96
Мопасан, Гюї — 265
Моравек, В. (див. Чапек) — 217, 218

Мошкович — 204
Монюшка — 20, 268
Мудрій, Ярослав — 308
Муза-ер-Рвейлі — 142
Мум фон Шварценштайн, А. — 98
Муравйов, Михаїл — 61
Мусіл, Алоїс — 141, 142, 143
Мухін, Михайло — 149
Мухтар-бей, Ахмед — 98

Н

Назарій — 113
Назарук, О. — 99
Науменко — 27
Нелайкаш — 184
Недла, З. — 125
Нечас, Яромір — 143
Нечуй-Левицький — 27
Нижанківський, О. — 36, 37
Ніковський, А. — 178
Ніколау — 141
Новиченко, Леонід — 292, 295, 302
Новотний — 180
Носек — 143
Носенко, Дам'ян — 60, 70
Нурі ібу Шалан — 142

О

Овідій — 292
Огінко, І. — 132, 168, 255, 303
Олександер III — 309
Олесницький, Яр. — 98
Олесь, О. — 9, 27, 44, 145, 146, 303, 304
Ольжич (див. Кандиба, Олег) — 224
Ольга — 271, 272, 323
Ольшевський — 104
Ольшовігіюс — 90
Оссендовський, Ф. А. — 296
Остапенко, С. — 102, 114
Острoverха, Михайло — 210
Острівський — 20
Острозький, Константин — 195
Охматов — 17

П

Падеревський, І. — 102

Панейко, В. — 94, 99
Панківський, С. — 19
Парандовські, Ян — 225
Пашковський, Є. — 34
Патон, Борис — 290, 302
Патон, Евген — 290, 302
Певний, П. — 254
Пеленський, Зенон — 204, 210, 226, 227
Перець, В. — 27
Петляш, О. — 19

Петлюра, С. — 80, 85, 86, 110, 111, 114, 115, 123, 132, 149, 156, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 169, 183, 198, 215, 216, 217, 256, 303
Петро I — 320
Петрушевич, Ант. — 92
Петрушевич, Є. — 114
Пилипчук, П. — 98
Підгірний — 290, 302
Пілсудський, Броніслав — 91, 206, 222
Пілсудський, Юзеф — 83, 91, 115
Погожельська — 201
Поготовко — 223
Погружальський — 260, 261, 262, 263
Полівка — 141
Полянська-Карпенко, О. — 19, 21
Порш, Микола — 98, 154, 155
Потоцький, А. — 33
Прокопович, В. — 183, 184, 192, 303
Прокопович, Теофан — 320
Пуанкаре, Р. — 90, 95, 97
Пчілка, Олена — 27
П'ятаков, Леонід — 155, 296
П'ятков, Ю. — 154, 155

Р

Радек-Собельсон — 109
Радзієвський, Леон — 34
Рассель, Берtrand — 300
Растреллі, Б. — 209, 312
Рентген — 201
Рильський, Максим — 13, 116, 179, 304
Рогач, І. — 236
Розенберг, фон — 153
Рокицький, А. — 34
Романченко, І. — 48
Ростворовський — 91
Ростовський, Дмитро (див. Туптало) — 320

Розумовський, Кирило — 320
Рошахівський — 140
Рудницький, Антон — 206
Рудницький, Степан — 141, 304
Русов, О. — 27, 37

C

Садик — паша (див. Беньовські) — 171
Садовський, Микола — 18, 19, 20, 21,
22, 27, 28, 32, 35, 37, 42, 44, 49, 112, 273,
304
Саксаганський, П. — 27, 42, 316
Саліковський, Олександер — 148, 189,
192
Салтиков-Щедрин — 261
Самійленко, В. — 28, 189, 190, 304
Севрюк, Ол. — 96, 98, 100
Семаш — 200
Сенкевич, Г. — 171
Серафін — 242
Седлецький, Станіслав — 171, 172
Сераковський, З. — 13
Сидоренко, Г. — 91, 92, 93, 94, 98, 99,
100, 102, 113, 192
Синицький, Максим — 27, 31, 32
Сідлецький, Людвіг — 34, 35
Сікевич — 98
Сімович, Василь — 186, 210
Сінгалевич, В. — 99
Січинська, Ася — 33
Січинський, Д. — 19
Січинський, Мирослав — 33
Скальковський, А. — 46, 47
Скоропадський, Іван — 312
Скоропадський, Павло — 76, 78, 79, 80,
81, 89, 101, 107, 134, 151, 191, 255
Складовські, Славой — 220
Скрипник, М. — 179, 259
Славинський — 150
Славінська, Марія — 126
Славінський, Максим — 98, 125, 126,
136
Слісаренко, О. — 297
Словашецький — 20
Слонім, М. — 286
Смаль-Стоцький, Р. — 98, 154, 185
Смаль-Стоцький, Степан — 99, 137,
141, 189, 199, 200, 201, 304

Сметана — 20, 90, 141
Смотрицький, Мелетій — 319
Сокальський, Калістрат — 120
Сокіл-Рудницька, Марія — 206
Соколовська, Маруся — 134
Солженицин, А. — 286
Соловцев — 50
Солонєвіч, І. — 182
Солухін, Володимир — 293
Сольський — 201
Стажинські — 219
Сталін — 53, 109, 156, 180, 232, 246,
257, 258, 262, 287, 299
Старицька, Марія — 27
Старицька-Черняхівська — 20, 43, 70,
190, 304
Старицький — 20
Старосольський, Володимир — 228,
229, 304
Стаховський, М. — 98
Стеклов-Нахамкес — 109
Стешенко, І. — 27, 37, 304
Століпін, П. — 29, 30
Струве, П'єтр — 291, 292
Стоцький, Нестор — 137
Суковкін, М. — 84, 98
Сумбатов — 104
Снегенні — 284

T

Табуї — 84, 98
Тарнавський — 151
Тевзай, В. — 98
Теліга, Михайло — 22
Теліга, Олена — 22, 236, 237
Темницький, Володимир — 121
Тимошенко, Володимир — 141
Тимченко, Федір — 60, 70
Тишкевич, Михайло — 34, 88, 89, 90,
91, 92, 94, 95, 96, 97, 98, 100, 104, 124,
189, 192, 194, 195, 196, 197, 304
Тищенко, Марія (див. Зарембіна) —
209
Тіто — 299
Ткачов — 98
Товкачевський, А. — 291, 292
Тогобічний — 20
Тольятті, П. — 257

Томашівський — 100
Троцький — 109
Тумасов, Володимир — 19, 150
Туптало, Дмитро (див. Ростовський)
— 320
Thümmel, Paul — 217, 218

У

Українка, Леся — 20, 27, 38, 43, 87, 126,
272, 273, 276
Устрялов — 157

Ф

Фаст, Г. — 299
Федак, С. — 47
Федорець, Малиш — 21
Фердинанд — 130
Фещенко-Чопівський, Іван — 135, 249,
256, 304
Филипенко — 150
Филипович, П. — 179
Фог
Форгач, Я. — 98
Фош Ф. — 96, 97
Франко, Іван — 208, 209, 268, 271
Франс, А. — 190

Х

Хвильовий, М. — 179
Хмельницький, Богдан — 30, 79, 116,
312
Хрущов, Н. — 40, 260, 297, 299, 301
Хуторна, Є. — 19

Ц

Цегельський, Л. — 99, 111
Цесевич — 27

Ч

Чайковський — 23
Чапек (див. Моравек, В.) — 217, 218
Чербелль, С. Н. — 80

Черкасівський — 245
Черкасенко — 35, 65
Чернін, О. — 121
Черячукін — 79, 80, 98
Чіпка, Галактіон — 210
Чічерін — 147
Чикаленко, Євген — 17, 87, 189, 190,
193, 194, 304
Чикаленко-Келлер, Ганна — 87
Чуприка — 27, 252
Чучупак, Г. — 134

ІІІ

Шавішвілі — 104
Шаміль — 177
Шаповал, М. — 188
Шатонар, Аляр, де — 90
Шауліс — 104
Шафіка — 173
Шахрай, В. — 108
Швалах, С. — 108
Швамберг — 141
Шварцбард, С. — 86, 160, 161
Швець, Ф. — 166
Шевченко, Варфоломій — 254
Шевченко, Тарас — 13, 23, 27, 28, 29,
36, 38, 46, 111, 134, 167, 168, 185, 186,
206, 208, 209, 262, 263, 264, 265, 271,
272, 274, 275, 276, 277, 278, 280, 284,
312, 324
Шимановська-Косач, Оксана — 87
Шинкар, М. — 70
Шішиманов, І. — 98
Штейнгель, Федір — 98, 100, 101
Шульга — 98
Шульгин, Василій — 47, 69, 286
Шульгин, Олександер — 47, 69, 93, 95,
97, 98, 154, 183, 303
Шульгин, Сл. — 99
Шуст, Йосиф — 125, 141
Шніцлер — 43
Шухевич — 36, 37

Ю

Юренсбург, Кльод П., фон — 313
Юркевич, Й. — 35

Я

- Яворський, Степан — 320
Ялловський — 29, 277
Якимах 150
Якимахов — 19
Яковлів, А. — 98
- Янушайтік — 228
Ярач — 201
Ярослав — 323
Ярossa — 201
Ярошевський, Б. — 34
Ясенецький — 34

3MICT

ЧАСТИНА І. В УКРАЇНІ — ДО НАШОЇ ТРЕТЬОЇ ПРОГРАНОЇ

Передмова	11
1. З життя українського Києва в початках ХХ століття.	15
2. Один з моментів духового "рісорджимента" України: Ювілей М. Лисенка.	16
3. Театр Миколи Садовського в Києві. Українська мельпомена та наша родина.	19
4. Силует Миколи Лисенка.	22
5. Революція 1905 року і український рух.	24
6. Перший український клуб у Києві. 50-річчя дня смерти Тараса Шевченка. Активність клубу та його закриття.	27
7. Другий український клуб у Києві. Початки україн- ського економічного життя.	30
8. Київ після революції 1905 року.	32
9. Смерть Миколи Лисенка.	35
10. Сторіччя народин Тараса Шевченка. Родинні справи на тлі подій. Наша Любов Ліницька — українська Сара Бернард.	38
11. Перша світова війна та революція 1917 року. Проти- українські репресії на початку війни.	45
12. Активізація українського руху в другому році війни.	48
13. Київ у роках війни.	48
14. Перша українська маніфестація в Києві	50
15. Початки новітньої української державності. Українська Центральна Рада та її Генеральний Секретаріят.	53
16. З'їзд народів колишньої Росії та III Всеукраїнський Військовий З'їзд.	55
17. Перше повстання більшовиків у Києві.	57
18. Початки російсько-української війни та організація укра- їнського війська.	59
19. Бій під Крутами. Повстання більшовиків у Києві.	61
20. Причини наших неуспіхів і ситуація в Україні в 1917-1918 рр.	71
21. Берестейський мир і звільнення України від більшо- виків.	73

22. Гетьманський переворот, його причини й наслідки.	76
23. Гетьман Павло Скоропадський з перспективи.	78
24. Київ у 1918 році.	82
25. Український Національний Союз і укр. закордонна політика.	84
26. Міністерство Закордонних Справ. Організація дипломатичної служби.	86
27. Граф М. Тишкевич і його політично дипломатична діяльність у 1915-1921 рр. за кордоном.	88
28. Чужинецький дипломатичний корпус в Україні. Український дипломатичний корпус за кордоном — його тіні і світла.	98
29. Більшовицькі заворушення в Швейцарії в 1918 році ...	104
30. Українська Республіканська Капелля Олександра Кошиця в Європі.	105
31. Україна в огні повстань і наша державність.	107
32. Останній чин і наша програна.	113

ЧАСТИНА II. НА ЕМІГРАЦІЙ — ПІСЛЯ ВТРАТИ САМОСТІЙНОСТИ.

1. Еміграційний "український" Віденсь.	119
2. Українська політика — лінія Бертелемі і лінія Дельвіга.	122
3. Недипломатичні українські дипломати.	124
4. Прага після гостювання капелі Ол. Кошиця.	124
5. Закарпатська Україна в 1918-1919 роках.	126
6. Періпетії подорожі в Україну.	129
7. Кам'янець-Подільський в 1919-1920 рр.	131
8. Знова в Празі, але на еміграції. Силуети Є. Коновалця і А. Мельника.	135
9. Студії в Празі.	138
10. З О. Олесем у Чехо-Словаччині.	144
11. Голод в Україні.	146
12. Еміграційний щоденник "Українська Трибуна" та київські ремінісценції.	148
13. Рапалло — Генуя і посольство УНР в Берліні.	153
14. Ліквідація "незалежності" Совітської України, українізація і нова хвиля терору в Україні.	155

15. "Смено́вехо́вство" і українська еміграція.	157
16. Польща і польсько-українські відносини.	158
17. Атентат на Симона Петлюру, його смерть, силует і жидівсько-українські відносини.	160
18. Виставка української преси у Варшаві — ретроспек- тивний погляд на пресу доби нашого відродження.	167
19. Східний Інститут у Варшаві — середовище поневолених народів бувшої Росії	170
20. Нові репресії та другий голод в Україні.	178
21. Події на Україні та їх вплив на українські землі під Польщею. Ще дещо про "смено́вехо́вство".	180
22. Парадокси центру УНР на еміграції.	182
23. Визначні українські публікації на українських землях у Польщі, на еміграції та розвиток культурного укр. життя в Європі.	184
24. Визначні наші втрати серед громадянства в рр. 1925-1938. (Силуєти: Ол. Саліковського, В. Самійленка, Є. Лукасе- вича, Є. Чикаленка, М. Тишкевича, М. Грушевського, С. Смаль-Стоцького)	189
25. Варшава в роках 1925-1939 і знову загадки про Київ. ..	201
26. Чеська громада у Варшаві, чеська політика в позиції "Швейка" та метушня напередодні війни.	211
27. Вибух війни, оборона Варшави і перший рік окупації. ..	218
28. Krakівські мікровраження. (1940 р.)	223
30. Німецько-совітська війна і враження з подорожі в окупо- вану Україну.	225
31. Варшава в останніх роках окупації та "жидівсько-ні- мецька війна".	241
32. Варшавське повстання 1944 р. і повстанський рух АК, ГЛ., ГЛ., УПА.	243
33. Кінець війни і враження від нових "освободітелей". Силуєти: луєти: М. Вороного, В. Винниченка, І. Фещенка-Чопів- ського і О. Кошиця.	249
34. Нові умовини життя, хвиля "десталінізації", але в Укра- їні теж "нові" антиукраїнські акції КДБ.	257
35. Перші враження з України.	265
36. Тиждень у Києві.	269
37. Тернопіль з перспективи двох днів і враження з подо- рожі Київ — Тернопіль.	274
38. Знова Київ, але мистецький.	275
39. На Чернечій Горі, біля могили Пророка.	276

40. Враження з київської вулиці та політичне кредо українського "Кучеренка".....	278
41. Активність молодшого покоління. Неспокійний 1965 рік. Русифікація, протести, арешти, процеси.	285
42. Російська імперія — СРСР.	290
43. Симпатики Совітів і закордонні комуністи про СРСР.	298
44. 50-річчя жовтня, ми і може нове українське "рісорджіменто"	300
Після слово.	303

ДОДАТОК

1. Київ. Дещо з його історії.....	305
Покажчик імен	327
Зміст	335

Printed in U.S.A. by Computoprint Corporation •
335 Clifton Avenue • Clifton, New Jersey 07011